Utjecaji prosvjetiteljstva na razvoj Slavonije u 18. i početkom 19. stoljeća

Marković, Ivančica

Doctoral thesis / Disertacija

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:457740

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-25**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

IVANČICA MARKOVIĆ

UTJECAJI PROSVJETITELJSTVA NA RAZVOJ SLAVONIJE U 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

ZAGREB, 2012.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Ivančica Marković

UTJECAJI PROSVJETITELJSTVA NA RAZVOJ SLAVONIJE U 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2012.

UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Ivančica Marković

THE IMPACTS OF ENLIGHTENMENT ON DEVELOPMENT OF SLAVONIA IN 18th CENTURY AND AT THE BEGINNING OF 19th CENTURY

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2012.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Ivančica Marković

UTJECAJI PROSVJETITELJSTVA NA RAZVOJ SLAVONIJE U 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Doc. dr. sc. Darko Vitek

Zagreb, 2012.

SAŽETAK:

Slavonija je tijekom 18. stoljeća doživjela korijenite promjene. Nakon mira u Srijemskim Karlovcima i dolaskom austrijske vlasti započinje novo razdoblje u povijesti Slavonije. Godine 1745. odlukom Marije Terezije tri su slavonske županije, Virovitička, Požeška i Srijemska, stavljene pod upravu Hrvatskog sabora i bana. Vojna krajina došla je pod upravu bečkog Dvorskog ratnog vijeća. Ta politička granica utjecala je na stvaranje slike o podvojenom društvu u Slavoniji. Na jednoj strani bilo je vojno u Krajini, sa slobodnim seljakom – vojnikom, a s druge strane bilo je civilno u Provincijalu, sa zavisnim seljakom – kmetom.

Ono što svakako povezuje ova dva područja bila je politika prosvjetiteljstva koju su provodili habsburški vladari Marija Terezija i Josip II.

Uspoređujući dijelove Slavonije kroz utjecaje novog svjetonazora - prosvjetiteljstva i stavljajući njezin razvoj u širi europski kontekst događanja, uočljive su mnoge podudarnosti. Ti su se utjecaji nametnuli na dva područja djelovanja austrijske vlasti, kroz gospodarske i društvene reforme. Za provedbu i jednih i drugih moralo se djelovati na svijest pojedinaca, a to se postiglo uvođenjem obveznog školovanja za svu djecu u Slavoniji 1774.

Zajednički nazivnik koji je povezivao oba dijela Slavonije prije provođenja prosvjetiteljskih reformi bila je gospodarska zaostalost. Stanje se postupno mijenjalo, zahvaljujući gotovo istovremenim provođenjem agrarnih reformi. Nova gospodarska učenja kao što su fiziokratizam i merkantilizam, našla su svoju primjenu u obliku unaprjeđenja poljoprivredne djelatnosti, trgovine, zaštitnih carina, useljeničke i natalitetne politike. Kako bi te reforme provela što uspješnije, centrala se vlast morala suočiti s lošim moralnim navikama slavonskog stanovništva, sklonim neradu, alkoholu, hajdučiji i razbojstvu. Mnogobrojni zakonski propisi koji se odnose na sudstvo i kazne, svjedoče kako su pomaci bili teški, ali učinkoviti. Promjene su postupno zaživjele tijekom 18. i 19. stoljeća, objedinjujući slavonski prostor sa zajedničkim predznakom gospodarskog i moralnog napretka, za što potvrdu pronalazimo u arhivskoj građi i književnim djelima onoga doba.

ABSTRACT:

Slavonia underwent many radical changes in the 18th century. After the Srijemski Karlovci peace treaty and under Austrian rule, a new era began in the history of Slavonia. By the decree of Maria Theresa in 1745, three counties in Slavonia, Virovitica, Požega and Srijem, were placed under the administration of the Croatian Parliament and a governor. The Military Border came under the authority of the Royal Military Council. This political border contributed to the picture of a divided society in Slavonia. On one side, there was a military regime in Krajina, with a free peasant-soldier. On the other side, there was a civilian regime in the Province, with a dependent peasant-serf.

The one thing that bound these two territories was the enlightenment policy of the two Habsburg monarchs Maria Theresa and Joseph II.

Through the worldview of enlightenment, many similarities can be seen between the development of the two Slavonian territories and the wider context of European development at that time. These European influences are most significantly seen in two particular aspects of Austrian rule, economic and social reforms. In order for them to be successful, one had to influence the awareness of an individual. This was done in 1774 by imposing compulsory education for all children in Slavonia.

A common denominator which the linked the two territories of Slavonia, prior to the introduction of educational reforms, was economic underdevelopment. The process of change was slow and took place alongside agrarian reforms. New economic theories, such as physiocracy and mercantilism, were used to improve agricultural activities, trade, protection customs, immigration and birth-rate policy. In order to conduct these reforms as successfully as possible, the central government had to deal with the low moral standards of people, prone to laziness, alcohol, lawlessness and robbery. Many of the legal regulations testify that the implementation was difficult but the outcome was successful.

The changes were gradually accepted during 18th and 19th century, unifying all parts of Slavonia on the basis of economic and moral progress. Archives and literature from that period testify to these changes.

SADRŽAJ:

SAŽETAK: ... 4
ABSTRACT: ... 5
SADRŽAJ: ... 6
UVOD ILI HISTORIOGRAFSKE MOGUĆNOSTI KOMPARATIVNOG PROUČAVANJA RAZVOJA CIVILNE I VOJNE SLAVONIJE ... 8
POVIJESNE OKOLNOSTI RAZVOJA SLAVONIJE OD 16. DO 18. STOLJEĆA ... 19
POJAVA I ŠIRENJE PROSVJETITELJSTVA U EUROPI I HABSBURŠKOJ MONARHIJI ... 25
GOSPODARSKA UČENJA U EUROPI I HABSBURŠKOJ MONARHIJI TIJEKOM 18. STOLJEĆA ... 30
Merkantilizam ... 30
Fiziokratizam ... 35
PROSVJETITELJSKI UTJECAJI NA GOSPODARSTVO ... 40
Prosvjetiteljstvo u Slavoniji - ciljevi i interesi Habsburgovaca ... 40
Fiziokratizam u Slavoniji ... 45
Posljedice prosvjetiteljskog utjecaja na agrar ... 53
Agrarne obveze – sličnosti vojnog i civilnog dijela Slavonije ... 58
Stjecanje nove zemlje i pravo na šume ... 64
Od ekstenzivne k intenzivnoj poljoprivredi ... 69
Ratarstvo ... 69
Stočarstvo ... 82
Nove kulture i pasmine ... 90
Trgovina u Slavoniji ... 95
Sajmovi - veza civilne i vojne Slavonije ... 100
Tranzitna trgovina - carine ... 106
Autonomija obrta - kontrola države - obrt i cehovski propisi ... 111
PROSVJETITELJSKI UTJECAJI NA DRUŠTVO ... 122
Pismenost ... 122
Početak opismenjavanja - početak moralnih promjena u Slavoniji ... 124
Reforma školstva - posljedice u Slavoniji ... 131

Ćudoređe - jamac državne sigurnost - utjecaj državnih mjera 140
Kontrola bračne zajednice 149
Sudstvo i sigurnost države 158
Sudstvo i kazne 158
Hajdučija i razbojstva - uspostava sigurnosti 170
Kretanja stanovništva - migracije 177
ZAKLJUČAK 189
POPIS LITERATURE I ARHIVSKE GRAĐE 192
ŽIVOTOPIS 199

UVOD ILI HISTORIOGRAFSKE MOGUĆNOSTI KOMPARATIVNOG PROUČAVANJA RAZVOJA CIVILNE I VOJNE SLAVONIJE

Istraživanjem i proučavanjem historiografske građe o povijesti Slavonije 18. stoljeća moglo se odmah primijetiti kako se tom razdoblju pristupalo gotovo uvijek na identičan način. Naime, sva historiografska djela odvojeno pišu o krajiškom i civilnom dijelu, pri čemu zanemaruju prosvjetiteljske procese koji bi mogli sugerirati na postojanje kulturološki jedinstvenog prostora. Činjenica kako se izraz „granica" u zemljopisnom nazivlju nije trajnije zadržao na slavonskom tlu, čak niti u kolokvijalnom govoru, može biti putokaz kako Slavoniju 18. stoljeća valja proučavati kroz zajedničke osobitosti prosvjetiteljskih reformi.[1]

U hrvatskoj historiografiji nema autora koji su dublje raspravljali o uzajamnim i povijesno neupitnim ranonovjekovnim hrvatsko-slavonskim i civilno-krajiškim prožimanjima, iako je taj aspekt iznimno važan za razumijevanje hrvatske povijesti ranog novog vijeka u cjelini. Takav pristup povjesničara u potpunosti je razumljiv pa i opravdan, ako se ima na umu činjenica kako se u Slavoniji od 1702. pa do 1745./47. formirao obrambeni pojas, tzv. Vojna krajina. Ta podjela na civilni i vojni dio uvjetovala je i način proučavanja Slavonije što literatura naglašava u kontekstu prikazivanja organizacijskih i društvenih struktura, a to je u neku ruku i razumljivo.

Kako su prosvjetiteljske reforme bile zajednički nazivnik jednom i drugom dijelu Slavonije, a i čitave Monarhije, njihov je utjecaj bio presudan da ovaj prostor postane mjestom živih prožimanja, a nerijetko i uzajamne podudarnosti u različitim socioekonomskim i kulturnim aspektima. Ta uzajamnost u podudaranju može se jedino promatrati kroz širi kontekst djelovanja habsburških vladara, koji su imali jasan cilj pred sobom, osuvremeniti Monarhiju, uključujući i čitavu Slavoniju. Aspekti koji su zajednički za oba dijela Slavonije, a koji su mijenjani uslijed organiziranih akcija habsburških vladara, postepeno su poprimali novi oblik, polako otpuštajući stari način komuniciranja, naslijeđen iz neposredne prošlosti.

Pomicanjem granica stanovnici Slavonije su na neki način postali „žrtve" civilizacijske marginalizacije. Nalazeći se u prilično zatvorenom i samodovoljnom životnom okruženju,

---

[1] Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007., 10.

ljudi su živjeli prema ustaljenim navikama, njegujući mnogobrojne tradicijske običaje u plesu, pjesmi, vjerovanjima i shvaćanjima, prehrani, prigodom važnih životnih događaja, a koje su prenosili s koljena na koljeno.[2]

Pisci, ponajviše stranci, koji su putovali i bilježili prilike u Slavoniji tijekom 18. stoljeća, najčešće su se divili prirodnim i povijesnim znamenitostima, ali se nisu najpovoljnije izražavali o osobinama stanovnika. Od sredine 18. stoljeća kultura se polako modificirala, ponajviše represivnim socijalnim discipliniranjem ljudi, različitim zakonskim odredbama, ali i jasnijim definiranjem položaja podložnika prema dužnostima, pravima i obvezama.

Upravo su ovi aspekti bili predmet moga interesa jer su povezivali sve stanovnike Slavonije bez obzira u kojem su dijelu živjeli, civilnom ili vojnom.

Iz tog sam razloga u ovom istraživanju uzela u obzir ne samo povijesne percepcije, nego i književne koje su mi pomogle da u konačnici dam zaokruženu razvojnu sliku Slavonije tijekom 18. stoljeća.

Naime, za razliku od većine historiografskih djela koja su polazila od različitosti slavonskog prostora, putopisna to čine vrlo rijetko i iznimno, a književna gotovo nikako. Nezaobilazni putopisci u proučavanju Slavonije 18. stoljeća, Taube i Engel u svojim su opisima najčešće koristili jedinstven naziv Slavonija, a jedino kada su govorili o organizaciji vlasti i sudstva isticali su razliku između vojnih oblasti (militare) i županijskih (provinciale). Tu formalnu različitost ni ja nisam mogla izostaviti, niti sam ju smatrala nebitnom, ali čak i u tom kontekstu sličnosti se mogu pronaći, osobito ako se ima na umu krajnji cilj austrijske unutarnje politike, a to je stvaranje sigurne i centralizirane države s dobro organiziranim državnim aparatom. Stoga se i moje civilno-krajiške usporedbe mogu promatrati na dvije razine: jednoj na kojoj se proučavaju posljedice provođenja reformi u interesu državnih i upravnih tijela, i drugoj na kojoj se promatraju civilno-krajiške komunikacije na razini životnih potreba i svakodnevnih iskustava ljudi s obiju strana granice.

Sraz između novog i starog bio je dio svakodnevnog života u Slavoniji, a slikoviti izričaj pronalazimo u djelima slavonskih književnika. Ponajbolji primjer je Matija Antun Relković i njegov *Satir iliti divji čovik* u kome on ne ističe posebno razliku između civilnog i vojnog dijela, već samo daje naslutiti gdje bi pojedini problemi bili prisutniji. Sadržaj njegovih

---

[2] Ž. Holjevac, N. Moačanin, *Hrvatsko-slavonska* (...), 97.

stihova mogla sam usporediti gotovo sa svim temama čiju sam podlogu pronalazila u povijesnim tekstovima i izvorima, od gospodarskih, osobito u onim djelima koji govore o ratarstvu, stočarstvu te uvođenju novih kultura i pasmina kao i uvođenja novog načina gospodarenja u smislu jačanja važnosti trgovine i uloge novca, do kulturnih, odnosno s reformama školstva i procesom opismenjavanja. Još nešto u čemu Relković nije uočavao prostornu razliku bili su moral i običaji stanovnika na što je nesumnjivo prosvjetiteljski utjecaj odigrao bitnu ulogu.

Najveći poticaj i inspiraciju za istraživanje i realizaciju ove teme imale su za mene dvije knjige. Autori jedne su Željko Holjevac i Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva*, a autor druge je Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku.* Obje knjige su me svojim povijesnim pristupom potaknule na daljnje proučavanje Slavonije u jednom širem kontekstu, uzimajući u obzir sve društvene procese koji su mogli utjecati na njen oporavak.

Željko Holjevac kao i Neven Budak prate razvoj Krajine, odnosno civilne Slavonije kroz općenita obilježja kao što su poljodjelstvo, obrt, školstvo, prometnice, trgovina, odnos sela i grada .... .

Sličan pristup, ali s posve različitim rezultatom, možemo pratiti i u radu Valentine Gulin Zrnić, *Svjetovi slavonski 18. stoljeća,* izdan povodom 200. godišnjice smrti Matije Antuna Relkovića.[3] Njezin rad stavlja veći naglasak na sažimanje i potvrđivanje različitosti razvoja slavonskoga prostora, ali kroz šire kulturološke teme kao što su migracije, odnos urbanog i ruralnog kao i vojnog i civilnog u Slavoniji. Iako autorica naglašava postojanje granica kao objektivnu prepreku za razvoj identičnog društva, što je uostalom i činjenica, daje naslutiti kako je tom dualizmu prethodio državni interes koji je imao ista obilježja. Taj rad me je ponukao na razmišljanje u obrnutom smjeru, odnosno pišući nisam odbacila realnost postojanja granica, ali je nemoguće bilo ne primijetiti kako je s obje strane postojao isti problem, a to je zaostalost. Habsburške vlasti bile su svjesne te zajedničke dodirne točke koju je trebalo mijenjati i djelovale su u tom pravcu na različitim poljima, kulturnom, moralnom i

[3] Valentina Gulin Zrnić, Svjetovi slavonski 18. stoljeća, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998.

gospodarskom, nesvjesno stvarajući zajednička obilježja u nekim segmentima društva bez obzira na postojanje političke granice.

U navedenom Zborniku brojni radovi pružaju mogućnost sagledavanja razdoblja prosvjetiteljstva kao bitne odrednice u razvoju hrvatskoga standardnoga jezika. Slavonija i njezini stanovnici tijekom 18. stoljeća našli su se u vrtlogu novih događanja koji su zahtijevali njihovu neprekidnu prilagodbu i pravovaljani odgovor na novopostavljene zahtjeve. Oslobođenjem od Osmanlija stvorene su objektivne mogućnosti za sustavnijim bavljenjem hrvatskim jezikom. U takvom okruženju nastaju djela koja su malo pomalo otvarala nova poglavlja bitna za razvoj hrvatskoga jezikoslovlja. U tom smislu treba spomenuti samostalno leksikografsko djelo *Hrvatsko-latinski rječnik* fra Matije Jakobovića iz 1710. godine. To je najstariji slavonski dikcionar i jedina knjiga svjetovnog sadržaja u Slavoniji toga doba.[4]

Osobito su političke prilike nerijetko utjecale na razvoj kulturne samosvijesti, manifestirajući se u djelima koja su trebala pripomoći u usvajanju stranog, najčešće njemačkog jezika. U tom kontekstu treba promatrati i djelo Blaža Tadijanovića *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik.*[5] Ako se ima na umu da se u Slavoniji tijekom 18. stoljeća intenzivno radi na opismenjavanju stanovnika i razvoju školstva, onda slika o utjecaju prosvjetiteljskih reformi na cjelokupni razvoj slavonskog društva postaje zaokružena. Iako se hrvatskom jeziku u novotvorenim školama davalo sporedno mjesto, ipak je to značilo napredak u razvitku prosvjete i školstva u Slavoniji i općenito u Hrvatskoj. No, ni za takvu nastavu nije bilo knjiga, niti je postojala jedinstvena grafija prema kojoj bi se školske knjige pisale. S oba se problema uhvatio u koštac đakovački biskup Antun Mandić koji je napisao *Uputjenja k' slavonskomu Pravopisanju za Potrebe narodnih ucsionicah* 1779. Značenje *Uputjenja* je bilo veliko, objedinjujući slavonski prostor. Naime, djelo je 1783. postao školski udžbenik, utjecao je na grafiju i pravopis slavonskih književnih djela u 18. stoljeću te na

---

[4] Loretana Despot, Matija Antun Reljković i prvi slavonski rječnik, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998., 247.

[5] Djelo donosi određeni popis riječi u obliku malog gramatičkog priručnika izdano u Magdeburgu 1761. godine.

grafiju i pravopis i izvan Slavonije: na Josu Krmpotića Ličanina, a onda i na Joakima Stullija Dubrovčanina.[6]

U prilog razvoju standardizacije hrvatskoga jezika, neizbježno je spomenuti i Matiju Antuna Relkovića[7] čijom se gramatikom bavila Branaka Tafra. Upravo u njegovoj književnoj štokavštini Tafra vidi i „važan dio povijesti ujednake hrvatskoga književnog jezika. Ta je gramatika bila uzor drugim gramatičarima, primjerice Šimi Starčeviću i Vjekoslavu Babukiću, pa je već time dio povijesti normiranja hrvatskoga jezika."[8]

Premda problematici povijesti Slavonije i prosvjetiteljskom utjecaju na nju pristupaju iz pozicije podvojenosti društva, pri proučavanju ove tematike, nezaobilazni su radovi povjesničara koji su se bavili istaknutijim gradskim središtima: Osijekom, Požegom i vojnim komunitetom Brod na Savi.

Osijek je već početkom 18. stoljeća zbog svojih centralnih funkcija postao vrlo važno kulturno i gospodarsko središte Slavonije. Za proučavanje razvoja Osijeka nakon oslobođenja od Turaka i tijekom 18. stoljeća izvrstno polazište predstavlja monografija *Od turskog do suvremenog Osijeka*[9] koja osim kronološkog razvoja Osijeka, kroz sve aspekte društva, donosi i sadržaj izvorne građe, kao npr. magistratski statut grada i tvrđave Osijek od 3. ožujka 1698. Isto tako vrlo su jasno istaknute upravne promjene koje su za život grada bile od presudne važnosti ako se ima na umu da je Osijek u tom smislu imao više uloga koje su odredile njegov razvoj. Kako je bio udaljen od granice, poprimio je funkciju glavne logističke baze za vojsku na granici, čime je postao privlačan obrtnicima i trgovcima koji se počinju naseljavati u sve većem broju. Nakon obnove županijskoga sustava u Slavoniji i stvaranja Virovitičke županije, Osijek je postao i njezino formalno središte od 1755. Od 1697. Osijek je bio središte Slavonske vojne krajine kada je u njemu uspostavljeno zapovjedništvo, a godinu dana kasnije i generalat sve do spajanja slavonske i banatske vojne granice, kada

---

[6] Ana Pintarić, Antun Mandić i Uputjenje k' slavonskom pravopisanju 1779., Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998., 258.

[7] M. A. Relković napisao je gramatiku *Nova slavonska i nimačka gramatika* (Zagreb, 1767.).

[8] Branka Tafra, Suvremenost Reljkovićeve norme, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998., 207.

[9] *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur. Ive Mažuran), Osijek, 1996.

zapovjedništvo pruzima Petrovaradin. Pored toga, Osijek je ostao u vlasništvu Ugarske dvorske komore, odnosno njoj nadređene Dvorske komore u Beču do 1809. pa su u gradu bili smješteni komorski uredi.

Sve te funkcije grada neminovno su utjecale na komunikaciju Osijeka sa svim ostalim dijelovima Slavonije, bilo da su oni pripadali vojnom ili civilnom dijelu.

Požega je jedini grad koji je imao kontinuitet u svom gradskom razvoju još od turskih vremena, a u tom se smjeru nastavila razvijati i nakon oslobođenja. U Požegi je vojska bila prisutna od oslobođenja grada sve do 1751., a grad je istodobno bio u vlasti Dvorske komore. Obnovom županijskog sustava, Požega 1745. postaje središte novouspostavljene županije, ali se dvovlašće po kojemu je grad i dalje podređen Komori zadržava još dva desetljeća. Nakon završene dekameralizacije, grad 1765. dobiva status slobodnog kraljevskog grada. U drugoj polovici stoljeća Požega je snažno obrtničko središte u kojem samo mali dio stanovnika čine plemići, svećenici i službenici. Kroz obrtničku djelatnost, posebno proizvodnjom odjeće ostvarivale su se veze i utjecaji u Slavoniji. Detaljan pregled povijesti Požege možemo pratiti u knjizi Julija Kempfa, *Požega.*[10] Kempf donosi veliku količinu arhivske građe koja nudi brojne primjere koji su mi bili od velike važnosti u rasvjetljavanju odnosa između vojne i civilne Slavonije. Istovremeno sam dobila i uvid u kojim se sve segmentima društva ostvarivala povezanost oba dijela Slavonije.

Fenomen uspostave vojnih komuniteta, na primjeru Broda na Savi, razjasnio je Damir Matanović u svom djelu *Grad na granici.*[11] Matanović je razjasnio niz promjena u Vojnoj krajini koje su bile posljedice reformskih procesa. Autarkično krajiško društvo moralo je ići korak dalje ako se željelo gospodarski razvijati. U kameralističkom sustavu kakav je provodila Habsburška Monarhija, trgovina je predstavlja ključni element razvoja društva jer je ona, uz promet, omogućavala prodaju poljoprivrednih, obrtničkih i manufakturnih proizvoda te oplodnju rada. Tijekom 18. i 19. stoljeću trgovina je istovremeno i medij kojim se uz pomoć putujućih trgovaca šire informacije i nove spoznaje. Upravo zbog toga, trgovina je trebala odigrati bitnu ulogu u izoliranoj i satnijskim granicama ispresjecanoj Vojnoj krajini, u

---

[10] Julije Kempf, *Požega – zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910.

[11] Damir Matanović, *Grad na granici*, Slavonski Brod, 2008.

čemu Matanović vidi bitan pomak u gospodarskom razvoju Krajine. Stvaranjem novog gospodarskog modela stvoreni su preduvjeti za širi način komuniciranja i mijenjanje društvenih odnosa.

U procesu dekameralizacije, Slavonija je pretvorena u nekoliko privatnih veleposjeda, a neka od njih su doživljavala korijenite promjene, što je dakako najviše ovisilo o samim vlasnicima posjeda. Kao primjer konkretne modernizacije uslijed primjene prosvjetiteljskih načela, fiziokratizma i merkantilizma, uzela sam čepinsko vlastelinstvo Ivana Kapistrana Adamovića. Naime, u civilnom dijelu Slavonije habsburške su vlasti refeudalizacijom u nekoliko navrata uređivali zemljišnopravne odnose što je zahtijevalo novu organizaciju uprave, ali i mijenjanje gospodarskih navika. Dotadašnje društvo bilo je tradicijsko, nije poznavalo veliku socijalnu diferencijaciju, društvene uloge bile su opće, a komunikacija se uglavnom ostvarivala osobnim kontaktom. Socijalnog kretanja nije bilo, a društvo je bilo više stabilno, nego mobilno.[12] U razumijevanju procesa takvih promjena od velike važnosti je knjiga Ivana Ercega, *Ivan Kapistran Adamović*[13] u kojoj je autor na konkretnim primjerima ukazao kako su se uspješno mijenjale gospodarske aktivnosti i kakve su sve posljedice iz toga proizlazile.

Na koji je način prosvjetiteljstvo dotaknulo cjelokupnu Slavoniju, možda se najbolje vidi na usporedbi književnosti i djelatne politike. Dok su vlasti nastojale provoditi reforme u obrazovanju, gospodarstvu i upravi, slavonska prosvjetiteljska književnost pratila je te promjene, odobravajući ih, kritizirajući staro, a poticajno djelujući na prihvaćanje novog. Odnos književnika, odnosno književnosti, prema prosvjetiteljskim promjenama dobro je prikazan u djelu Tome Matića *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda.*[14] Taj je rad sinteza političkih prilika i književnog djelovanja. Posebnu važnost kod Matića zauzima školstvo i intenzitet otvaranja škola po slavonskim mjestima, kao i odnos stanovnika prema reformama koje su taj proces pratile te kako su se takve promjene odrazile na književno stvaralaštvo.

---

[12] Ž. Holjevac, N. Moačanin, *Hrvatsko-slavonska* (...), 57.

[13] Ivan Erceg, *Ivan Kapistran Adamović: javni djelatnik, veleposjednik i ekonomist: pregled ekonomsko – povijesnog razvitka (18.st.)*, Zagreb, 1996.

[14] Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945.

Strana historiografija kada piše o Slavoniji 18. stoljeća uglavnom se zadržava na analiziranju krajiškog teritorija, što i ne začuđuje zbog specifičnog socioekonomskog razvoja. Nezaobilazan je autor Karl Kaser i njegovo djelo *Slobodan seljak i vojnik*[15] u kojem analizira unutarnji ustroj krajiškog društva. Kaser je 18. stoljeće prikazao kao prekretnicu u razvoju Krajine zbog stvaranja nove socijalne zajednice, odnosno „povojačenog društva" koje je funkcioniralo kao jedinstvena vojna i gospodarska cjelina. U tom procesu Kaser promatra i interakciju između pojedinaca i uprave što mi je omogućilo komparaciju s civilnim dijelom Slavonije.

Važno je istaknuti kako mi radovi ostalih zapadnih autora, koje ću spomenuti, nisu puno koristili u sadržajnom, već samo u metodološkom smislu. Naime, u sadržajnom smislu podatke koje donose uglavnom su već poznati ili su preopćeniti pa ih kao građu nisam mogla koristiti. Od većeg značaja bila je metodologija rada kao i način prikazivanja prosvjetiteljstva u Europi tijekom 18. stoljeća. Naime, za većinu zapadnih autori koji se bave ovom problematikom osobitost je u sličnom, općenitom i gotovo bi se moglo reći globalnom pristupu. Iako razdvajaju teme i posebno ih obrađuju za svaku zemlju, Habsburšku Monarhiju, Englesku ili Francusku, autori zajedničke elemente razvoja kao što su poticanje pismenosti, razvoj društvenog života, pojava kavana, salona, razvoj gospodarstva, osobito poljoprivrede, industrije i trgovine promatraju u jednom širem kontekstu, vidivši u njima most koji države povezuje u novoj, modernoj i prosvjećenoj Europi. Stoga, ako se Europa može u nekim aspektima promatrati kao povezan prostor na čiji je razvoj bez sumnje utjecalo prosvjetiteljstvo, nema razloga dvojiti da se isti princip i metodologija rada može primijeniti i na prostor Slavonije.

U tom kontekstu spomenula bih James Van Horna Meltona i njegovo djelo *The Rise of the public in Enlightenment Europe,*[16] gdje veliku važnost pridaje novom kulturnom fenomenu – eksploziji organiziranog širenja pismenosti. Autor u tome vidi veliki značaj, te ga proučava kroz različite aspekte pismenosti, kao što je širenje navike čitanja, pojava tiska i čitalačke publike, problem autorstva te nacionalnih knjižnica. Ekspanzija pismenosti odražava se i na način društvenog komuniciranja pa je to vrijeme salonskog druženja, otvaranja kavana,

---

[15] Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik, Povojačeno društvo (1754-1881.), II.*, Zagreb, 1997.

[16] James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge, 2001.

kabarea, kao mjesta čitanja, novih društvenih događanja u kojima i žene postaju njihov sastavni dio. Naravno da Slavonija nije u istom kontekstu događanja s europskim zemljama, ali neke pojavnosti bile su istovremeno bitne i u ovom dijelu Europe. Najočitiji je primjer opismenjavanja, koje poprima gotovo fatalnu važnost u mijenjanju uloge i pojedinca, ali i cjelokupnog društva jer ono omogućava uključivanje u moderne novovjekovne tokove.

Važno je spomenuti djelo *The Eighteenth Century, Europe 1688-1815* koje je uredio T.C.W. Blanning, a sadržava više odličnih radova različitih autora. Jedan od njih je Julian Swann koji u svom tekstu *Politics and the state in eighteenth-century Europe*[17] smatra kako je prosvjećeni apsolutizam bio prvenstveno usmjeren na dobrobit i sreću njenih stanovnika. U tom se pogledu ni Austrija nije razlikovala. Glavni smisao je vidjela u gospodarskom prosperitetu, stoga je vodila računa o povećanju produktivnosti u skladu s kameralnim naukama. Swann, kao i većina autora smatra, kako je poticanje organiziranog obrazovanja bio glavni pokretač ekonomskog prosperiteta.

U sadržajnom smislu sagledavanja cjelokupnih europskih prilika 18. stoljeća, iznimno mi je bila značajna knjiga Robina Okaya, *Eastern Europe 1740-1985.*[18] Autor promatra 18. stoljeće kao jedinstvenu prekretnicu u razvoju Istočne Europe, vrijeme kada se istočna i jugoistočna Europa obračunava sa ostavštinama zaostalosti, dok istovremeno u austrijskim zemljama započinju izbijati antifeudalni osjećaji.

U takvom je shvaćanju i Slavonija dobila svoje jasnije mjesto u europskoj povijesti. Naime, sve procese o kojima autor govori mogla sam implementirati u razvojni proces cjelokupne Slavonije. Pri tome mislim na Okayevo isticanje razvoja i reforme školstva 1774. i 1777., zatim na nova ekonomska razmišljanja – fiziokratizam koji je u Slavoniji imao konkretnu primjenu.

Govoreći o filozofima prosvjetiteljstva i njihovim napadima na tradicionalni *ancien regime*, pozivajući se pri tom na *ratio* i tzv. „prirodno pravo", nemoguće je ne povući paralelu sa Relkovićevim prijevodom *Naravnih pravica*, kao i sa praktičnim oživotvorenje tih ideja u Slavonskom urbaru.

---

[17] *The Eighteenth Century, Europe 1688-1815.*, (ed. T.C.W. Blanning), London, 2000.

[18] Robin Okay, *Eastern Europe 1740 -1985. feudalism to communism*, London, 1992.

Širenje prosvjetiteljstva po Europi bilo je u porastu zahvaljujući ideji tzv. „buđenja" koja ju je trebala vratiti na put napretka i humanijeg društva. Autor ne bježi od činjenice kako su ti reformni pokreti bili više rezultat ambicija samih vladara, a u manjoj su mjeri odražavali njihov iskreni entuzijazam prema novoj filozofiji. Dokaz za takvo stajalište vidi u samoj Mariji Tereziji koja osobno nije dovoljno poznavala ideje prosvjetiteljstva već se u svojim odlukama oslanjala na najbliže suradnike. Njezina želja za efikasnijim provođenjem reformi često je bila sputavana uslijed tradicionalnih opasnosti kao što je sumnjičavost seljaka, reakcionarni stavovi svećenstva te konzervatizam i pokrajinski partikularizam visokog plemstva. Slavonija je u tim problemima osobito prednjačila. Dolaskom Josipa II. započinje desetogodišnja vladavina koja je u neku ruku bila test izdržljivosti za habsburške zemlje, kako i u kojoj količini mogu prihvaćati reforme, a koje su trebale otvoriti put prema daljnjem napretku.

Pored istaknutih djela niz autora je ostavio značajan trag o povijesti Slavonije. Iznimno vrijedne priloge možemo pronaći u radovima Tadije Smičiklasa[19] i Radoslava Lopašića.[20] Njihovi radovi su minuciozne analize koje donose vrijedne i nezaobilazne izvore za poznavanje ovog područja. Značajan doprinos u objavljivanju izvora dali su i već spominjani, Ive Mažuran i Stjepan Sršan.[21] Mažuranovi radovi bili su mi od velike pomoći u osvjetljavanju prilika u Slavoniji neposredno nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti. Osobito njegova djela *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*[22] kao i *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine.*[23] Oba rada svojim iscrpinim podacima na temelju izvorne arhivske građe daju izvrsnu sliku i pregled stanja u Slavoniji uoči njene podjele na vojni i civilni dio.

Među sintetskim djelima svakako valja istaknuti Igora Karamana i njegovu knjigu *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje.*[24] Kao najrecentniji sintetski prilog o povijesti Slavonije može se

---

[19] Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Zagreb, 1891.

[20] Radoslav Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine (od godine 1693. do 1780. i u dodatku od g. 1531. do 1730)*, Zagreb, 1889.

[21] Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije Osijeka u 18. stoljeću: (1732.-1761.)*, Osijek, 1997.

[22] Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek, 1993.

[23] Ive Mažuran, *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702.*, Osijek, 2005.

[24] Igor Karaman, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema, i Baranje*, Osijek, 1997.

istaknuti katalog izložbe o Slavoniji[25] u kojem je zastupljen niz autora, poput Milana Vrbanusa i Nataše Štefanec, čiji radovi obrađuju tematiku Slavonije u 18. stoljeću.

[25] *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije,* (ur.Vesna Kusin, Branka Šulc), Zagreb, 2009.

POVIJESNE OKOLNOSTI RAZVOJA SLAVONIJE OD 16. DO 18. STOLJEĆA

Tijekom prve polovice 16. stoljeća čitava je Slavonija sa Srijemom došla pod vlast Osmanskog Carstva. Sudbinu Slavonije označila je vojna Sulejmana Veličanstvenog 1526. godine kada je na Mohačkom polju riješio sudbinu Ugarsko-Hrvatske države. Tada je osvojen cijeli Srijem. Prvo je pao Petrovaradin, potom Ilok pa Osijek. Prilikom trećeg pohoda na Beč, 1536. osvojena je središnja Slavonija. Najduže se održala Virovitica do 1552. godine.

Osmanska uprava u osvojenim slavonskim krajevima uklonila je ugarsko-hrvatsko plemstvo ustrojivši sandžake te ih pripojila bosanskom beglerbegatu. Najveći dio Slavonije pripojen je Požeškom sandžaku, na graničnom dijelu s Hrvatskom ustrojen je Cernički sandžak, dok je Srijem bio odvojen od Slavonije i pripojen budimskom beglerbegatu.[26]

Dugotrajna, gotovo 150 godišnja osmanska vladavina završila je krajem 17. stoljeća. Posljednji pohod osmanske vojske prema Beču 1683. preokrenuo je situaciju na ratištu. Umjesto dotadašnjeg neprekidnog napredovanja i osvajanja, Osmanlije su nastojali sačuvati ono što su nekada osvojili i uz to povratiti izgubljeni teritorij. Rat je trajao od 1683.- 1691.- 1699. s promjenjivim rezultatima, a odvijao se na širokom hrvatsko – mađarskom području. Brojna su naselja pa i čitava područja bivali naizmjenično više puta osvajani i okupirani od strane austrijskih i osmanskih vojnih jedinica. Crte bojišta su se neprekidno pomicale. Na onim mjestima gdje su se dvije vojske neprekidno smjenjivale naselja su bila u potpunosti uništena, a stanovništvo protjerano. Nakon što je austrijska vojska zauzela Osijek, čitavu Slavoniju, Budim i Pečuh došlo je do sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. Tijekom borbi u Podunavlju i Slavoniji znatan se broj kršćanskog stanovništva priključio carskoj vojsci. Odazvali su se proglasu cara Leopolda I. iz 1687. kojim ih je pozvao u borbu protiv osmanskih osvajača. Usprkos pobjedama i pomicanju granica, stanovništvo na širem pograničnom području Slavonije nije uživalo veću sigurnost za svoje živote kao ni za svoju imovinu gotovo puna dva desetljeća. Osmanska je vojska i dalje često provaljivala, razarala i

[26] I. Karaman, *Iz prošlosti* (...), 21.

pljačkala sela i naselja zbog čega su habsburški vladari bili prisiljeni provoditi politiku koja će omogućiti stanovnicima mir i sigurnost za normalan život i rad.[27]

Velika pobjeda Ludovika Badenskog kod Slankamena 1691. značila je konačno oslobođenje Slavonije i Srijema od Osmanlija. Konačno, bitkom kod Sente 1697. Osmansko Carstvo bilo je prisiljeno sklopiti mir s Austrijom i priznati liniju Save kao granicu prema Slavoniji. U Srijemu je granična linija išla od utoka Bosut – Sava do utoka Tisa - Dunav. Takva crta razgraničenja zaključena je mirom u Srijemskim Kralovcima 26. siječnja 1699. Na novooslobođenom dijelu sva je vlast bila podijeljena između carske vojske i carske Komore, a obje su temeljile svoje pravo na osvajanju.[28]

Još uoči sklapanja mira s Osmanskim Carstvom, uputio je Bečki dvor u Slavoniju 1698. godine povjerenstvo koje bi između Save, Ilove, Drave i Dunava izvršilo popis postojećih i bivših naselja, utvrdilo njihova područja, obradive i neobradive površine, oranice, livade, pašnjake, voćnjake, vinograde te njihove nekadašnje vlasnike. Cilj je nove vlasti bio da se na temelju tako sačinjenog popisa, ovisno o pokretnoj i nepokretnoj imovini sa stanovništvom ugovore iznosi poreza. To povjerenstvo predvodio je Don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano. Hrvatski staleži očekivali su da će povjerenstvo ujediniti Slavoniju s Hrvatskom, obnoviti nekadašnje županije i staviti ih pod upravu hrvatskog bana. Nasuprot tome, grof Caraffa i general Strahemberg smatrali su kako za obnovu županija ne postoje uvjeti, već da se uzduž Save osnuje Vojna krajina, a preostali dio Slavonije ostane pod upravom Dvorske komore u Beču.[29]

Kako bi se ubrzao osnutak Vojne krajine, Bečki je dvor 1702. godine ponovno poslao grofa Carraffu u Slavoniju s namjerom da provede razdvajanje civilne od vojne uprave i uvede novi sustav oporezivanja koje bi osiguralo izdržavanje vojske na granici. Tako je radi efikasnijeg funkcioniranja Slavonskog generalata iz komorskog teritorija izdvojen zemljišni posjed uz Savu širine jedne milje i stavljen pod neposrednu vojnu upravu. Time je 1702. stvorena prva administrativna granica na prostoru Slavonije koja je jasno dijelila prostor, ali i društvo,

---

[27] Ivan Erceg, Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji (i u dijelu Podunavlja) krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Acta historico – oeconomica* 1, 1994., 7.- 9.

[28] I. Karaman, *Iz prošlosti* (...), 22.

[29] Ive Mažuran, Slavonija - hrvatski sjever, *Gazophylacium*, 1-2, Zagreb, 1995.

precizno određujući oblike društvenog djelovanja na podijeljenim prostorima. Od tada u Slavoniji postoje dvije administrativne jedinice: civilna - Provincijal i vojna - Slavonska vojna krajina. Istovremeno je Slavonska vojna krajina podijeljena na dva dijela, Posavsku i Podunavsku krajinu.

Između vojne vlasti i komorske uprave uspostavljeno je dvovlašće. Naime, osobno i za vojnu službu graničari su bili podložni vojnim vlastima i sudbenosti, dok su u pogledu zemljišta, bez obzira na čin i dužinu vojne službe i prava uživanja i korištenja zemljišta, ovisili isključivo o komorskoj upravi, jer je ono pravom vlasništva pripadalo državi (fisku).[30]

Zbog potrebe prikupljanja poreza za izdržavanjem vojske iste godine izvršen je i novi popis naselja, selišta kao i stanovništva te njegove pokretne i nepokretne imovine. Osnovu u određivanju iznosa poreza činilo je selište (*sesija*), koja se sastojala od 24 jutra zemljišta, uključujući livadu i vinograd. Od punog selišta plaćao je seljak Dvorskoj komori 3 forinte kao zemljišnom gospodaru (*terrestral*), 12 forinti za uzdržavanje vojske na granici (*militar*) i 8 forinti za otkup kuluka (*robbota*), ili godišnje ukupno 23 forinte od selišta.[31]

Na temelju tako dobivene glavnice, Dvorska je komora pomoću godišnje rente izračunala vrijednost pojedinih posjeda te ih postupno davala u zakup i rasprodavala. Kupnja i prodaja obavljala se u obliku carskih darovnica, a kupci su uglavnom bili krupna vlastela stranog podrijetla. U prva tri desetljeća 18. stoljeća bila su rasprodana gotovo sva zemljišna dobra, tako da niti jedan značajniji posjed nije više bio pod neposrednom upravom Komore.[32]

Rasprodajom zemljišnih posjeda ubrzala je Dvorska komora uspostavu feudalnih odnosa. U Slavoniji se javljaju tri vlasnička subjekta: vojska, Dvorska komora i vlastelin. Novi zemljišni gospodari nametali su seljacima nova opterećenja na koja po feudalnom pravu nisu imali pravo. Pored toga otimali su seljacima oranice, krčevine, livade i pašnjake te ih pripajali svome posjedu. Vojne vlasti su stanovnike opterećivale kulukom svih vrsta, besplatnim podvozom te primanjem vojnih časnika na stan i hranu. Zbog nesređenih odnosa s vlastelom 1735. godine izbija seljački ustanak, a Karlo III. 1737. godine osniva Zemaljsku upravu za

---

[30] I. Mažuran, *Osnivanje Vojne* (...), 86.

[31] I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva* (...), 41.

[32] Novi vlasnici tih posjeda postali su uglavnom strani knezovi, vojvode, grofovi i baruni Ullerfeld, Caraffa, Cordona, Oduyer... i njihovi nasljednici. I. Mažuran, Slavonija – hrvatski (...), 13.

Slavoniju sa sjedištem u Osijeku.[33] Zadatak joj je bio provedba urbara, koji je donesen iste godine kako bi se uredili odnosi između vlastelina i kmeta. Provedba tog patenta nije imala značajnijeg uspjeha, već je stanje uglavnom ostalo isto kakvo je bilo i prije.[34]

Podložno stanovništvo u Provincijalu u cijelosti je plaćalo vojsku u Vojnoj krajini, te podmirivalo i sve troškove komorske uprave u Slavoniji i Srijemu. Osim toga to je stanovništvo uveliko nosilo i teret gradnje vojnih zgrada i utvrđenja. Podjelom Slavonije 1702. godine na Vojnu krajinu i Provincijal carska je vlast posredstvom grofa Caraffe zapravo provela refeudalizaciju gotovo cijele Slavonije i Srijema, a sve troškove prebacila na leđa podložnog stanovništva, pazeći pritom da se dio javnih prihoda prelije i u carsku blagajnu.[35]

Proces razgraničenja vojnog od civilnog u Slavoniji je dobio epilog u obećanju Marije Terezije na Požunskom saboru 1741. kako će dijelove Slavonije i Srijema koji nisu u sastavu Vojne krajine vratiti pod upravu Hrvatskog sabora. Na takvu je odluku Marija Terezija bila prisiljena zbog političke situacije u Europi i potrebe za vojskom. Velik dio Slavonije i Srijema ostavila je pod direktnom upravom Bečkog dvora. Hrvatski ban, grof Batthiany, feldmaršal baron Engelshofen, grof Patačić zastupnik bana i barona Ladislava Vayaya pristupili su 30. listopada 1743. poslu razgraničenja vojnokrajiškog od provincijalnog dijela Slavonije i Srijema. Završetkom tog procesa 1745. na teritoriju Slavonije i Srijema nastali su vojnokrajiški dio i Provincijal sastavljen od triju županija: Virovitičke, Požeške i Srijemske.[36]

Pritom je Vojna krajina došla pod upravu bečkog Dvorskog ratnog vijeća koje je nadziralo sav materijalni i duhovni život građana. Njezina se funkcija pretvorila u sanitarni kordon prema Osmanskom Carstvu i novačilište za potrebe habsburške vojske, a u manjoj mjeri je djelovala kao obrana od osmanskog ekspanzionizma. Zbog toga se sredinom 40-ih godina 18. st. provodi reorganizacija vojnih postrojbi. Godine 1747. osnovane su na prostoru triju

---

[33] Ive Mažuran, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju* 1738-1742, Osijek, 1970., 9.

[34] I. Mažuran, Slavonija – hrvatski (...), 13.

[35] I. Mažuran, *Osnivanje Vojne* (...), 91., 92.

[36] U Virovitičku su županiju ušli spahiluci: komorski Osijek, Retfala i isusovački Aljmaš, Dalj, Erdut, Čepin, Valpovo, Đakovo, Našice, Podgorač, Feričanci, Orahovica, Voćin, Virovitica i Spišić-Bukovica. Požešku su županiju činili: Podvorje, Sirač, Pakrac, Cernik, Stražeman, Velika, Brestovac, Blacko, Kaptol, Kutjevo, Pleternica, Požega. Srijemska je imala spahiluk Nuštar, Vukovar, Ilok, Neradin, Karlovci, Ruma, Zemun i fruškogorske manastire. Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, JAZU, Zagreb, 1950., 78.

savskih granica tri pješačke pukovnije: Gradiška, Brodska i Petrovardinska, te dvije husarske pukovnije: Slavonska i Srijemska. Svaka je pukovnija trebala biti podijeljena na dvanaest vojno – upravnih odsjeka tzv. satnija. Granice su strogo odvajale pukovnije i satnije od ostalih pukovnija i satnija kao i od Provincijala. Tome se vrlo ozbiljno pristupalo jer je krajišnik prilikom napuštanja matične satnije morao od zapovjednika dobiti putovnicu u kojoj je navedeno gdje i na koje vrijeme napušta satniju. Isto je bilo i za napuštanje pukovnije, pri tome mu je putovnicu izdavalo pukovnijsko zapovjedništvo, za napuštanje Slavonske vojne krajine Slavonska generalkomanada u Osijeku ili Petrovardinu, a za napuštanje Habsburške Monarhije Dvorsko ratno vijeće.[37] Poput vojno – graničarske i komorska se uprava prostirala cijelim područjem Vojne granice. To su bile tridesetnice za ubiranje carina.[38]

Ovakva se podjela bitno odrazila na sliku Slavonije 18. stoljeća kao neminovno postojanje dva odvojena svijeta, vojnog u Krajini i civilnog u Provincijalu. Podijeljenost je bila posljedica političkih reformi koje su tada bile nužne i uvjetovane novim geostrateškim položajem Slavonije kao i vojnim potrebama Habsburške Monarhije. Naizgled, ta dva dijela se nisu mogla povezati i promatrati u cjelini kao jedinstveni prostor. Na jednoj strani nalazio se slobodan seljak – vojnik, podređen strogoj vojnoj disciplini i opterećen vojničkim obavezama, ali slobodan u poljodjelskom radu s apsolutnim pravom uživanja u plodovima svoga rada, na drugoj strani zavisan seljak – kmet, podređen vlastelinu te opterećen brojnim podavanjima, obavezama i radom.[39]

Kako je Slavonija politički bila podijeljena, intrigantno je bilo promatrati i usporediti koje su to prosvjetiteljske reforme mogle utjecati na objedinjavanje cjelokupnog slavonskog prostora. Budući da je čitava Slavonija dijelila zajedničku sudbinu teškog života pod Osmanlijama, a onda i ne puno lakši proces oslobođenja i dolaska pod habsburšku vlast, nemoguće je ne naslutiti kako su sve te reforme išle prema istom prosvjetiteljskom cilju napretka, pod neizbježnim državnim patronatom i kontrolom. Istim onim patronatom koji je ostatak Monarhije već upoznao kroz implementaciju prosvjetiteljskih ideja, ali ponajprije kroz

---

[37] Damir Matanović, *Grad na granici, Slavonski Brod*, 2008., 42.- 44.

[38] I. Mažuran, *Osnivanje Vojne* (...), 94.

[39] Tomo Matić, *Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj 18. stoljeća*, Vinkovci, 1994., 52.

oživotvorenje gospodarskih učenja osamnaestostoljetne Europe na poljima i u radionicama Habsburške Monarhije.

POJAVA I ŠIRENJE PROSVJETITELJSTVA U EUROPI I HABSBURŠKOJ MONARHIJI

Za drugu polovicu 18. stoljeća sa sigurnošću se može reći kako je bila prekretnica u razvoju Europe zbog mnogobrojnih procesa, koji su značajno utjecali na njen daljnji razvoj. Te su promjene naročito bile izražene u istočnom i jugoistočnom dijelu Europe, čiji su se narodi u tom razdoblju razračunavali sa ostavštinama zaostalosti, dok su u političkom pogledu doživljavali nova prekrajanja svojih državnih granica. Tako je to razdoblje dijeljenja Poljske, potiskivanje Osmanlija od strane Austrije te početak izbijanja antifeudalnih i pronacionalnih osjećanja.

Burno razdoblje političkih promjena tražilo je nova rješenja za novonastale prilike. U tome je veliki doprinos imalo prosvjetiteljstvo koje će svojim učenjem težiti prema društvu veće humanosti. Pritom je razum postao osnovno sredstvo poimanja. S jedne strane mogao je otkriti zakonitosti univerzuma, ali isto tako pronaći rješenja za oblikovanje humanijeg društva. Stoga je temeljni cilj novog svjetonazora bio usmjeren na praktičnu primjenu novih spoznaja filozofa kao što su bili John Lock, René Decartes i Isaac Newton. Filozofi prosvjetiteljstva napadali su tradicionalni *ancien regime*[40] pozivajući se na ratio i tzv. *prirodno pravo*[41], odbacujući feudalne norme. Sukladno tome, prosvjećeni vladari prihvatili su racionalizam kao sredstvo koje će im omogućiti doticaj sa sveopćim znanjem, u cilju društvenog i gospodarskog razvoja po mjeri čovjeka. Oni su nastojali povećati svoju odgovornost prema podanicima i vladati u njihovu korist, ali istovremeno zadržati apsolutnu vlast. U tome su im trebali pomoći obrazovani i školovani ljudi koji su postali dio političkog sustava jer su se njihovi savjeti tražili u reformama obrazovanja, zdravstva, te u donošenju novih sudskih i kaznenih odredbi. Većina je reformnih pokreta u Europi tijekom 18. stoljeća

---

[40] Feudalno-apsolutistički poredak u Francuskoj prije revolucije,1789., *Hrvatski obiteljski leksikon* (ur. Tomislav Ladan), Zagreb, 2005.

[41] Pravo razuma, temelj humaniziranja kaznenog prava, svaki čovjek posjeduje jednako prirodno pravo (na život, tjelesnu nepovredivost i osobnu slobodu), temelj liberalne države. Više o tome u Jonathan I. Israel, *Radical enlightenment – Philosophy and the Making of Modernity 1650 – 1750.*, Oxford, 2001., 71., 259.

bila potaknuta ambicijama samih vladara zbog potrebe za političkim preživljavanjem, a u manjoj je mjeri to bio iskreni entuzijazam za prosvjetiteljsku filozofiju.

U godinama prosvjetiteljstva rasla je konkurencija između država. Osobito je rasla moć Prusije i Rusije čiji su vladari već primjenjivali svjetonazor zapada, stoga su se slabije države u njihovom području nastojali uključiti u nova vjerovanja koja bi pridonijela njihovom spasenju. Prosvijećeni apsolutizam bio je više apsolutan, nego što je bio prosvijećen, stoga je i put prema daljnjoj modernizaciji nagovještavao brojne prepreke.[42]

Prosvjetiteljstvo predstavlja široki pokret koji je zahvaćao sve slojeve, isprepličući feudalne društvene norme sa novim kulturnim, ekonomskim i političkim. Sve to je zahtijevalo opću reorganizaciju društva. Trgovina se intenzivnije razvija što mijenja i poljoprivrednu proizvodnju, utječući na vlasnike zemlje da budu sistematičniji i primjenjuju nove načine proizvodnje na svojim imanjima.[43] Grube navike seljaštva i njihov tradicionalni život postepeno su nestajali. Tome su doprinijela nova znanja koja su pritjecala kroz praktičnu primjenu znanosti, ali i kroz novu vrstu „zabave", čitanjem poučne literature. U provođenju reformi veliku ulogu odigrali su i pojedinci koji su morali balansirati između opasnosti od mogućih pogrešaka i želja za promjenama.[44]

Pojava prvih novina u Beču u prvoj polovici 18. st. najavilo je ozračje slobodnije klime koja se počinje širiti unutar granica Habsburškog Carstva. Tiskovni materijal omogućio je širenje novih stavova i spoznaja. Stoga se u Beču već polovicom 18. stoljeća formirao intelektualni sloj u pravom smislu riječi.

I u ostalim zemljama Habsburške Monarhije pojavljuju se u prijevodu knjige francuskih prosvjetitelja. Tako se u Mađarskoj već sredinom 18. stoljeća pojavljuje Lock u prijevodu, a 1790. godine Rousseauov *Društveni ugovor* na latinskom jeziku. Desetak godina ranije pojavile su se i prve mađarske novine.[45] U Slavoniji, pograničnom dijelu Habsburške

---

[42] Isto, 38.

[43] Osobito ako se radilo o novim kulturama kao što je bio slučaj u istočnoj Hrvatskoj gdje je Marija Terezija izdala naredbu o uzgoju dudova svilca, nadzornik svilarstva Carl Solenghi napisao je knjižicu o uzgoju dudova svilca. *Povijest Hrvata II.*,(ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić), Zagreb, 2005., 266.

[44] Glavni oslonac Mariji Tereziji u provođenju reformi bilo je srednje plemstvo koje je unaprjeđivalo gospodarstvo prihvaćajući nova dostignuća.

[45] R. Okey, *Eastern Europe* (...), 39., 40.

Monarhije prosvjetiteljske su ideje svoj vrhunac doživjele u djelu Matije Antuna Relkovića *Satir iliti divji čovik*, tiskan 1762. godine u Dresdenu[46]

Nove ideje prosvjetiteljstva u Europi su se širile na različite načine. U Francuskoj su svoj vrhunac doživjele kroz djelovanje francuskih enciklopedista, a tijekom revolucije su postepeno slabile. U Njemačkoj, u njemačkom govornom području Habsburške Monarhije, u Češkoj i sjeverozapadnoj Poljskoj kulturni obrasci prosvjetiteljskih ideja poprimili su umjereniji karakter, njegujući više književni i obrazovni oblik. Tu je ideja prosvjetiteljstva pridonijela povećanju broja doktora, inženjera, državnih službenika, vojnika te su oni afirmirali novu dimenziju prepoznavanja: znanstvenu, tehnološku, književnu i obrazovnu. Bez obzira što su reforme provođene pod okriljem države, vodile su se rasprave o načinu i posljedicama njihova provođenja. Osobito je važno bilo pitanje emancipacije seljaka, tko ju zaslužuje svi ili samo oni koji su „zaslužili", da li je dovoljno da seljaci dobiju samo zakonsku zaštitu ili trebaju biti oslobođeni tlake i postati isti kao stanovnici u Engleskoj. Postavljalo se i pitanje da li obrazovni nacionalni program treba prethoditi društvenim reformama te kako će razvoj industrije utjecati na gradski život i razvoj poljoprivrede.[47]

Južno od Poljske i Mađarske, na periferiji Habsburškog Carstva, dijelu koje je između ostalog obuhvaćao i prostor Slavonije, reforme su bile više stvar osobne procjene vladara, nego predmet javne rasprave. Na prosvjetiteljske ideje gledalo se više kao na skupinu neospornih istina, koje su u sebi nosile racionalna rješenje za bolesti feudalnog sustava. Njihovo provođenje bilo je nužno kako bi zaostalo društvo postalo pravednije i ugodnije za život. Pogranični prostor i blizina Osmanskog Carstva zahtijevali su racionalno iskorištavanje svih prirodnih resursa, pritom ne zanemarujući obrazovanje te zaštitu zdravlja i sigurnosti ljudi. Prosvjetiteljske ideje naglašavale su ulogu pojedinca čiji je zadatak bio neprekidno usavršavanje.

Habsburgovci su se tijekom 18. stoljeću suočavali s nizom problema, osmanlijska opasnost polako je jenjavala, ali s druge strane Austrija se morala brinuti za očuvanje svoje baštine i granica na sjeveru. U tom smislu njihova apsolutistička vladavina trebala je prihvatiti neka

---

[46] Matija Antun Relković, kao krajišnik je boravio u Njemačkoj na ratištima gdje je uvidio svu zaostalost Slavonije, u *Satiru* daje poduku Slavoncu kako treba unaprijediti svoj način života.

[47] R. Okey, *Eastern Europe* (...), 42.

nova gledišta kako bi se mogla održati. Prosvjetiteljstvo kao takvo bilo je idealno jer je pružalo habsburškim vladarima, Mariji Tereziji i Josipu II. mogućnost reformi uz zadržavanje postojećih feudalnih društvenih odnosa. Njihova spoznaja o potrebi mijenjanja postojećeg stanja najbolje se ocrtava u prihvaćenom načelu kako dobrobit i napredak običnog puka znači i prosperitet same države.[48]

Na samom početku svoje vladavine Marija Terezija nije bila inspirirana filozofijom zapada. Njezino iskustvo s prosvjetiteljstvom započelo je tijekom rata protiv Prusije. Prema mišljenju njezinog ministra Haugwitza, ratni je sukob zahtijevao jaču centralizaciju države. Marija Terezija prihvatila je savjete te je započela provoditi prve reforme 1748./49. ne dozvoljavajući miješanju plemstva u donošenje važnih odluka za sigurnost države. Iako te prve reforme nisu bile inicirane filozofskim znanjima i utjecajima, prednost je bila što se carica okružila ljudima koji su prosvjetiteljske ideje vrlo dobro poznavali kao što su bili princ Kaunitz, kancelar i ministar financija Sonnenfels. Terezijanske reforme, stoga su bez sumnje bile rezultat dijelom tradicionalnih normi i mudrosti, a dijelom stečenih prosvjetiteljskih nazora s kojima je bila okružena. Druga etapa reformi započela je 1760. kada je došlo do centralizacije upravnog aparata u smislu jasnih odredbi u odnosu seljak – vlastelin, što je u suštini bilo inspirirano Montesquieuovim principom podjele moći. Naime, seljačka prava država je regulirala točnim odnosom propisanih obveza seljaka prema vlasniku zemlje, što je bilo u skladu s prisutnim učenjem o prirodnom pravu.[49]

Napredak u Habsburškoj Monarhiji bio je najvidljiviji kroz gospodarski rast i primjenu novih gospodarskih učenja, merkantilizma i fiziokratizma, a koji su neminovno zahtijevali i promjene u obrazovnoj strukturi stanovništva. Stoga ne začuđuje činjenica o odluci uvođenja obveznog školovanje od 1774. godine. To je reforma koja je osobito utjecala na crkvene konzervativne krugove u čijoj je domeni školstvo do tada bilo. U tome je ključnu ulogu odigrao državni kancelar Kaunitz koji je poticao prihvaćanje školovanja kao nužne činjenice za oblikovanje dobrog kršćanina. Stoga je ukidanje isusovačkog reda vrlo brzo došlo 1773. kao uvod u nov proces školovanja.

---

[48] D. Matanović, *Grad na* (...), 33.

[49] R. Okay, *Eastern Europe* (...), 49.

Josip II. je za razliku od svoje majke bio upoznat s filozofijom prosvjetiteljstva, a i njegovi ministri su djelovali i zastupali ideje o prosvjetiteljskoj filozofiji kao zakonodavnoj.[50] U prosvjetiteljskom duhu donesen je i njegov *Opći građanski zakonik* iz 1786.. kojim je ukinuo smrtnu kaznu i ozakonio jednakost svih ljudi pred zakonom.[51] Ipak, u prosvjetiteljskom poletu imao je granice, tako da kazneni zakon i pored svojih radikalnih novina i dalje je zadržao vrlo grube i ponižavajuće kazne.[52] Njegove su metode često bile potpuno u suprotnosti s dotadašnjim razmišljanjima vladajućih slojeva. Tako je konzervativne klerike zgrozio mogućnošću razvoda braka kao i zatvaranjem oko 400 samostana koji su u austrijskoj kulturnoj povijesti imali vrlo važnu ulogu. Godine 1781. objavio je *Patent o vjerskoj toleranciji* koji je luteranima, kalvinistima i grko-pravoslavnima jamčio građansku jednakost s katolicima kao i slobodu vjeroispovijesti. U seljaštvu je vidio najbitnijeg predstavnika poljodjelske proizvodnje te je 1785. posebnim patentom *ukinuo kmetstvo*, to jest sve one obveze koje su ograničavale pravo slobodnog kretanja seljaka.[53]

Naglasak važnosti koje je prosvjetiteljstvo u Habsburškoj Monarhiji imalo počivalo je na usklađivanju feudalnih obveza kao i na velikom utjecaju na zakonodavstvo i rješavanje ključnih odnosa na zaostalim i manje razvijenim područjima. Josipov cilj reformi bilo je prevladavanje državnog partikularizma, uspostava građanske jednakosti te čvrsta i povjerljiva državna uprava, a za provođenje tog cilja neophodan je bio školovan i pismen podanik.

---

[50] Josip II. izdao je 6000 edikata što svjedoči o njegovom žaru i poletu u nastojanjima da regulira odnose u državi. Isto, 52.

[51] Josip II., *Opchinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*, Budim, 1788.

[52] Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., 211.

[53] *Povijest Hrvata II.*, 271.

GOSPODARSKA UČENJA U EUROPI I HABSBURŠKOJ MONARHIJI TIJEKOM 18. STOLJEĆA

Tijekom 18. stoljeća u europskim državama prosvijećenog apsolutizma rasla je potreba za jačanjem gospodarske moći. Prosvijećeni su vladari u merkantilističkoj ekonomskoj ideologiji vidjeli način kojim će povećati bogatstvo države. U Habsburškoj Monarhiji primjenom merkantilizma došla je do izražaja protekcionistička uloga države u gospodarstvu. Država je poticala sve čimbenike koji bi unaprijedili trgovinu, od carinske politike, obrtničke i manufakturne proizvodnje, preko obnova cesta i plovnih putova, do stvaranja jedinstvenog mjernog sustava. Osnovni cilj im je bio povećanje materijalnog bogatstvo države, u čemu bi izvozna politika odigrala značajnu ulogu.

Od druge polovice 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji jačaju ideje još jedne ekonomske doktrine – fiziokratizma. Fiziokrati su tvrdili kako se bogatstvo ne sastoji od novca, već od robe. Prema tom učenju najvažnija je privredna djelatnost poljoprivreda jer samo ona stvara čisti proizvod. Svoju tezu su temeljili na osnovu prirodnog poretka čiji su elementi privatno vlasništvo, sloboda poduzetništva, slobodna konkurencija i privatni interes. U Habsburškoj Monarhiji fiziokratski model gospodarenja bio je izražen u nastojanjima vladara oko uređenja feudalnih odnosa, kao i kroz uvođenje novih poljoprivrenih kultura i pasmina, što se osobito primjenjivalo u novooslobođenim krajevima od Turaka.

Merkantilizam

Gospodarski i politički uspjesi europskih gradova te njihov prosperitet u razdoblju od 16. do 18. stoljeća ostavili su traga na vladare apsolutnih monarhija. Gradovi su tijekom srednjeg vijeka u velikoj mjeri ojačali zbog svoje gospodarske djelatnost, ali i zbog povećanog priliva i koncentracije stanovnika, a naposljetku i zbog vojne premoći. Stoga su monarsi početkom 18. stoljeća uvidjeli kako se politička moć i organizacija države ne može više isključivo temeljiti na vlasništvu i bogatstvu zemlje.[54]

[54] Do 18. stoljeća politička i ekonomska moć bile su neraskidive jer su se, kako sam ranije navela temeljile na vlasništvu zemlje. Tijekom 18. stoljeća dolazi do razdvajanja političke od ekonomske moći pri čemu se mijenja i

Prihvaćanjem merkantilističkih postavki vladari su nastojali osigurati državi što veću količinu novca koji je bio neophodan za ulaganja u manufakturnu i industrijsku proizvodnju. U tome su države prosvijećenog apsolutizma vidjele nov način gospodarskog jačanja i unaprjeđivanja. Pri tome je sama uloga države bila ključna jer je morala raditi na dokidanju feudalnih partikularizama, kao što su unutarnje carine i cestarine koje su kočile razvoj trgovine i slobodniji protok novca.[55] Budući da je merkantilizam u svom učenju polazio od aktivnog poticanja različitih gospodarskih grana pod zaštitom i nadzorom vladara, krajnji rezultat koji se očekivao bila je korist, kako za pojedinca, tako i za čitavu državu.

U Habsburškoj Monarhiji više se koristio izraz *kameralizam*[56], u početku je označavao specifičnu državnu politiku, zatim upravnu doktrinu, a naposljetku i sveučilišnu disciplinu u 18. stoljeću. Naziv potječe od izraza *„camera"* (riznica vladara), a kasnije se proširio obuhvaćajući sve institucije upravljanja novčanim poslovima nekog teritorijalnog političkog sustava. Kameralizam nije više ekonomiju vezao samo uz osobu vladara i njegovu aktivnost, već je podrazumijevao sve državne mjere koje su išle k unaprjeđenju cjelokupnog gospodarstva. Time se patrimonijalno gledište u potpunosti izgubilo.[57]

---

uloga državnog aparata. Eugen Pusić, Političko kameralne nauke u 18.-om stoljeću i Joseph von Sonnenfels, *Prilozi za povijest fakulteta 1*, Zagreb, 1996., 192.

[55] Srednjevjekovna ekonomska sruktura bila je usredotočena regionalno u kome je plemstvo bilo centar ekonomske i političke moći. Erhun Kula, *History of invironmental economic thought*, London, 1998., 8.

[56] Kameralizam je germanska varijanta merkantilizma čiji je temeljni cilj poboljšanje vještine upravljanja državom radi ostvarenja opće dobrobiti. Tu su sadržana i stanovita načela tada nove struje prirodnog prava, a ima već i nekih dodirnih točaka s naukom fiziokratske škole, pa čak i klasičnog liberalizma. Glavni su ciljevi toga kameralističkog smjera bili uglavnom ovi: ekonomsko jačanje i osamostaljivanje seljaka podložnika, te postepeno smanjivanje feudalnopravnih prerogativa zemaljske gospode, što jače favoriziranje razvoja trgovine, obrta i industrije; znatno povećanje poreza; uvođenje jake centralizirane javne uprave s profesionalnim činovnicima, koje je imala zamijeniti srednjevjekovni feudalni sistem uprave, kako su ga u Ugarskoj i Hrvatskoj predstavljali saborski staleži, rodovi, županije i slobodni gradovi. Kameralizam ima korijene u prosvjetiteljskom racionalizmu i njegov je cilj usavršavanje ljudi koje se ostvaruje djelovanjem uprave. Vlado Puljiz, Pogledi i djelovanja u socijalnoj politici Nikole Škrleca Lomničkog u *Revija socijalne politike*, 3-4, Zagreb, 1999., 299., 300.

[57] E. Pusić, Političko kameralne (...), 196., 197.

Već spomenuti gospodarski uspjeh gradova država je nastojala prenijeti na svoj cjelokupni prostor. Merkantilistička ekonomija bila je idealna u provođenju tih ideja jer je u svojoj teoriji dopuštala intervenciju države u poticanju i razvijanju pojedinih privrednih djelatnosti. Time je država povećavala sveukupnu količinu proizvoda, ne samo najnužnijih, već i manje korisnih stvari, pri čemu je morala voditi računa o ravnoteži, sprječavajući pretjerani luksuz s jedne strane, kao i siromaštvo i prosjačenje s druge. To je zahtjevalo uvođenje socijalne i upravne politike čije su ideje habsburški vladari preuzeli od Christiana Wolfa,[58] njemačkog filozofa prosvjetiteljstva. Od države se sada zahtjevala uspostava institucija koje će imati funkciju općeg dobra kao i stvaranje monopola i nadzora nad dobrima od državnog interesa. Počinju se osnivati socijalne ustanove, država uvodi kontrolu nad mjerama i vrijednošću novca, održava šumski fond te uvodi krivični postupak. Reorganizira se aparat državne uprave prema sustavu zapovijedi i zabrana. Takav se „policijski" obrazac djelovanja u svojoj prvoj fazi pokazao učinkovitim i progresivnim, jer je uspio prevladati feudalnu rascjepkanost, stvorivši uvjete za osobnu i imovinsku sigurnost bez koje bi privredni razvoj bio nezamisliv.[59] Prevladavanje feudalne rascjepkanosti bio je veliki izazov za prosvijećene vladare jer je trgovina bila glavni izvor punjenja državne blagajne, stoga se pristupilo postepenom uvođenju jedinstvenog pograničnog carinskog i novčanog sistema.[60] Isto su to ranije učinili gradovi. Kako bi ostvarili jedinstveno tržište, gradski magistrati suzbijali su moć feudalnih sila. Akumuliranje bogatstva preko trgovine već je uvelike uznapredovalo tijekom 18. stoljeća, a uloga gradova postala je sve snažnija u financijskom smislu te im je upravo takva premoć dozvolil odmak od vladajućeg društvenog uređenja – feudalizma.[61]

---

[58] Christian Wolff (1679.-1754.), profesor na sveučilištu u Halleu. Vrhovna je premisa njegova sustava iz kojega izvodi sve svoje glavne postavke da je osnovna svrha čovjeka i društva moralno i materijalno usavršavanje ljudske osobnosti i situacije čovjeka u svijetu. Više o C. Wolffu u E. Pusić, Političko kameralne nauke (...), 200.

[59] Novi državni aparat trebao je s jedne strane pravdati postojanje države kao institucije za dobrobit njezinih građana, a s druge strane paralelno pridonositi podizanju državnih prihoda. E. Pusić, n.dj., 200., 201.

[60] Merkantilizam je bio prvo sistematično ekonomsko razmišljanje koje je shvatilo kako se može podići autoritet krune i nacionalni interesi preko zaštititnih mjera koje reguliraju trgovinu. Isto.

[61] Tom procesu pridonijela su i velika geografska otkrića koja su pored ubrzane trgovine ukazala i na praktički neograničenu površinu Zemlje. E. Pusić, n.dj., 192.

U svom konačnom cilju, države prosvijećenog apsolutizma također su težile ukidanju gospodarske samostalnosti feudalaca te stvaranju gospodarskog i političkog jedinstva unutar čitave države.[62]

Merkantilistički način organizacije državnog aparata koji je poticao razvoj gospodarstva, a osobito trgovine, već je bio primjenjivan i prokušan u Francuskoj tijekom 17. stoljeća. Colbert, ministar Luja XIV., pribjegao je gospodarskim reformama u svrhu učvršćivanja apsolutne i centralističke kraljeve vlasti.

Težište njegove reforme bilo je promicanje i razvijanju različitih oblika proizvodnje i djelatnosti kao što je poljodjelstvo, obrti, manufaktura, promet i trgovina, a sve u svrhu povećavanja porezne snage države. Stoga je Colbert osnovao u Francuskoj gospodarske i graditeljske škole, gradio je ceste i kanale, otvarao manufakture i tvornice. Utemeljio je prve tvornice čipke, svile, namještaja i odjeće. Kako bi proizvodnja u Francuskoj dobila unutrašnji zamah i polet, ukinuo je sve unutarnje carine koje su egzistirale kao posljedica postojanja feudalnog poretka. Pored toga promicao je porast pučanstva posebnim nagradama za obitelji s velikim brojem djece i porezom na neženje, pogodovao je useljavanju strane radne snage, braneći uz to iseljavanje domaćeg stanovništva. Colbert je uredio i sudstvo kako bi stvorio pravnu sigurnost, neophodno potrebnu za trgovinu i gospodarski razvitak. Samu pak trgovinu Colbert stavlja pod nazor države jer je glavni zadatak cjelokupnog njegovog sustava dati zemlji aktivnu trgovinsku bilancu kako bi država došla do većih količina zlata, tadašnjeg mjerila i temelja bogatstva. Zato je Colbert odredio visoke izvozne carine za sve sirovine koje moraju ostati u zemlji za domaće obrtnike, a određuje visoke uvozne carine za strane proizvode. Izvoz gotovih proizvoda potiče izvoznim poticajima, zajmovima, oslobađanje vlasnika obrta i manufaktura od poreza. U 17. stoljeću, a osobito u 18. stoljeću francuski merkantilizam preplavljuje Europu. Organizacija francuske države postaje uzorom za vladare kontinentalne Europe onoga vremena. Habsburgovci su u potpunosti prihvatili Colbertovo političko – gospodarsko učenje.[63]

---

[62] Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, Zagreb, 1957., 12., 13.

[63] Taj sustav merkantilizma nailazio je na sukobe ekonomista Francuske i Engleske, odnosno zagovornika merkantilističke i slobodne ekonomije. Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1942., 68.

Trgovina Austrije temeljila se na domaćim obrtničkim i manufakturnim proizvodima. Cilj je bio da jeftina, ali kvalitetna roba zamijeni stranu i uvezenu robu na domaćem tržištu. Domaću sirovinu trebalo je maksimalno iskoristiti, a gotove proizvode izvoziti. Primjenjivala se jednostavna računica koja je trebala omogućiti velikom broju stanovnika zapošljavanje kako bi se povećao broj onih koji plaćaju poreze. Oživljavanje trgovinske djelatnosti bilo je prisutno kao sastavni dio državne gospodarske aktivnost koja se provodila tijekom 18. stoljeća, prilagođavajući ju pojedinačnim prilikama i mogućnostima pojedinih dijelova Carstva. Provođenje kameralističkih postavki imalo je za posljedicu stvaranje moderne habsburške države sa dobro organiziranim državnim aparatom o čemu govori i Engel. „Uloga države bila je presudna u provođenju gospodarskih reformi, a što je uključivalo i primjenu merkantilističkog učenja, u protivnom većina prijedloga ostalo bi mrtvo slovo na papiru. Kako građanima pribaviti sigurnost, kako se putevi ishrane mogu umnogostručiti, a državni prihodi na pravičan i podesan način povećati, na to daju odgovor kameralne, političke i uopće ekonomske nauke."[64]

Još jedan faktor koji je kočio razvoj trgovine bilo je krupno plemstvo. Zato je jedan od osnovnih zadataka države bilo smanjivanje moći vlastelina. Svoja su nova uporišta apsolutni vladari pronašli u malim vlasnicima te u nižem i srednjem plemstvu. Oni su u državi vidjeli protutežu moći u odnosu na krupno plemstvo. Dio tih malih vlastelina imalo je interes u trgovini i poljoprivredi te im je centralni autoritet bio neophodan za održavanje reda u promoviranju rastućeg tržište. Shvatili su kako smanjenje moći i utjecaja krupnih vlastelina uz povećanje autoriteta centralne vlasti vodi porastu njihova blagostanja.[65]

Slojevi društva koji su živjeli u gradovima, poput pravnika i državnih službenika, također su uvidjeli obostrani interes u jačanju uloge vladara. Njihov je cilj bio ojačati svoju ulogu u društvu uz pomoć jake centralne vlasti. Treća i najvažnija skupina željna povećanja moći krune bili su trgovci koji su počeli stjecati povlastice od širenja trgovine. Oni su svoj interes vidjeli u povećanju trgovine s ostalim zemljama u Europi. Glavna prepreka za ostvarenje tog cilja bilo je nejedinstveno tržište. Zbog zajedničkog cilja, oslonac su tražili u državi i

---

[64] Franc Štefan Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 1786., 382.

[65] Njihovi interesi bili su dosta različiti od magnata čije su preokupacije bile obiteljska premoć i ratovi. E. Kula, n.dj., 8.

apsolutnom vladaru. Od njega su očekivali reguliranje tržišta ukidanjem cestarina na cestama i plovnim putevima, kao i punjenje državne blagajne porezima i tarifama.[66]
No, presudno za razvoj trgovine bila je pojačana i organizirana proizvodnja, a to je trebao omogućiti fiziokratski sustav!

Fiziokratizam

Fiziokratski pogled na stvaranje blagostanja i ekonomski sustav općenito bio je utemeljen na zemlji. Osim zemlje, kao osnovne vrijednosti fiziokrati su isticali i važnost povećanja broja stanovnika.[67] Taj porast istovremeno je bio preduvjet, ali i najmjerodavniji pokazatelj privrednog razvoja jer je broj stanovnika trebao rasti proporcionalno s količinom materijalnog bogatstva, tj. hrane.[68] Takvo učenje vidjelo je u seljacima i kmetovima najbitniji dio društva jer su svojim radom jedini mogli priskrbiti dovoljno hrane za vlastite potrebe, ali i za potrebe vlastelina, državnih službenika, obrtnika, trgovaca, crkve i monarhije. Dovoljna proizvodnja i količina hrane trebala je stvoriti osjećaj sigurnosti što bi pridonijelo udobnijem i zadovoljnijem životu.[69] S druge strane, obrtnici i trgovci prema fiziokratima nisu stvarali nikakve vrijednosti. Oni su jedino pretvarali vrijednosti stvorene u poljoprivredi u

---

[66] U merkantilističkom učenju međunarodna trgovina je poticana, ali i kontrolirana zabranama uvoza poljoprivrednih proizvoda ili njihovim oporezivanjem. Izvoz je stimuliran i potican, a uvoz je usporavan i smanjen. Merkantilisti su smatrali kako je takva „ravnoteža" u trgovini primaran faktor za pritjecanje zlata, srebra i ostalog blaga u državu s čime će država doživjeti porast blagostanja. Trgovina se smatrala glavnim pokretačem bogatstva države, stoga je glavni cilj bio osloboditi se srednjevjekovnih ograničenja i stvaranje jedinstvene i jake države. E. Kula, n.dj., 8-10.

[67] Nema dokaza da su ljudi živjeli duže ili da je više djece preživjelo, smrtnost je bila realnost, osobito među djecom i u dijelovima Europe gdje je vladalo blagostanje. Obrasci rasta ovisili su o regiji. Bolesti se nisu izgubile, veliki dio stanovništva bio je osiromašen ili pothranjen. Zašto je došlo do porasta stanovništva je nejasno, ali zasigurno nije kao posljedica unaprijeđenja higijene ili medicine. Nema podataka o porastu broja trudnoća i manjoj stopi smrtnosti. Demografski historičari smatraju kako raniji brak sa više djece može biti rezultat različitih okolnosti, a najčešće je vezan za najsiromašnije koji su imali i najviše djece, a čija su djeca imala najmanje šanse za preživljavanje. *An Economic History of Europe, From expansion to development* (edited by Antonio di Vittorio), New York, 2006., 107.

[68] Ivan Erceg, Pripreme i struktura jozrfinskog popisa, *Acta historico-oeconomica* 1, Zagreb, 1991., 9.

[69] Jakov Gelo, *Promjena demografskih karakteristika SR Hrvatske od 1780. do 1980.*, Zagreb, 1982., 41.

manufakturne proizvode koji su se onda konzumirali.[70] Višak koji bi se stvarao u poljoprivredi omogućio bi razvoj drugih gospodarskih grana i pojavu drugih društvenih slojeva. Time je fiziokratsko učenje bilo zaokruženo, višak poljoprivrednih proizvoda omogućavao bi izdiferenciranu podjelu rada što bi osiguralo biodruštvene uvjete za daljnji prirodni prirast, a time bi se stvorili uvjeti za daljnji napredak cjelokupnog društva.[71]

Za razliku od merkantilizma koji je tražio državnu intervenciju osobito u cilju carinske zaštite domaće proizvodnje, fiziokrati su polazili od prirodnog poretka stvari utemeljenog božjom providnošću. Prirodno pravo se temeljilo na učenju kako su svi ljudi jednaki i nezavisni te kako nitko nema pravo naškoditi životu, zdravlju, slobodi i imovini bližnjeg. Stoga je svako miješanje države bilo nepotrebno i suprotno prirodnim zakonima, budući da se interesi pojedinca podudaraju s interesima cjeline te će se prirodnim slijedom stvari stvarati ekonomski viškovi. U skladu s takvim promišljanjima neophodno je bilo uspostaviti slobodu unutarnje trgovine, slobodnu konkurenciju gospodarstvenika te slobodu rada.[72]

Prihodi seljaka povećavali su se ukoliko je živio u blizini grada gdje je svoje proizvode mogao ponuditi za tržište. To je bio jedan od načina stjecanja novca, ali se zemlja i dalje smatrala temeljnim kapitalom i izvorom bogatstva. „Ako su gdje prihodi od poljodjelstva i od trgovine ili tvornica jednaki, svatko će svoj kapital radije uložiti u bavljenje zemljom nego u što drugo, jer njegov kapital tada nije podložan tolikoj pogibelji koliko trgovčev, koji svoj imetak mnogo puta mora predati i ostaviti elementu čovječje nestalnosti i budalaštinama.

---

[70] Razlika je bila u vrijednosti onoga što se trošilo i onoga što se proizvodilo. Fiziokrati su vjerovali u prirodni red koji pokreće razvoj humanijeg društva koje se može mijenjati uslijed djelovanja države. Važan aspekt ovog prirodnog poretka bilo je pravo svakog pojedinca na uživanje imovine, rad i slijeđenje vlastitih interesa. E. Kula, n.dj., 12.

[71] Ivan Erceg, Priprema i struktura (...), 9.

[72] Njihov postulat temeljio se na ideji kako bogatstvo nacije ne leži u novcu (plemenitim metalima), nego u materijalnim dobrima, što bi značilo kako radnici, zanatlije, trgovci i industrijalci ne stvaraju nova bogatstva već prerađuju i razmjenjuju ono što je poljoprivreda stvorila. Marin Cerovac, Stojan Tepšić, *Politička ekonomija*, Osijek, 1985., 32.-35.

U prirodnom pravu glavni smisao su vidjeli pripadnici ojačanog građanskog sloja, ali su načelo jednakosti i slobode prirodnog prava koristili i fiziokrati, oko 1760. kada su se podigli protiv tutorstva države nad gospodarstvom, tražeći pravo na punu slobodu djelovanja pojedinaca. Više o tome u Alferd Klajnberg, *Europska kultura novog vijeka*, Sarajevo, 1959., 52.

Međutim, kapital vlastelina vezan je uz zemlju koju on obrađuje i tako je siguran kao što se malo što tomu slično nalazi u ljudskom društvu."[73]

Primjena fiziokratskih načela u praksi zahtijevala je od vladara dobro organiziranje državnog aparata koji će uskladiti potrebe i vlasnika i proizvođača, stvarajući osjećaj sigurnosti i za jedne i za druge.[74] Stoga će poljoprivreda i agrarni odnosi tijekom 17. i 18. stoljeća doživjeti korijenite promjene. Odbačen je stari sustav tropoljne obrade zemlje te se pokušavalo prijeći na intenzivniju obradu tla, primjenjujući racionalniju organizaciju gospodarstva. Promjene su pratile i pojava velike količina poljoprivredne literature. Izdaju se originalna kao i prevedena djela o stočarstvu i uzgoju bilja, o poljoprivrednoj kemiji i ekonomiji u poljoprivredi i to u obliku enciklopedija, časopisa i monografija. Od 17. stoljeća započinju izlaziti i poljoprivredni kalendari i almanasi, gdje se pored korisnih znanja našlo mjesta i za staro pučko praznovjerje. Interes za agrarna pitanja bio je aktualan u tom periodu u Europi što potvrđuje i činjenica kako su se knjige o agraru širile u brojnim izdanjima. Usporedo s pojavom spisa koji su se bavili agrarnim problemima, u svim se europskim državama osnivaju mnogobrojna gospodarska društva. Vlade su poticale osnivanje takvih društava, ali su primjenjivale i druge postupke za razvijanje poljoprivrede. Seljacima se dijelilo sjemenje bilja koje stanovništvo još nije gajilo, davala se rasplodna stoka, podupirala se sadnja dudova, davale nagrade za sadnju novog bilja i upotrebu novih vrsta gnojiva.[75]

Od 1779. Francuska uvodi uzgajanje krumpira, u što su se uključili i sami biskupi propagirajući župnicima, a ovi vjernicima s propovjedaonica. U Njemačkoj su sva sveučilišta od 1727. imala katedre za kameralne nauke, kamo se ubrajala i poljoprivreda, a od od druge polovine 18. stoljeća počinje izlaziti brojna literatura o poljoprivredi koja je pored savjeta davala objašnjenja kako voditi gospodarstvo.[76]

Tvorac ideologije engleske poljoprivrede Arthur Young isticao je potrebu ukidanja otetih prava i kmetstva, pri tome je mislio na sva ograničenja seljakove osobne slobode kao i prava vlastele da raspolažu seljačkom imovinom. Njegove nazore najbolje ocrtava izgled

---

[73] Josip Šipuš, *Temelj žitne trgovine,* (pretisak iz 1796.), Karlovac, 1993., 18.,19.

[74] I. Erceg, Priprema i struktura (...), 9.

[75] J. Kulischer, *Opća ekonomska* (...), II., 46.

[76] Isto, 48.

vlastelinskih posjeda: „Oznaka plemenitosti prinčeva i odličnih ličnosti su pustoši gdje buja vrijes; sjedišta su im okružena šumama što ih napučuju jeleni, vuci i veprovi."[77]

Upravo ovakva slika engleskih veleposjeda uvelike nalikuje opisima pojedinih slavonskih vlastelinstava u 18. stoljeću. Zapuštenost posjeda u Slavoniji posljedica je davanja vlastelinstava strancima koji su brigu oko zemlje prepustili svojim činovnicima. Imanja domaće vlastele manje su bila zapuštena jer su se brinuli za podizanje gospodarstva.[78]

Stoga su prosvjetiteljske reforme bile od neprocjenjive važnosti za gospodarski oporavak opustošene Slavonije, u što zasigurno spada i primjena fiziokratskih načela. Sve općenite postavke fiziokratskog učenja koje sam na početku navela, kao što je važna uloga zemlje i porast broja stanovnika našlo je svoju primjenu i u Slavoniji.

Hrvatska i Slavonija 1785. imale su zajedno oko 760 000 stanovnika, a u zadnja dva desetljeća 18. stoljeća zabilježen je bio lagan rast. U Slavoniji demografski porast nije bitnije utjecao na odnos količine zemlje i broja stanovnika kao što je bio slučaj u nekim europskim zemljama. Rijetka naseljenost početkom stoljeća, česte epidemije, glad i bolesti utjecali su na stvaranje ravnoteže i nepromijenjenih odnosa između obrađivača i zemljišta, odnosno broja stanovnika i količine obradive zemlje.[79]

Kada je Josip II. 1765. godine postao suvladarom Marije Terezije, započelo je razdoblje još intenzivnijih i radikalnijih reformi. Merkantilizam je u to doba doživio svoj vrhunac i polako je dovodio zemlju u krizu, dok je s druge strane agrar i dalje bio zapušten, a ogromni posjedi ostajali su neobrađeni.[80]

Takvih prilika bio je svjestan i Josip II., stoga pažnju države sve više usmjerava na proizvodnju, smatrajući kako je to pravi izvor bogatstva, a ne na promet i razmjenu dobara. Fiziokratizam polako postaje dominantna gospodarska politika u Habsburškoj Monarhiji. U Slavoniji, opustošenoj stopedesetgodišnjim osmanlijskim čiftlučenjem i ratovima,

---

[77] Isto, 63.

[78] Kao što su imanja đakovačkog biskupa Čolnića, daruvarskog vlastelina Jankovića, čepinsko imanje Adamovića. *Povijest Hrvata II.*, 258, 263.

[79] J. Kulischer, *Opća ekonomska* (...), 117.

[80] Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950., 94.

gospodarske reforme provodile su se paralelno s upravnim reformama. One su nastale kao posljedica vizije Habsburgovaca o neophodnosti promjena u Slavoniji u svakom pogledu.

PROSVJETITELJSKI UTJECAJI NA GOSPODARSTVO

Mariji Tereziji i Josipu II. kameralizam je poslužio kao doktrina na kojoj su utemeljili svoju „revoluciju odozgo". Njime su htjeli modernizirati i ojačati Austrijsku monarhiju u konkurenciji s drugim europskim silama toga doba kao što su bile Engleska, Francuska, a posebno ojačana Pruska s kojom je Austrija imala ratove oko nasljeđa njemačkog carstva. Austrija je u to doba razvojno zaostajala za Zapadnom Europom, u kojoj će se uskoro dogoditi „dvojna revolucija": U Engleskoj industrijska, a u Francuskoj politička. Zapadna Europa tako je postala „jezgra" gospodarskog razvoja, dok je s druge strane, Istočna, a dijelom i Srednja Europa razvojna „periferija", jer je u njoj industrijalizacija kasnila nekoliko desetljeća. Isto tako, na periferiji nije došlo do spontanog razvoja kao što se desilo na europskom Zapadu. Ovdje je modernizaciju i razvoj trebalo potaknuti, inducirati izvana. Taj zadatak prevladavanja feudalnog „ancien regimea" preuzela je država. Hrvatska je zajedno s nešto razvijenijom Mađarskom činila zaostali dio Habsburške Monarhije. U našim krajevima bilo je dosta teško pokrenuti razvoj, zbog objektivnih nedostataka i manjkavosti kako u društvenoj tako i u ekonomskoj strukturi.[81] Zbog takvih okolnosti habsburški vladari bili su primorani na izvjesnu prilagodbu, u smislu uvažavanja potreba i posebnosti njenih stanovnika, što je osobito bilo prisutno na novooslobođenim prostorima Slavonije.

Prosvjetiteljstvo u Slavoniji - ciljevi i interesi Habsburgovaca

Sama teritorijalna podjela Slavonije na vojni i civilni dio nije bio presudan za istovremeno stvaranje podijeljenog razmišljanja slavonskog čovjeka kako provođenje reformi u duhu prosvjetiteljstva nisu nužne. One su Slavoniju trebale osnažiti i učiniti sigurnim i stvarnim dijelom Monarhije što je bio osnovni cilj i interes Habsburgovaca. Da je tome tako potvrdu možemo pronaći u književnim i putopisnim djelima. Ona o Slavoniji govore kao o specifičnom, ali istovremeno i jedinstvenom prostoru. Brojni primjeri koji svjedoče o promjenama zapravo su svojevrsna paradigma prosvjetiteljskog utjecaja kojemu je bio izložena cjelokupna Slavonija.

---

[81] Vlado Puljiz, Pogledi i djelovanja (...), 300.

Terezijanske reforme usmjerene prema razvitku trgovine, manufakturne i obrtničke proizvodnje nisu se mogle uspješno ostvariti bez istovremene reforme upravnog aparata i rješavanja agrarnog pitanja. Naime, agrarni je poredak najneposrednije bio povezan s upravnim ustrojstvom staleških redova tvoreći temelj njihove snage i glavnu zapreku reformnim namjerama.

Iz tog razloga niti urbarijalna regulacija, odnosno agrarana reforma koja je započeta u Slavoniji još za Karla VI., nije se uspješno provela budući da su feudalci u njoj prepoznali značajno odkidanje njihove moći.

Stoga je Marija Terezija pristupila provođenju reformi puno pronicljivije od svoga prethodnika. Nije se zadovoljila samo mehaničkim stečevinama, već je nastojala i duhovno preobličiti cijelo hrvatsko i slavonsko područje. Pred njom je bio veliki zadatak – osuvremeniti Slavoniju i učiniti ju dijelom Carstava u kojem će imati praktičnu, političku i proizvodnu svrhu. Istovremeno se dešavao dvojaki proces, poboljšanjem položaja podanika slabili su politički otpori staleža, čime se stvaralo pogodno tlo za upravne reforme. One su dovele do jačanja političke moći centralne vlasti u čitavoj Hrvatskoj. Država je shodno tome provodila novu prosvjetnu politiku, a kao neizostavna posljedica toga bila je viša razina naobrazbe pučanstva, čime su se stvorili preduvjeti za provedbu gospodarskih reformi: poljodjelstva, stočarstva kao i uvođenje novih kultura neophodnih za razvoj obrta i trgovine. Pod utjecajem tih novih okolnosti mogu se zapaziti identični razvojni procesi koji se očituju kroz srodne uvjete života i aktivnosti cjelokupnog stanovništva Slavonije. Organizacija vlasti u Slavoniji (vojna, sudska, upravna, komorska,...) na samom početku nije se pokazala posve uspješnom. Postupci organa vlasti bili su nasilni i bezobzirni. Time su gušili svaku volju i radinost stanovnika, povećavajući njihovu odbojnost i pasivnost o čemu svjedoči i sljedeći zapis: "Sva znatnija mjesta na Savi i Dravi bila su puna carske vojske, a vojna uprava i carska komora sada svu zemlju pritisnuše. Teško si ga gradu i zemlji, gdje je zimovala careva vojska. Vojniku carskom iskala je carska naredba osim slobodna stana za porciju svaki dan dva funta kruha, jedna funta mesa, pol vrča vina ili cieli piva, za konja šest funti siena, porciju zobi i

slame, a na mjesec dva forinta u gotovom. Bilo je krajeva gdje je narod opljačakan od carske vojske od gladi umirao."[82]

Nakon uspješnog potiskivanja Osmanlija, Habsburgovcima se konačno ukazala mogućnost ostvarenja dalekosežnog i davno zacrtanog cilja koji se ogledao u vidu praktičnog oživotvorenja colbertističkih ideja. Naime, Austrija je još od 16. stoljeća željela stvoriti apsolutnu centralističku monarhiju u kojoj će skupa s Ugarskom postati jedinstveno državno tijelo. Vrhunac tih težnji sadržan je u planu tajnika dvorske komore Julije von Schirrendorfa iz 1705. koji je uviđao da su Habsburgovci na tom putu ometani feudalnim snagama hrvatskog i mađarskog plemstva. Njihov otpor mogao se skršiti davanjem određenih političkih prava puku i kmetovima koji bi imali svoje zastupnike u zajedničkom austrijskom saboru.[83] Za takvo što prilike još nisu bile sazrele, no srž tih ideja nalazimo u prosvjetiteljskim reformama Marije Terezije i Josipa II., koje su u svojoj konačnici i dovele do centralizacije političke, gospodarske i kulturne moći na jednom mjestu. Nastojali su oživotvoriti državne ideje kako bi jedinstveni sustav državne uprave prevladao u svim zemljama Carstva. Uz osobu kralja, postojala bi i centralna uprava za sve zemlje, a kojoj ne bi smetala različitost u običajima, zakonima i narodima unutar države. Prevladavanjem feudalne rascjepkanosti i uspostavom jakog centralnog aparata, ostvarila bi se osobna i imovinska sigurnost podanika. Time bi bili otvoreni putovi za daljnji gospodarski razvoj. Iako takav pojam *centralizacije* uvijek u sebi nosi negativan prizvuk te pretpostavlja ograničenja za razvoj društva, dobro osmišljena politika prosvjećenog apsolutizma Bečkog dvora označila je prekretnicu u društvenom i političkom razvoju Slavonije.[84]

---

[82] Ivan Erceg, Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji (i dijelu Podunavlja) krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Acta historico-oeconomica* 1, Zagreb, 1994., 13., 14.

[83] Pogodovanjem podaničkim masama moć staleža je slabila, dok je s druge strane državna vlast jačala. Taj Schirrendorfovov recept objelodanjen je početkom 18. stoljeća i započeo se primjenjivati i u Slavoniji, čime je državna vlast paralelno ostvarivala politički, ali i gospodarski cilj. J. Horvat, *Kultura Hrvata* (...), 69.

[84] Osnovni razlog provođenja širokog programa reformi koje su transformirale i modernizirale austrijsku vojsku, državu i društvo bila je vojna borba s Prusijom. Razbijanje i dezintegracija hrvatskog povijesnog i etničkog teritorija kao posljedica osmanlijskih osvajanja, uvelike je zakočilo privredni i društveni napredak hrvatskih krajeva, a osobito Slavonije. Nakon potiskivanja Turaka iz istočnog dijela Hrvatske započelo je privredno i

Kako bi se iskoristili brojni prirodni resursi Slavonije, a privredni život zaživio, država se morala uključiti i u ostale segmente društvenog života. Samo intenziviranje proizvodnje i poboljšanje agrara nije bilo dostatno.[85]

Taj proces stvaranja funkcionalne državne uprave bio je mukotrpan i dugotrajan proces. Na samom početku, državna uprava radila je na osiguravanju i organizaciji materijalnih i ljudskih sredstava za provođenje zakona. Oni su se najčešće provodili prinudom, osobito u Vojnoj krajini gdje je osnovni način bio sistem postavljanja i održavanja zabrana. U civilnom dijelu je značajno poboljšana kraljevska izvršna vlast nakon uspostave županija.[86] Naime, s jedne strane ograničen je utjecaj pojedinih osoba na područje županije u kojoj imaju posjed, a s druge strane povećao se utjecaj izvršne vlasti na lokalnoj razini. Kraljevske odredbe koje su se provodile na lokalnoj razini ban je otad mogao proslijediti izravno velikim županima, jer je veliki župan imao na raspolaganju županijske skupštine kao instrument daljnje organizacije provedbe naloga na pojedinim vlastelinstvima. Županije su tako postale odlučujući instrument kraljevske vlasti u Slavoniji.

Financije su bile ključ svih reformi pa se njihovoj reformi pristupalo s osobitom pažnjom. U Požunu 1751. kraljica je zahtijevala povećanje poreza jer je država bila iscrpljena dugotrajnim ratovima.[87] Kako bi podigla namete i oporezovala sve zemlje po istom principu, trebalo je

---

društveno oživljavanje Slavonije u čemu je centralna bečka vlast imala ključnu ulogu. Michael Hochedlinger, *Austrias Wars of Emergence*, London, 2003., 267.

[85] Kao što je briga za opismenjavanjem, zdravstvena skrb, briga za ceste i javne zgrade te unaprjeđivanje religioznosti i morala građana, onako kako je naučavao tadašnji suvremenik Marije Terezije, njemački filozof prosvjetiteljstva Christian Wolff. J. Horvat, *Kultura Hrvata* (...),200.

[86] Ključna je odluka bila o ukidanju komorsko-vojne uprave koja je u Slavoniji i Srijemu uspostavljena nakon oslobođenja od Osmanlija. Od 1745. kada su formirane županije, jurisdikcija hrvatskog bana i Sabora u političkoj upravi i pravosuđu proširena je na taj civilni dio Slavonije. Županije su se s vremenom gospodarski i financijski oporavile te su stekle veću samostalnost u provođenju poslova, samostalno, preko županijskih skupština bez uplitanja Sabora. (op.a.)

[87] Mirom u Aachenu 1748. godine završio je rat Marije Terezije s Pruskom u kojem je izgubila nasljedne zemlje: Šlesku, Parmu, Piacencu i Gvastalu. U razdoblju od 1748. do 1756. nastupilo je razdoblje mira za kojeg je Marija Terezija novim uredbama nastojala riješiti pitanje zaostalosti i sigurnosti u svojim zemljama. Reforme su se odnosile na organizaciju vojske, financija, crkve, škole, uprave, sudstva, kao i na uređenje odnosa između

izvršiti popis zemlje, stanovništva i njihova imetka, tzv. konskripcije. Umjesto starog popisa dimnjaka izašao je novi po kojem se trebalo zabilježiti sve, a uz to i odnose između vlastele i njihovih podanika.

Tom novom popisu pristupilo se 1754., pri tome se popisala sva zemlja koja je prema plodnosti bila razvrstana u tri razreda, uz to su se popisale livade, šume, krčevine i vinogradi. Popisani su i prinosi po jutru zemlje, bilo da se radilo o plemiću, seljaku ili kmetu. Kod popisivanja se osobito pazilo na broj radno sposobnih, stoga se nije pitalo toliko za djecu koliko za odrasle, i muškarce i žene. Od osobite je važnosti bilo koliko je tko imao kmetova. Cijenili su se više oženjeni jer su i žene sudjelovale u poslovima. Prihodi trgovaca i obrtnika procjenjivali su se prema veličini mjesta u kojem su djelovali. Popisi su se završavali brojem sveg vrsta blaga kod pojedinaca. Kao posljedica popisivanja javio se strah od novih nameta, uslijed čega su izbijale bune različitih povoda.[88]

Financijski položaj Monarhije bio je naročito otežan gubitkom Šleske, nakon poraza u Sedmogodišnjem ratu (1756. – 1763.). Država se morala suočiti s visokim dugom jer se kraljica u svojim zemljama zadužila porezima, unaprijed za više godina. Vojsku se nije usudila odmah raspustiti zbog mogućnosti obnove sukoba. Kako bi spriječio državni bankrot, Josip II. je zadržao vojsku od 150 000 ljudi, a svoju je baštinu položio u državnu blagajnu. Godine 1765. postaje majčinim suvladarom te je odmah započeo djelovati u cilju popravljanja svih nedostataka državne uprave.

Kao i njegova majka želio je podići sreću i blagostanje svojih podanika. Marija Terezija je ostvarenje tog cilja vidjela u dobro uređenoj državnoj upravi, vojsci i centralizaciji, vodeći

---

seljaka i plemića, te trgovinske i obrtničke djelatnosti, odnosno svega onog što je državu društveno određivalo. T. Smičiklas, *200 godišnjica oslobođenja Slavonije*, I. Zagreb, 1891., 322.

[88] Najvećeg opsega i važnosti bio je ustanak u Slavoniji. Novi vlastelini su u Slavoniji kršili prava kmetova zbog težnje za što bržom i većom dobiti. Marija Terezija donijela je Slavonski urbar kojim se tlaka uređuje na stalan broj dana, zabranjuje sve izvanredne i prekobrojne dane, ako su noću neki posao radili, drugi dan ne moraju raditi. Određeno je da vlastelinski činovnici točno moraju bilježiti prinose kmetova kako vlastelini ne bi tražili novac ukoliko nisu dovoljno dobili u naravi. Svaki seljak imao je pravo dobiti besplatni ispis iz svojih knjiga koliko je uplatio ako bi to zatražio. Ukinule su se i dotadašnje fizičke i novčane kazne koje su seljaci snosili ukoliko bi izostali s posla. Umjesto toga kmet je zaostalu tlaku dvostruko morao odraditi. Više o tome u T. Smičiklas, *200 godišnjica* (...), 332.– 336.

računa o posebnostima svakog naroda. Josip II. je premalo uviđao važnost poštivanja pokrajinskih različitosti, stoga je po svom viđenju i svojoj volji nastojao učiniti narode sretnim. Cilj mu je bio objediniti različite zemlje u jedinstvenu državu u kojoj bi bio jedan narod, jedan ustav i jedno zakonodavstvo. Centralizacija je za njega bila imperativ. Smatrao je da će ujedinjavanjem financija i pravosuđa kao i jedinstvenom školskom obukom postići brži razvoj obrta i trgovine što bi utjecalo na veću sigurnost i blagostanje stanovnika Monarhije. Takvoj centralizaciji trebala je težiti Habsburška Monarhija, jer je to preduvjet za dobro sređenu i organiziranu državu. Smatrao je kako čovjek može ostvariti sreću jedino ukoliko živi upravo u takvoj državi. Pri tome je uloga vladara primarna jer je on odgovoran za funkcioniranje takve dobro organizirane države.[89]

U skladu sa takvim promišljanjima, Slavonija je vrlo brzo nakon dolaska Josipa II. za suvladara bila podvrgnuta daljnjoj centralizaciji vlasti. To se očitovalo osnivanjem Hrvatsko-kraljevskog vijeća 1767., koje je preuzelo vrhovnu upravu nad svim političkim, gospodarskim i vojnim poslovima u Slavoniji, ali i u Hrvatskoj. Vijeće je imalo zadatak stalne komunikacije sa županijama, gradovima i sudovima te kontrolu njihovog rada. Centralna vlast u Beču preko ovog organa nastojala je doznati kakve su prilike u zemlji kako bi se kraljevske odredbe mogle prilagoditi lokalnim prilikama. Prije svega željelo se imati što veću financijsku kontrolu, što je i postignuto 1770. kada su svi poslovi financijske uprave dekretom prebačeni na Vijeće. Centralizacija je provođena i kroz smanjenje političke vlasti i uloge krupnog plemstva tako što se odvojila uloga podbana od velikožupanijske vlasti. U radu se centralna vlast u Beču više nije oslanjala ni na velike župane kao ni na Sabor, koji se gotovo nije ni sazivao, već na niže plemstvo koje je bilo voljno služiti i surađivati s vlašću.[90]

Fiziokratizam u Slavoniji

Kao što je bilo u Njemačkoj i Francuskoj i u Slavoniji se vide slični europski trendovi koji su išli za osuvremenjivanjem agrara. Osobito je s velikim intenzitetom bečka Dvorska komora u Krajini provodila agrarne reforme. Osim modernizacije već postojećeg načina privređivanja, radila je oko uvođenja novih metoda u obradi zemlje, uvodila je nove pasmine te nastojala

[89] T. Smičiklas, *200 godišnjica* (...), 355.

[90] *Povijest Hrvata II.*, 258., 263.

povezati agrarnu proizvodnju s ostalim djelatnostima. U tu svrhu i književnost je odigrala značajnu ulogu. Poprimila je utilitarni karakter što je sasvim bilo u skladu s duhom prosvjetiteljstva. Centralna vlast je na suradnju pozvala tadašnje hrvatske književnike iz Slavonije. Oni su imali zadaću da prema njemačkim izvornicima prirede pučke knjižice koje će narod uputiti u racionalno gospodarenje te ga motivirati za takav rad. Tako je fra Josip Pavišević Požežanin preveo s njemačkog na hrvatski i u Osijeku 1765. izdao knjižicu o sađenju i njegovanju dudova svilca. Isto tako je Matija Antun Relković na poziv Dvorskog ratnog vijeća priredio za narod hrvatsko izdanje o uzgoju ovaca kao i Weigandove upute u sađenju duhana. Posao prevođenja knjige o uzgoju ovaca prihvatio se i Adam Tadija Blagojević, ali s manje uspjeha od Relkovića.[91] Fiziokratske ideje utjecale su i na književno stvaranje Josipa Stjepana Relkovića. Njegov *Kućnik* proizašao je od ideje kako da da pouku seljacima o njihovim svakodnevnim, ali i novonastalim zadacima u poljoprivredi.[92] Njegove riječi u potpunosti korespondiraju s onovremenim shvaćanjima Habsburgovaca:

„Da starina popraviti se znade,
I morase csestje, jerbo vrime
Stvarmah minja i bitje i ime
Sverhu toga josh ide vishtina,..."[93]

Matija Anun Relković svoje djelo *Satir iliti divji čovik* također je pisao u duhu fiziokratske ideje. Djelo je bilo namijenjeno seljacima koji su kroz poduku Satira, (a u stvarnom životu kroz školovanje), trebali usvojiti intelektualni, moralni i gospodarski napredak. Da su mnoge promjene zaživjele u slavonskom selu svjedoči drugo izdanje Satira, izdano 1779. godine, gdje Satir spominje napredak u Slavoniji, ali još uvijek smatra kako postoje brojni nedostaci koje bi trebalo popraviti.

Osnovna prepreka za ostvarenje fiziokratske ideje u potpunosti ležala je u činjenici kako većina pokretačke i ekonomske snage društva, a to su seljaci, nisu slobodni. Terezijanske

---

[91] Više o tome u Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945., 116.

[92] Seljački poslovi su u *Kućniku* razdjeljeni po mjesecima u godini, pisani su po uzoru na tada popularni Knauerov kalendar, ali najvjerojatnije uz pomoć kazivanja ljudi vještih u gospodarskim poslovima. Isto, 118.

[93] Josip Stjepan Relković, *Kućnik*, Osijek 1796., pretisak Vinkovci, 1989., 17.

reforme napravile su pomak, osobito Slavonski urbar koji je ojačao položaj kmeta učinivši ga pravno zaštićenim. Iako je seljak u Vojnoj krajini bio slobodan, krajiški se položaj također morao jasnije definirati. To je učinjeno Krajiškim pravima 1753. godine.

Najveće opterećenje koje je sprječavalo racionalnije i intenzivnije gospodarenje bila je obveza tlake ili robote. Tlaka je iscrpljivala kmeta na području Provincijala jer je radeći na vlastelinskom posjedu, zanemarivao svoj te si tako umanjivao prihode.[94]

O tlaci ili kuluku progovara i Taube smatrajući kako je to veliko opterećenje za seljaka. „Gospodar ima pravo da od svoga kmeta zahtijeva ili da mu stvarno izađe na kuluk ili da mu umjesto toga da novac. Potpuni seljak može dakle da se od svih kuluka oslobodi za 8 forinti godišnje. Bio on (kuluk, op.a.) kako mu drago blag, ipak je po zemljoradnju vazda krajnje štetan. Najštetnije će biti što seljak često mora daleko da ide ili da tjera kola dok ne dođe na mjesto, i što se izlazak kuluk obično traži u vrijeme kad zemljoradnik i sam ima pune ruke posla, te bez štete po vlastito domaćinstvo kulučiti ne može. Ako zemljoradnja, temelj države, treba cvjetati, onda se kuluk mora pretvoriti u novac."[95]

Slavonski urbar Marije Terezije propisivao je besplatnu tlaku, tj. 24 vozna odnosno 48 ručnih dana po selištu. To je znak da u Slavoniji nije bilo toliko puno radne snage. Kmet je sam imao mnogo zemlje, a čitava je pokrajina bila slabo naseljena pa je trebalo privlačiti stanovnike i manjim kmetskim podavanjima. U slučaju da je feudalni gospodar tražio više tlake od težaka, on je takve težake morao platiti i to nadnicu od 24 krajcara za vozne i 12 krajcara za ručne težake. Postojala je i mogućnost otkupa od tlake, ali to je ovisilo o vlastelinu.[96]

Književnik toga razdoblja, Adam Tadija Blagojević u svom književnom privjencu *Pjesnik - putnik, nikoji događaji prvo i posli puta Josipa II. u Slavoniju*, (Beč 1771.) opisuje težak položaj kmetova u Provincijalu iz koga je i sam potekao. S fiziokratskim učenjem o važnosti kmetskog staleža bio je upoznat preko ideja Sonnefelsa[97] i Josipa II., stoga ne začuđuje njegova prosudba o prilikama na selu gdje osuđuje postupke vlastelina.

---

[94] J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi (...)*, 94.

[95] Friedrich Wilhelm von Taube, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, Lajpcig, 1777., 127.

[96] Rudolf Bićanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, 1952. 73., 83., 89.

[97] Joseph von Sonnenfels (1732.- 1817.), srednju školu završio u Beču 1746., 1749., dobrovoljno stupa u vojsku. Godine 1751. upisuje pravo, 1763. postavljen je za profesora policijskih i kameralnih nauka u Beču, predaje ih

Tako se kmet u Blagojevića ljuto tuži na slavonsku „gospočinu", a također govori o najvećem problemu seljaka, a to je opterećenost tlakom, odnosno obradom vlastelinske zemlje.

„Taka ti je dragi pobratime,
Slavonie nashe gospocsina,
Priteshkaje ona nashe brime,
Nit nepitai kakvamie rana:
Sheft danaka broim u nedeli,
Dvasu moja csetiri njova,
Dva su lipa, zlocsesta csetiri;
Koja meni nebudu koristna
Njoj koristna, ožegla ju munja!"[98]

Koliko je kmetski život bio težak u Provincijalu zorno svjedoči stih kako će kmet „radije uskočiti" i Turcima: „jer su Turci srca milostiva ... pak ne muče podložnika mlogo."[99] Radne obveze koje su ustanovljene bile su teške za slavonske seljake nenaviknuti na jasna pravila i zakone koje je propisivala nova vlast. Blagojević to stanje ovako opisuje:

„Volio sam k Turkom uskocsiti,
Nego dame panduri povlacse:
Jer kad turkom ja aracsa dadem,
Nitjim kopat, niti orat idem;
Za nikakvu teshkochu neznadem,
Veche trudan divaniti sednem,..."[100]

Urbar Marije Terezije nije samo uniformirao ranije odredbe koje su uređivale odnos između feudalca i kmeta, već je u te odnose unijela nove proizvodno-tehničke norme, zasnovane na

---

do 1791. Savjetnik je Marije Terezije i Josipa II. Angažiran je kod mnogih pitanja, ukidanje torture u krivičnim postupcima 1772. i 1776. Uspješno djeluje kao direktor javne rasvjete u Beču, sudjeluje u reformi školstva i autor je niz zakona za Josipa II. Vidi u Eugen Pusić, Političko-kameralne (...), 202.

[98] Branko Drechsler (Vodnik), *Slavonska književnost u 18. stoljeću*, Vinkovci, 1994., 30.

[99] T. Matić, *Prosvjetni i književni rad* (...), 1945., 81.

[100] Isto, 31.

produktivnosti rada. Od velike važnosti bila je odredba o zabrani dijeljenja seljačkog posjeda za sve one zemlje koje su „u selište date, nikakvim načinom ne razlučuju."[101]

Seljačka nezainteresiranost za unaprjeđenjem poljoprivrednog rada i opterećenost tlakom najčešći je bio uzrok slabim prinosima i neefikasnom obradom zemlje. To je prepoznato kod nekih vlastelinstava koji su započeli mijenjati dotadašnje ustaljene navike u obradi zemlje. Pri tome su fiziokratska učenja odigrala bitnu ulogu jer su bila poticana i potpomognuta od strane prosvjetiteljskih vladara. Tako na već spomenutom čepinskom imanju Ivana Kapistrana Adamovića prihvaćena su nova načela dobre organizacije sprežnog i ručnog rada, a sve u cilju povećanja prinosa koji bi se mogli unovčiti. Naime, sprežnom tlakom zemlju su i dalje orali kmetovi, ali su nastojanja išla za tim da veći dio tog posla obave stalni radnici toga posjeda. Oni su se pogađali na godinu te se na osnovu obračuna vršila godišnja isplata. Pored toga, I. K. Adamović posebno je stimulirao proizvodnju kukuruza jer se mogao vrlo dobro prodati bez plaćanja desetine. Tražeći način što bolje zarade, preferirao je uzgajanja onih poljoprivrednih kultura koje bi to omogućile. „Zbog toga što vinogradi iskorišćuju mnoge kmetske radne snage, feudalac upućuje da se posije, samo onoliko žita, koliko se može tlakom požeti ili okositi, a opet kombinirati tako da bude dovoljno za potrebu gospodara, za razmjenu za sol, za namještenu čeljad i da se od viška za tržište pokriju troškovi proizvodnje toga tržnog viška. A tržni višak osim žita, čini osobito vino, kukuruz, konoplja, svinje i tovljena goveda."[102]

Primjer gdje je položaj kmetova za neko vrijeme bio olakšan je i biskupsko imanje Antuna Čolnića u Đakovu. Naime, biskup Čolnić pomogao je izbjeglom stanovništvu iz Turske koje se naselilo u selu Dragotinu.

„Dili novce, daje hranu.
Neuzima od njeg dachu,
Nit za zemlje prima plachu.
Srichjom. Biskup pun pameti
Od njeg neche nisht uzeti:...

---

[101] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 89.

[102] Tibor Karpati, Začeci ekonomske misli u Slavoniji, *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije 15. 20. st.*, Zagreb, 1984., 69., 70.

Eto zemlje dajem tebi.
Kercsi, samchesh kercsit sebi.
Nisht od tebe primat nechu:
Ti za moju samo srecsu,...
Poshten budi, neukradi.“[103]

Stanovnici sela Dragotina bili su punih 12 godina kao novoselci oslobođeni od „svakoga Gospockoga posla i od svakog davanja, na svojoj zemlji priderxao.“[104]
„Ter pogledaj ondi samo,
Kakvoimje dobro stanje,
Svog xivota i imanje.
Sad su sebi, i drugomu
Siromaku bratu svomu
Hasnoviti i koristni.
O doista ljudi sritni!“

Fiziokratske ideje prodirale su i na prostor vojnokrajiškog dijela Slavonije, a o tome najbolje svjedoči djelo Matije Antuna Relkovića, *Satir iliti divji čovik*. Upravo ovo djelo ostavlja mogućnost usporedbe krajiškog i civilnog dijela Slavonije na razini cjelokupnog prostora i njezine važnosti za Habsburšku Monarhiju. Relković u duhu fiziokratizma veliča agrar i bogatstvo koje pruža zemlja pa Slavoniju prvenstveno promatra kroz prirodne datosti i to kao jedinstvenu gospodarsku cjelinu:
„Bog je tebe lipo namirio
I svakakvim plodom nadilio, da ti rodi vino i pšenica,
Kom se hrani junak i ptica;
Marvu dao od svakave fele:
Konje, vole, svinje, ovce, pčele.“[105]

---

[103] Antun Ivanošić, *Opivanje slicsno-ricsno groba Jozipa Antuna Cholnicha*, Zagreb, 1786, 13.,15., 16.
[104] A. Ivanošić, *Opivanje slicsno-ricsno* (...), 18.
[105] Matija Antun Relković, *Satir iliti divji čovik*, Zagreb, 1909., 50.

Prodor robno-novčane privrede te općenito jasnije definiranje agrarnih odnosa u oba dijela Slavonije imalo je za posljedicu pojavu raslojavanja stanovništva. Tom pojavom zanimao se Relković u svom 2. izdanju *Satira*. Ističe kako jedni imaju toliko zemlje da im se bolje isplati obrađivati svoju zemlju i otkupiti se novcem dok drugi nemaju dovoljno, stoga moraju raditi za nadnicu.[106] Takav rad bio je teško prihvatljiv u Slavoniji i pokušavao se na različite načine opravdati:

„Ako služim, ja nisam robinja.
Kako možeš drugoga suditi,
A ne možeš na sebi viditi,...
Šta falingi i na tebi ima.
Ako služim ja u kapelana,
Ne pohodim kao ti mehana..." [107]

Selo je pojavu raslojavanja dosta teško prihvaćalo, smatrajući kako je rad za nadnicu sramotan. To primjećuje i putopisac Engel što i vrlo zorno opisuje kako „Ako nema nikog, ni muškog ni ženskog roda, koji bi dragovoljno pristao da drugom služi ili radi za novac; ni krajnja bijeda neće nikog pokrenuti na to; sluge po gradovima i trgovištima stoga su većinom došljaci."[108] Naklonost prema poljodjelstvu na kojem može počivati razvoj cjelokupnog društva kod Matije Antuna Relkovića je neupitan. Zemlja nije samo izvor hrane, nego i sreće te bi svaki seljak trebao biti sretan zbog same prirode svoga posla, a to je obrada zemlje. Sreću Relković ne vidi samo u tome, ona izvire prije svega iz sigurnosti koju pruža zemlja. Njegova se razmišljanja u potpunosti slažu s fiziokratskim gledištima koja u poljoprivredi vide izvor blagostanja, sve ostale djelatnosti su samo nadogradnja i ovise u potpunosti o agraru te zato pojedincu ne pružaju dovoljno sigurnosti.

„Najsrićnije jest stanje težačko

---

[106] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 34 - 37.

[107] M. A. Relković, *Satiri iliti* (...) , 82.

[108] Franc Štefan Engel, Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 20, Novi Sad 1972., 54.

I priprosto ono naselačko.
U prozorje, kad ustaju ljudi,
Pak on ide s plugom na oranje,
Kao da bi išo na igranje,
I njemu je lak posao svaki,
Pod kojega polovicom taki
Bi građanin stenjati morao,
A građanin nad zdilom uzdiše,
Zamisliv se po tanjuru piše,
Zalogaje po zdili primeće,
On bi jio, ali mu se neće.
Jedan misli: „Nisam pazario,
Pak kako bi za jilo mario?
Ne pokupih nikad veresije,
A u zemlju ništa se ne sije."[109]

Engel također govori o važnoj ulozi zemlje za život ljudi i općenito poljoprivrede. Ističe kako je ona slabo vođena u čitavoj Slavoniji. Unatoč tome stanovnici su se uspjevali prehraniti zbog iznimne plodnosti i obilja zemlje, ali i zato što su potrebe seljaka u Slavoniji bile vrlo male. Prema njegovom mišljenju zemljoradnja se u Vojnoj krajini mogla uzdići brže na viši stupanj, zbog mogućnosti prenošenja novina s kojima su se vojnici susretali širom Europe.[110]
Statičnost i nepovjerljivost slavonskog seljaka prema promjenama vjerojatno je bio najveći kamen spoticanja u bržem i aktivnijem prihvaćanju fiziokratskih ideja.
Stvaranje tržnih viškova u poljoprivredi i prelaženje sa naturalnog na robno-novčano privređivanje teklo je postepeno. U početku su se te promjene mogle više uočiti na vlastelinstvima koja su bila u rukama domaćih feudalaca jer su boravili na svojim imanjima,

[109] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 161., 162., 163.
[110] F. Š. Engel, n.dj. 55.

te im je bilo u interesu napredovanje. Međutim, tek su se državne mjere pokazale presudnim za sređivanje odnosa u agraru i to u oba dijela Slavonije.[111]

Zahvaljujući reformama Marije Terezije omogućeno je implementiranje i povezivanje poljoprivredne djelatnosti s ostalim gospodarskim aktivnostima. Naime, do tada su seljaci vrlo teško dolazili do novaca. Nakon donošenja agrarnih zakona i razvojem trgovine, stvoreni su kakvi takvi uvjeti koji su otvorili mogućnost prelaska na novčanu rentu. Na taj je način država sebi osigurala stabilni izvor državnog poreza tzv. kontribuciju.[112] Za novčana podavanja bili su zainteresirani i feudalci u Slavoniji koji zbog veličine svojih posjeda i bogatstva zemlje nisu imali potrebu za naturalnim produktima svojih kmetova.

Ta se promjena dogodila relativno brzo jer se još u urbaru Karla VI 1737. spominje mogućnost zamjene naturalnog podavanja i tlake novčanim.[113] Ostaje pitanje koliko je seljak u stvarnosti bio spreman na propisana novčana davanja.

Posljedice prosvjetiteljskog utjecaja na agrar

Kao još jedan bitan razlog sporog agrarnog pomaka u razvijanju robno novčanog privređivanja, leži u činjenici da su vlastelini i dalje zadržali svoja stara prava. O tome najbolje govori i Justijevo djelo *O zaprekama za procvat poljoprivrede* u kojem je upozoravao na činjenicu kako je nemoguće uvesti poboljšanja na selu jer seljak teško skuplja sredstva potrebnih za plaćanje poreza.[114]

Tako su i porezi u Slavoniji predstavljali jedno od najvećih opterećenja za slavonskog čovjeka. Nesređeno stanje je potrajalo sve do 1745. godine kada se uvodi, kako sam već spomenula, konačna podjela Slavonije na civilnu i vojnu te kada se organiziraju županije u prvoj, a pukovnije u drugoj. Zemlju je trebalo naseliti, uvesti u nju mir i red, civiliziran život i

---

[111] Više o tome u Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 47.

[112] Isto, 43.

[113] J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi* (...)., 71.

[114] Johann Heinrich Gottlob von Justi (1705.-1771.), mnogo se selio i predavao na austrijsko-njemačkim područjima, između ostalog i na Theresianum u Beču. Stvorio je sistem kameralnih znanosti. Njegovo učenje je sadržano u njegovoj znanosti o državi. Prirodni temelj države je teritorij i stanovništvo, njezin pravni temelj je društveni ugovor. Vrhovni princip u postojanju države je opća sreća. E. Pusić, Političko-kameralne nauke (...), 191-205.

pravni poredak.[115] Država je u svrhu promjene takvog stanja nastojala otpočetka organizirano djelovati. Donose se agrarni zakoni koji jasno definiraju odnose između vlasnika zemlje i obrađivača te propisuju način prikupljanja i plaćanja poreza.

Iz Slavonije je prema podacima iz 1720. godine država ukupno imala oko petnaestak izvora državnih prihoda. Najbitniji je bio tzv. „Militar Quantum", prihod u vojničke svrhe što je predstavljalo jezgru pravog državnog poreza - kontribucije.[116] Iznosio je 13 forinti po selištu, a računalo se da Slavonija i Srijem imaju ukupno 3 300 selišta. Morali su ga plaćati podanici i komorskih i vojnih posjeda kao i pojedinih vlastelinstava. Prema tome vojnički kvantum plaćala su sva zemljišta u Slavoniji. Kontribucija se do donošenja Slavonskog urbara plaćala neproporcionalno u odnosu na veličinu sesija. Naime, „u tri županije, ne računajući vojničke oblasti, izosi godišnje 170.000 forinti i prilično je visoka. Prema uvedenoj kontribucionoj stopi mora svaki kmet plaćati kontribuciju na sve svoje stvarne prihode. Korist naime koja pritječe od obrađene zemlje i stoke proračunata je na određeni način, i prema tome se plaća kontribucija. Ako je zemljoradnik vrijedan, ako obrađuje sve svoje vinograde i njive i ako drži mnogo stoke, mora plaćati visoku kontribuciju. Ali ako je lijen, kontribucija mu je mala, a time se njegova lijenost podržava. U vojničkim oblastima sređena je ona nešto bolje."[117]

Slavonski je urbar takvu nelogičnost ispravio. Prema njemu je propisano kako „svi oficijali, službenici, arendatori, neplemići i drugi, plaćaju kontribuciju prema svom imetku. Načinit će se točan popis iz kojeg će se jasno vidjeti slika posjeda i prema njoj načiniti tačna proporcija kontribucije i javnih tereta."[118]

---

[115] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 25.

[116] U poreznom su pogledu slavonske županije bile uključene u ugarski porezni sustav. Taj je sustav ustanovljen 1715., kao kraljevska kontribucija (stalni vojni porez) za financiranje stalne vojske na području Ugarske. Osnovna porezna jedinica u Slavoniji bila je porta, a za pitanja kontribucije slavonskih županija bilo je nadležno Ugarsko namjesničko vijeće. Za pokrivanje vlastitih potreba županije su raspisivale poseban županijski porez, koji je išao u županijsku blagajnu. Više o tome u Sanja Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća, *Migracije i etničke teme* 23, 2007., 226.

[117] F. V. Taube, n.dj. 130.

[118] Josip Böesendorfer, Kako je došlo do slavonskog urbara 1756. godine?, *Rad JAZU*, knj. 242, Zagreb, 1931., 51.

U Provincijalu se županija brinula za ubiranje kontribucije. Ona je svoju kontribuciju razrezala na spahiluke po broju sesija, a spahiluci su izvršili subreparticiju na svoje kmetove. Ubirali su je spahijski oficijali i izručivali županijskom perceptoru, koji ju je isplaćivao vojsci. Uz kontribuciju seljaci su na prostoru slavonskih županija plaćali i županijski porez – domesticum koji se ubirao od mlinova, rakijskih kazana, od trgovaca, domaćih i stranih, zanatlija, ribara, mesara, pivara, lađara, ... [119]

Do 1751. županije su imale obvezu plaćanja tzv. deperdituma što je bila razlika između limitirane i tržne cijene onih predmeta, što ih je županija morala nabavljati za vojsku (žitarice, sijeno, drvo).[120]

I u Vojnoj krajini nastojanja su išla prema većem priljevu novca u osnovanu centralnu Krajišku zakladu (Grenz-Proventen-Fond). Iz nje su se trebali pokrivati svi vojni i upravni troškovi Vojne krajine. Stoga je centralna vlast nekim gradovima Vojne krajine namijenila ulogu središta za razvitak obrta i trgovine. Primjena nove gospodarske politike započela je najprije 1748. pretvorbom Petrovaradina u Slobodnu streljačku satniju koju su činili obrtnici koji su svoju vojnu službu morali obavljati besplatno. Nakon toga su 1753. godine gradovi Zemun, Gradiška, Brod, Karlovci i Bukovica proglašeni vojnim komunitetima. Time su oslobođeni vojne službe, ali su za uzvrat Krajiškoj blagajni morali plaćati godišnju kontribuciju (porez).[121] Normom[122] su bila utvrđena brojna pravila ponašanaja žitelja grada. Obrtom i trgovinom mogao se baviti samo onaj tko bi dobio dozvolu, a status punopravnog građanina mogao je steći samo onaj tko bi živio u gradu i radio najmanje dvije godine i platio pristupnu taksu (primarinu). Ostali građani činili su tzv. kontribuente (oni koji plaćaju porez).

---

[119] J. Boesendorfer, Kako je došlo (...), 7.- 9.

[120] Godine 1751. zajednički sabor je u tu svrhu dopustio razrezivanje poreza od 400 000 forinti što se ubiralo zajedno s kontribucijom. J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 79.

[121] Österreichisches Staatsarchiv Wien; Kriegsarchiv (dalje: KA), Hofkriegsrath (dalje: HKR), 1754. 61-6/217.

[122] Također je 23. prosinca 1754. objavljena i Norma za unutrašnje uređenje vojnih komuniteta prema kojoj je grad birao svoj gradski magistrat uz pristanak Generalkomande. Damir Matanović, *Dvjesto pedeset godina grada Broda*, Slavonski Brod, 2003., 4.,17.

Sva davanja građana slijevala su se u Komunitetsku prihodovnu blagajnu iz koje su se financirali razni komunalni radovi, magistartski službenici te poljari, govedari, noćodbije,...[123]

Za Josipa II. kontribucija, tj. ratni porez određivao se na osnovu prihoda, a ne prema zemljišnom stanju kako je do tada bilo.[124] Vrhunac porezne reforme za Josipa II. je odluka o ukidanju kmetstva 1785. godine, kada je odnose između vlastelina i kmeta odlučio urediti svojom novom poreznom reformom u duhu fiziokratskih i racionalističkih ideja.

Naredbom cara Josipa II. izvršen je opći popis svih kuća i produktivnih zemljišta te je na osnovu toga određen porez i za vlasteline i za kmetove. Izrada katastra bio je težak i dugotrajan posao, a nailazio je i na otpor plemstva. Završen je bio za četiri godine. Nova porezna reforma temeljila se na jedinstvenom i ujednačenom oporezivanju sve plodne zemlje. Patentom od 10. veljače 1789. car je odredio: od čitavog bruto prihoda 70% ostaje seljaku za podmirivanje osnovnih životnih potreba i prinosa. Sva državna i vlastelinska potraživanja nisu smjela premašiti 30%, a od toga je 12% išlo državi, a 18% vlastelinu, crkvi, školi i općinskoj upravi. Položaj kmeta bio je poboljšan, ali ga reforma nije učinila vlasnikom zemljišta već zakupnikom koji je kao takav plaćao vlastelinu određenu svotu novca i u naturi.[125]

U skladu s prirodnim pravom car je u svom patentu objavio kako kmetu pripada i osobna sloboda. Otada se kmet mogao slobodno ženiti, seliti, mogao je birati zvanja i zanimanja te pisati oporuku. Kmet je tako postao dio pravne zaštite te ga se nije moglo prisiljavati na rad, a da mu se pri tom nije platilo.

Takav položaj, sada slobodnog seljaka u Provincijalu otvorilo je mnoga pitanja o kvaliteti njihovog života u usporedbi sa životom slobodnog seljaka – vojnika u Krajini. Važnost civilnog života i u vojnom dijelu Slavonije dobiva ponovno na važnosti. Kao posljedica toga provedena je nova upravna reforma.

Naime, dvije godine kasnije od davanja osobne slobode kmetu, 1787. u Slavonskoj krajini uvodi se tzv. Kantonski propis. Ustrojeni su kantoni kao isključivo upravna područja analogna pukovnijama. To je bio rezultat rada komisije koja je obilazila cjelokupno krajiško područje

---

[123] Gospodarstvo Broda / Broda na Savi / Slavonskog Broda od 17. st. do 1945., *Katalog izložbe*, Slavonski Brod, 2006., 15.

[124] J. Boesondorfer, *Agrarni odnosi* (...), 95.

[125] Isto, 93-96.

od 1782. te je utvrdila kako cjelokupnoj organizaciji Krajine nedostaje jedinstven sustav. Posljedica se osjetila u nesrazmjernom terećenju krajišnika vojnim i poljodjelskim obvezama. Položaj krajišnika nastojao se olakšati najavom ukidanja poreza, smanjivanjem radnih obveza, a sve u svrhu učinkovitije poljoprivredne aktivnosti. Naime, plaće, gospodarski odnosi i porezi razlikovali su se od jednog do drugog krajiškog područja. Uvođenjem kantona odvojili su se vojni od civilnih poslova čime se nastojala ojačati poljoprivredna djelatnost krajišnika. Međutim, krajiško se gospodarstvo ni nakon uvođenja kantonskog sustava nije popravilo, unatoč izrazitom naglašavanju važnosti poljoprivredne djelatnosti i podjele upravnih funkcija između vojnih i gospodarstvenih stručnjaka. Pri tome ne treba zanemariti činjenicu kako je od 1787. pa do 1800. godine kada su kantoni ukinuti, Habsburška Monarhija ratovala gotovo punih jedanaest godina. U takvim okolnostima bio je mobiliziran do tada najveći broj krajišnika stoga je razumljivo da se oni zbog inteziteta ratnih dužnosti nisu mogli brinuti i o svojim poljoprivrednim obvezama.[126]

Reforme Josipa II. ni u civilnoj niti u krajiškom dijelu nisu dugo opstale, prvenstveno zbog ratne opasnosti. Poreznom reformom vlastelini su u slavonskim županijama pretrpjeli moralni i materijalni udarac, koji je još više potaknuo njihov otpor. Zbog niza vanjskih i unutrašnjih čimbenika za Josipova nasljednika Leopolda, porezna se politika vratila terezijanskoj tradiciji.[127]

Za čitavu je Krajinu 1807. objavljen Temeljni zakon po kojem je krajišnik dobio pravo slobodnog raspolaganja viškom polja, dok tzv. baštinu nije smio otuđivati. Ipak i takva ograničena mogućnost kupoprodaje zemljišta stvorilo je daljnju podlogu za novčano gospodarstvo Krajine.

Od druge polovice 18. stoljeća u oba dijela Slavonije učinjen je veliki pomak u reguliranju radnih i poreznih obveza i seljaka i krajišnika. Pozitivni pomak ogledao se u činjenici kako su reforme uskladile položaj podanika s državnim potrebama, a ne samo sa osobnim interesima samog vladara. Feudalno društvo poprimilo je novo lice jer su vladari dokazali, za razliku od većine ostalih društvenih slojeva, kako su imali volje nadići običaje i tradiciju.

---

[126] *Povijest Hrvata II.*, 280-282.

[127] J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 96.

Agrarne obveze – sličnosti vojnog i civilnog dijela Slavonije

Sve reforme u Slavoniji, vezane uz agrar, Marija Terezija je provela prije dolaska svog sina Josipa II. kao suvladara 1765. godine. Te reforme je kraljica provela precizno u smislu točnog definiranja položaja kmetova prema vlastelinu i obrnuto, pazeći pri tome da ne naruši postojeći feudalni poredak. Agrarne reforme provodile su se vremenski gotovo paralelno i u vojnom i u civilnom dijelu Slavonije u razmaku od svega par godina, što ukazuje na činjenicu kako je problem agrara bio gorući te da je zasigurno utjecao na realizaciju svih ostalih reformi.

Za civilni dio Slavonije, Urbar je donesen 1756. godine, kao posljedica seljačke bune koja je izbila 1754. na imanjima Virovitica i Spišić Bukovica, a sljedeće se godine proširila i na Voćin, Orahovicu i Našice. Nakon smirivanja situacije, Slavonski se urbar počinje primjenjivati od 1762. zbog kraljičinih zahtijeva za korigiranjem i nadopunjavanjem. Njegovom primjenom stvoreni su preduvjeti za sve kasnije terezijanske reforme na ovom prostoru.[128]

U Vojnoj krajini se 1753. provela vojnička agrarna reforma pod imenom Regulament generala Engelshofena i Serbelonija, a sljedeće 1754. donesena su tzv. Krajiška prava. Ona također nisu odmah stupila na snagu u Slavonskoj vojnoj krajini, već je njihova primjena zaživjela 1769. Vojnička agrarna reforma provedena je nakon žalbi Graničara na nedostatnu raspodjelu zemlje, na preteško opterećenje porezom te na neregulirano i samovoljno uzimanje vojnika. Određen je zemljišni minimum po jednom vojniku od 9 i po jutara dok je u brodskoj regimenti određeno nešto više tj. 13 jutara oranica. Krčevine (suvišpolja) također su ostavljena seljacima što je bilo ostvarivo, budući da je zemlje bilo dovoljno, a ljudi malo.[129]

Također je utvrđeno mjerilo po kome svaka kuća koja ima 3 do 4 muškarca, daje jednog vojnika, ako ima 5 onda dva i tako redom kako bi uvijek nekoliko muškaraca ostajalo kod kuće brinući se za gospodarske poslove. Najgore u krajiškom uređenju je to što domaćini i vlasnici zemlje u Slavoniji i Srijemu ne daju vojnike u odnosu prema veličini svojih imanja i zemlje, nego prema broju sinova. „Ako otac npr. ima 7 sinova, mora 3 ili 4 da da u vojnike pa

---

[128] Više o buni u J. Bösendorferu, Kako je došlo (...), 67.

[129] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 29.

imao zemlje koliko mu drago. Drugi, koji ima mnogo zemlje, a dva sina, daje samo jednog."[130]

Ako se usporedi struktura kmetskih obaveza u Provincijalu koje su definirane 1756. sa strukturom krajiških obaveza kodificiranih Krajiškim pravima iz 1754., moguće je uočiti njihovu podudarnu osnovu.[131]

Zemljarina je u Provincijalu bilo osnovno porezno opterećenje za kmeta u odnosu prema vlastelinu. U skladu s tim je određeno „Od jedne čitave sesije, s gori rečenimi, što k njima slidi providjene, gosponu zemaljskome na leto za terestral iliti zemaljsku porciju dat ćeju se forinta tri na dva termina, najmre na dan svetog Gjurgja i na svetog Mihajla Arkangjela svetkovine,..."[132]

Prema Krajiškim pravima iz 1754. zemlja je krajišnicima dana na slobodno korištenje, što ostaje i prema Osnovnom krajiškom zakonom 1807., ali je određena visina zemljarine.

„Za namiriti nutrashnju potribnost u Granici, i navlastito za granicsarski Teret s dostojnim plachanjem od prideljenih zemaljah pravicsnie podiliti, svaki zemljoderxac u Granici, kojemu osobito oslobodjenje pripustito nie, duxan jest dachu u gotovima novci u granicsarsku kasu poloxiti, koja po velikochi i dobroti Grunta, i po primjeri ostalih duxnostih Gazde, izmirita jest."[133]

Naime, krajiško stanovništvo moralo je plaćati zemljarinu od 12 krajcara do 3 forinte konvencijskog novca po donjoaustrijskom jutru, ovisno o produktivnosti i vrsti kulture na zemljištu. U određivanju visine zemljarine bila je ključna veličina zemljišta te kakvoća i vrsta tla, ali i činjenica gdje se pojedino zemljište nalazi. Takav princip mogao se dosljedno provoditi zahvaljujući podacima koje je prikupljala komisija Bečkog dvora.[134]

Sistem zemljarine jamčio je socijalnu jednakost među obiteljima, koje su imale staviti na raspolaganje jednog vojnika i onih koje su od toga bile oslobođene. Naime, svaka obitelj koja je morala dati za vojnu službu jednog ili više ljudi, dobivala je nadoknadu u obliku tzv.

---

[130] F. V. Taube, n.dj. 213.

[131] Kristina Milković, *Osnovni krajiški zakon: (1807.)*, magistarski rad, Zagreb, 2005., 25.

[132] J. Boesendorfer, Kako je došlo (...), 53.

[133] K. Milković, *Osnovni krajiški* (...), 26.

[134] Isto.

službenog konstitutivuma. Obiteljima koje su bile zemljišno siromašnije, a davale su vojnika država je refundirala položeni porez budući da je bio manji od isplaćenog službenog konstitutivuma. Obitelji koje nisu dale ni jednog vojnika, plaćale su puni porez, što je značilo da je većina obitelji, koje su morale staviti ljude na raspolaganje za vojnu službu, bila oslobođena zemljarine. Pored toga, svaka je krajiška obitelj imala dodatno plaćati glavarinu za svakog odraslog muškarca što je ukinuto poreznom reformom 1800.[135]

Jedna od najtežih kmetski obaveza bila je tlaka ili rabota također utvrđena marijaterezijanskom urbarijalnim regulacijama, nazivala se još „posao", „poslenik", „robota".[136]

U Slavonskom urbaru tlaka je bila određena na slijedeći način:

„...svrhu toga poslove 24 dana, koji se razumiti moraju s dvojum marvom od suca izhoda do zapada, izvan navadnih poslenikah i marve hranjenja satih; i tako na priliku od polak i fertalj sesiona, polovica i četvrta stran tak novacah, kako poslovah dati se hoće." Prema tome, veličina zemljišta bila je mjerilo obaveze, ako se radilo o cijelom selištu od 24 jutra tada je obaveza tlake iznosila 24 dana sprežne tlake. Ukoliko kmet nije imao stoke, tlaka se obavljala ručno u omjeru dva dana ručne tlake za jedan dan sprežne.[137]

Stajalište o zamjeni rabote za novčana davanja vlastelinu zaživjela su u periodu pripreme Slavonskog urbara. Izvješća koja su slana kraljici Mariji Tereziji u svrhu sagledavanja prilika u Slavoniji prije donošenja urbara davala su i suprotna mišljenja. Sela iz okolice Požege dugo su godina bila pod Osmanlijama, stoga izvješća spominju kako su zakoni postepeno odstranjivali nerad te uvodili zakonite norme u postupku sa seljacima. Upravo zato je odbor smatrao kako je bolje napustiti porez u novcu, a uvesti umjerenu rabotu, „jer bi u neradu omljitavljeni kmet jedva ikad sebi štogod privredio." Nametnuvši mu rad dobit će poticaj za

---

[135] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II. 82., 87.

[136] Kmetovi su na civilnom dijelu Slavonije imali još i obavezu pružanja konačišta vojsci, opskrbljivati vojsku i vojne ciglane drvima te davati rabotu za gradnju 10 vojarni kao i držati u pripremi sprege prilikom prolaza vojske. Zoran primjer izrabljivanja je položaj seljaka našičkog vlastelinstva koji su bili opterećeni dodatnim poslovima do donošenja urbara. Naime, iako su se od osječke „kolarine" (vožnja drva za vojsku u Osijek) otkupili sa 100 forinti, spahija ih je ipak prisiljavao na vožnju. J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 7., 9.

[137] K. Milković, *Osnovni krajiški* (...), 28.

veću brigu prema svom posjedu. Istovremeno će se krčiti šume i povećavat će se posjed što će doprinijeti i javnoj sigurnosti koja je bila ugrožena provalama hajduka.[138]

Takvo razmišljanje moglo je uroditi plodom jer prema jednom gradskom popisu iz 1791., podanici svih sedam gradskih sela prema vlastelinstvu grada Požege imali su 2801 ¾ rabotnog duga, a uspjeli su ostvariti 3087 ¼ . Rabotu su ostvarivali nadnicom, tzv. pečatom. Kmet bi dolazio na posao ili kao nadničar ili s konjima i kolima pri tome je dobivao papirić s otiskom gradskog pečata. Ovisno o težini posla, dobivao bi pola, jedan, dva ili više pečata koji su mu služili kod obračuna. Prema tome, popis s kraja 18. stoljeća nedvosmisleno pokazuje kako su se radne navike stanovnika postupno mijenjale, taj ostvareni višak uračunavo im se kao uplata u sljedećoj godini.[139]

Slavonski urbar Marije Terezije ipak je u svojoj konačnici zadnju mogućnost dao vlastelinima oko odluke hoće li rabotu pretvoriti u novac ili će ju zadržati. „Hoće li spahija da robotu pretvori u novac, onda se plaća jugalna sa 20, manualna sa 10 krajcara. Ustreba li spahiji više radnih dana, onda plaća jugalnu sa 24, a manualnu sa 12 krajcara.“[140]

Tlaka je u Vojnoj krajini imala drugi značaj nego u civilnom području. Rabote za vlastelu nije moglo biti jer nije bilo vlastelinstva, postojao je jedan oblik rabote koji je bio sličan onoj vlastelinskoj, naime rabota za časnike. U Slavonskoj i Banskoj krajini sastojala se plaća časnika u 1. polovici 18. stoljeća od kombinacije gotovinskog plaćanja i uživanja zemljišnog posjeda. Budući da su ti zemljišni posjedi bili preveliki, da bi ih časnici mogli sami obrađivati, krajišnici su bili pozvani na davanje tlake. Neprilike koje su iz toga nastale (traženje prekomjerne rabote) dovele su konačno do toga da su časnici u potpunosti primali plaće u gotovini, a časnička je rabota ukinuta. [141]

Krajišnici su još prema Krajiškim pravima imali obvezu javnih radova koje su obavljali besplatno. Prema graničarskoj regulamenti od 15. ožujka 1753. krajišnik je imao obvezu

---

[138] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 19.

[139] J. Kempf, *Požega*, 416.

[140] Isto, 54.

[141] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 93.

„...rabote (kuluka) prilikom podizanja čardaka duž Save, pri zidanju kvartira za oficire i ostalo osoblje graničarskih štabova, kao i za opravku putova i mostova.“[142]

U Osnovnom krajiškom zakonu obveza krajišnika na izvršenje tlake definira se u petom poglavlju zakona pod naslovom «Od granicsarskog kraljevskoga, i obchine Posla» na sljedeći način: „U Horvatskoj i Slavonskoj Granici moraju zemljoderxavci za ocsivestnu potribu u granicsarskoj Derxavini, po primjeri svojega Imanja badava poslovati, ter za to od svakoga Jutra orache zemlje, i livade jedan ruchni, i pol vozni svagdanji posao svershiti.“[143]

Prema tome, krajiško stanovništvo moralo je za državne, odnosno javne radove od svakog jutra oranica i livada godišnje davati besplatno jedan dan ručne i pola dana vučne rabote. Časnici, činovnici, sitni trgovci i obrtnici morali su rabotu plaćati u novcu, a krajišnici su imali mogućnost da je nadoknade novčanim iznosom. U obavljanje te tlake pripadala je cestogradnja, reguliranje rijeka, isušivanje bara, izgradnja javnih krajiških zgrada, ... Kvota općinske rabote mogla se prilagoditi potrebama sela, ali nije smjela iznositi više od osam dana ručne i četiri dana vučne tlake godišnje. Obveznici u vojnoj službi i mjesne starješine bili su oslobođeni općinske rabote. Pomoću te obveze na tlaku su se mogle graditi škole, crkve, bunari, obrađivati pusti zemljišni posjedi na dobrobit općine, postavljati seoske straže, ...[144]

Pored toga krajišnik je već od 1775. uz vojnu službu davao carsku, pukovnijsku i kapetansku rabotu. Za cara je pekao ciglu, gasio vapno potrebno za gradnju tvrđava, vozio drva za gradnju čardaka, oficirskih stanova, vojnih magazina i davao podvoz. Pukovnija je tražila da gradi drumove i mostove, da siječe šiprag i šumu, da vozi ogrjev časnicima, da čisti kopitnicu uz Savu. Kapetanija ga je primoravala da ušorava selo, da gradi pčelinjake i plete košnice, da sadi dudove, da daje stražu po čardacima, da na Savi diže nasipe radi poplave.[145] Rabota se morala davati prema tome koliko je tko imao zemlje.[146] U načelu svaki sposoban za vojnu službu bio je obvezan da ju služi. Oni koji nisu mogli biti pozvani na vojnu službu, odrađivali su vojnu službu rabotom.[147]

---

[142] F. Š. Engel, n.dj., 405.

[143] K. Milković, *Osnovni krajiški* (...), 29.

[144] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 94. – 104.

[145] J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 75.

[146] F. V. Taube, n.dj., 212.

[147] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 94.

Prema Taubeovom viđenju tlaka, odnosno rabota u krajiškom dijelu imala je mnogo veću težinu, bez obzira na položaj vojnika-krajišnika kao slobodnog seljaka. „Sve ovo gornje (rabota, op.a.) drugčije je u vojnim oblastima, u kojima je kuluk udešen sasvim na drugi način i mnogo oštrije. Ondje naseljenici moraju da kuluče daleko više nego u trima županijama."[148] Od 1786., određeno je da se ti kuluci, od kojih dva ručna mogu biti računata kao jedan vučni, mogu koristiti prvenstveno za opće potrebe, kao što je gradnja puteva i mostova, u slučaju da nisu utrošeni za ove radove mogu biti prebačene na druge građevinske potrebe.[149]

Tlaka kao i zemljarina u krajiškom dijelu može se promatrati dvojako. S jedne strane država si je tim „izrabljivanjem" osiguravala jeftinog vojnika, a s druge, sam krajišnik je sebi čuvao slobodu i zaštitu od prisiljavanja na podložništvo.[150]

Namjena koju je tlaka imala u krajiškom, odnosno civilnom dijelu Slavonije je najbitnija razlika u provođenju ove obveze. U Provincijalu su korist od tlake imali vlastelini, odnosno služila je najvećim dijelom za obrađivanje alodijalnog gospodarstva, za razliku od toga u Krajini je korist od tlake imala država provodeći na taj način svoje ciljeve u održavanju postojeće krajiške zajednice. Stanovnici su se Krajine osobito žalili na mnogobrojne tlake jer nije direktno išla u njihovu korist.[151]

Radna obveza kmetova u civilnom dijelu Slavonije, kao što sam ranije navela, mogla se pretvoriti u novčanu i to u omjeru 20 krajcara za jedan dan sprežne tlake te 10 krajcara za jedan dan ručne tlake. Za krajišnike je postojala jedinstvena otkupna cijena od 10 krajcara i za ručnu i za sprežnu tlaku, tj. 16 krajcara za jedno jutro oranice i livade.[152]

Kao nagradu za sve izvršene obveze graničar je imao pravo na eksploataciju zemlje, pašnjaka i šume te ih je mogao krčiti. [153]

---

[148] F. V.Taube, n.dj., 127.

[149] F. Š. Engel, n.dj., 406.

[150] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...) II., 94.

[151] F. V. Taube, n.dj. 212.

[152] K. Milković, *Osnovni krajiški* (...), 30.

[153] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II. 102.

Stjecanje nove zemlje i pravo na šume

Prema slavonskom urbaru sva je šuma bila u rukama vlastelina. Vlastelin je određivao dio šume odakle su kmetovi smjeli uzimati drva za ogrjev. Drva za građu, kao i pašu za stoku, vlastelin je kmetu ustupao besplatno.

Šume su se u civilnom dijelu Slavonije smjele krčiti samo tamo gdje je to vlastelin dopustio. Od takve krčevine „kmet je morao dati spahiji poslije 3 godine oprosta deseto u slami, a od krčevinske livade i šljivika 15 krajcara po kosi."[154] Krčevina je u pravilu bila kmetovo vlasništvo, a vlastelin najčešće nije branio krčenje jer se tako uvećavalo poljoprivredno dobro.[155]

Konačnom uspostavom granice 1745. pravo graničara na šume je i dalje ostalo. Iskorištavanje šuma i pašnjaka bilo je zajedničko svim krajišnicima do polovine 18. stoljeća. Bile su opće zajedničko vlasništvo kojima se narod služio prema svojim potrebama.[156] Kako je drvo vrlo skoro postalo predmet trgovine, odnosno roba, vojne vlasti 1755. godine donose Šumski red (Waldordnung).[157] Prema njemu se određuje vrijeme sječe šume, proređivanja i čišćenja šuma. Sječa i izvoženje drva bilo je dopušteno od Miholjdana do Đurđevdana i to ponedjeljkom, utorkom i srijedom. Bez šumarske potvrde niti jedan graničar pa čak ni viši časnik, a pogotovo ne građanin komuniteta ili Provincijala nije smio posjeći ili izvest ijedno stablo.[158]

Za sječu je bila potrebna pukovnijska dozvola. „Vladarska milost odobrila je graničaru, pa i novim naseljenicima potrebno ogrjevno i građevinsko drvo besplatno, iz čega proizlazi da za drvo kojim obavlja zanat ili trguje mora da plaća šumsku taksu." Prema tome uvedena je šumska taksa na sječu drva za trgovinu, ali i za žirenje svinja u šumama. „Graničar koji izgubi svoju potvrdu za besplatnu sječu plaća polovinu takse za drvo označeno u njoj; za izgubljenu

---

[154] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 54.

[155] J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi*(...), 81.

[156] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 2.

[157] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 48.

[158] F. Š. Engel, n. dj., 410.

potvrdu građanin i žitelj Provincijala cijelu taksu, jer bi neko drugi mogao da se koristi tom potvrdom."[159]

Šume u srijemskoj granici, što su u svoje vrijeme darovane vlastelinstvima, ostale su i dalje za potrebe vojske i graničara (za pečenje tvrđavskih cigala, građu i ogrjev).[160] U Slavonskoj krajini krčenje je bilo najintezivnije, osobito u Brodskoj regimenti. Nakon Sedmogodišnjeg rata mnoge oranice i livade bile su zapuštene zbog izbivanja muškaraca. Istovremeno, time se ukazala prilika za proširenjem postojećih zemljišnih posjeda. U Slavonskoj krajini krčenje je bila prilika za stjecanje novog i kvalitetnijeg zemljišta. Naime, mnogi zemljišni posjedi su uz Savu napuštani zbog poplava, a krčenjem je stvorena prilika za stjecanjem novih zemljišta na kvalitetnijim mjestima. Prestankom krčenja i povećavanjem članova obitelji postupno je došlo smanjenja obradivih zemljišnih površina po svakom članu obitelji.[161] Podaci koje Kaser donosi pokazuju velika povećanja krčevina do 1787. tj. do zabrane samovoljnog krčenja. Po Kaseru, samo je u Brodskoj pukovniji u razdoblju od 1751. do 1787. godine iskrčeno 25.690 jutara šume.[162]

Šumskim redom iz 1787. godine zabranjuje se krčenje novih površina.[163] Vojne vlasti su odobravale krčenje samo u slučaju nedostatka oranica, izgradnje cesta ili za paljenje potaše. Tako je Dvorski ratni savjet 1835. odobrio Brodskoj pukovniji krčenje 210 jutara šumskog tla kako bi se pretvorilo u oranice s obradivom zemljom za oskudna mjesta, Rajevo Selo, Podgajci, Privlaka i Otok.[164]

---

[159] Isto, 409., 410.

[160] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 2.

[161] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II. 102.

[162] Isto, 104.

[163] "... da bi koja Familia za njezino uzderžavanje verlo potribovala ima se ona kod Cantonsofficiera prijaviti, koji mora pismeno Cantonscomendatu poslati, i Cantonscomendant sa Shumarom kod pervoga Visitiranja sami providiti moraju i ako bi oni po Potribe nashli i providili da se bez kvara Shume dagoditi moxe, tako oni imaju pismeno Generalcomande pridati i od njega dopushtenje csekati." Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje:HDA), fond Brodske krajiške pukovnije (dalje BKP), Schumske Uredbe.

[164] Lazar Ćelap, Stanovništvo Brodske regimente u 18. i 19. stoljeću, *Godišnjak Pododbora Matice Hrvatske Vinkovci*, 4., Vinkovci, 1965., 71.

Krčenje je do polovice 18. stoljeća bila dominantna metoda povećanja proizvodnje, budući da do tada stjecanje dodatnih površina za obradu nije bilo povezano s većim poreznim opterećenjem.[165]

Od 2. polovice 18. stoljeća prinosi su se povećavali intenziviranijim korištenjem tla. Taj se proces promjena javlja kao posljedica dviju upravnih reformi, već spomenuta zabrana daljnjeg krčenja šuma te uvođenje zemljarine. Naime, zemljarinom tj. uvođenjem poreza na obradive površine vojna vlast je nastojala zaustaviti proces stvaranja oranica krčenjem šuma. Budući da se zemljarina određivala prema veličini zemljišnog posjeda, sa svakim je novodobivenim jutrom rastao i porez. Pored toga zemljarina je trebala potaknuti razvoj intenzivnije zemljoradnje tj. trebala je natjerati krajišnike da na manjoj površini proizvedu više proizvoda.[166] Taj proces tekao je sporije zbog potrebe nabavke poboljšanog oruđa, kvalitetnijih sorti žitarica, ali i zbog zakonskih pretpostavki prilikom kupovine i prodaje zemljišnih posjeda.[167] Vrlo brzo javila se potreba za prodajom, odnosno kupnjom zemljišnih posjeda. Krajiška prava iz 1754. onemogućavala su prodaju zemljišnih posjeda, odnosno njezinih dijelova, ali Osnovni krajiški zakon iz 1807. u pitanju prodaje i kupnje donio je ipak neke pomake.[168]

Povremeno su vojne vlasti dopuštale krčenje i iz sigurnosnih razloga. Tako je Drenovačka satnija čitav siječanj i veljaču 1818. godine, po naređenju generalkomande, krčila šumu oko puteva kako bi se spriječili razbojnički prepadi.[169]

---

[165] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II. 66.

[166] To oporezivanje utjecalo je na prestrukturiranje poljoprivredne tj. prelazak s ekstenzivne na intezivnu proizvodnju. Kako nam izvori često potvrđuju, vojne vlasti su osobito nastojale da krajišnici prihvate i počnu sijati i koristiti nove kulture, posebno krumpir. Stoga su određivale minimalne površine koje su krajišnici morali zasijati tim kulturama.

[167] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 105., 106., 107.

[168] Zemljišni posjed krajiške kuće bio je podijeljen na baštinu i suvišpolje. Baština je bila neotuđiva, po mogućnosti trebala je tvoriti zaokruženi kompleks sa stambenim i gospodarskim zgradama. Baština je morala biti tolika da se od nje može prehraniti jedna obitelj, a u Slavonskoj krajini iznosila je 34 jutra. Ostatak je bilo tzv. suvišpolje (Uberland-Grunde) koje se moglo u cjelini ili djelomice prodati. K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 107, 108.

[169] HDA, Babogredska satnija (dalje: BS), Knjiga zapovijedi za 1818.

Međutim nije bila rijetkost da pojedinci, zadruge ili čitave graničarske općine iskrče šumu bez odobrenja vojnih vlasti. Tako su općine Vrbanja i Soljani iskrčile šumu Babin zub i napravile parcele te zasijale žito. Zbog toga su krajišnici, po naređenju generalkomande, bili kažnjeni fizičkim kaznama i zatvorom u okovima, a njihova žetva je zaplijenjena i prodana.[170] Osim toga izvori često donose pritužbe pukovnijskog šumskog direktora kako krajišnici bez dopuštenja krče manje površine šume koja se nalazi uz njihovu zemlju te tako malo po malo proširuju svoj posjed. Šumski direktor naređuje satnijskim zapovjednicima da „ ...takove dogadjaje imade comp. takia suzbiti i ovoga gazdu koji bude priko zapovidi svoju zemlju shirio, takia ogradu orushiti i gazdu sa 30 batina kashtigovati potlim pako regimenti na kashtigu poslati.“[171] Kako potvrđuju izvori, krajišnici su usprkos prijetnjama i kažnjavanju nastavili nedozvoljeno krčiti šumu do u drugu polovicu devetnaestog stoljeća.[172]

Šume su mogle biti i u posjedu grada, a ne samo pojedinca. Takav je primjer grad Požega, koji je kao vlastelinstvo ozakonilo dužnosti i prava podanika gradskih sela 1811. godine s obzirom na uporabu šume. Prema ugovoru grad je i dalje dopuštao svojim kmetovima uživanje šume kao što su to i ranije činili, ali im se zabranjivalo naplaćivanje visoke cijene „kod dovoza drva gradskim udovama i sirotama“, u protivnom drva su im se oduzimala.[173]

Šuma koja je bila u vlasništvu grada mogla se i iznajmiti. Požega je to učinila 1. siječnja 1806. iznajmivši šumu na 6 godina. U tom slučaju izdan je pravilnik kojim je propisano kako se prava građana na drvarenje u šumi moraju urediti kako ne bi dolazilo do sporova između građanina i najamnika. Stanovnici grada i dalje su imali pravo pašarine, a najamnik je bio odgovoran za svaku štetu koja bi se učinila susjednom vlastelinstvu.[174]

---

[170] L. Ćelap, Stanovništvo Brodske regimente (...), 71.

[171] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1817.

[172] U drugoj polovici devetnaestog stoljeća sječa i krčenje šume na slavonskom dijelu Vojne krajine se radikaliziralo zbog porasta vrijednosti drveta i izgradnje željeznice tako da u razdoblju od 1816. do 1895. površine šuma od 504.439 jutara pada na 293.973 jutara tj. posječeno je 210.466 jutara što predstavlja smanjenje šumske mase od 41,72%. Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849 – 1881.*, 152-166., Franjo Vrbanić, *Prilozi gospodarskomu razvoju Hrvatsko-slavonske Krajine u 19. vijeku*, Zagreb, 1900., 71.

[173] J. Kempf, *Požega*, 416.

[174] Isto, 419.

Prema urbaru Marije Terezije od druge polovice 18. st. seljacima se počinje braniti sječa drva. Skupljanje drva im se dozvoljavalo, ali im se za to određuje najudaljeniji i najslabiji dio šuma. Seljacima se zabranjuje i prodaja drva na što se tuže jer im je to znatan izvor prihoda. Po urbaru Marije Terezije vlastelin je morao ostaviti seljacima toliko šume i paše koliko im treba za vlastitu potrebu, a sve ostalo ostajalo je njemu. To nije odgovaralo seljacima jer se njihov broj povećavao, a time su rasle i njihove potrebe.[175]

Krčenjem šume stvarala se nova obradiva zemlja koja je pripadala seljaku kako bi povećao svoje selište i prehranio obitelj. Kako je krčenje šuma izrazito težak posao zakoni su stimulirali taj proces i to tako da su iskrčene zemlje oslobađali od kmetskih podavanja. No nešavalo se da su iskrčenu krčevinu feudalci miješali s urbarskom zemljom i tražili od nje laku i daću. Strogo odvajanje krčevine od urbarske zemlje dolazi istovremeno sa zabranom da seljaci krče šumu bez dozvole feudalaca. Po urbarima feudalac je dobio pravo da oduzme iskrčenu zemlju, zamjenivši je za neku drugu ili plativši kmetu odštetu za krčenja. Tim propisima onemogućeno je kmetovima osnivanje selišta na novoj zemlji.[176]

Stanovnici Provincijala mogli su držati svoje košnice u šumama Vojne krajine, pritom su dobivali pismenu potvrdu kao dozvolu šumara.[177] Kupljenje kestena i ostalih šumskih plodova kmetovima je bilo zabranjeno.[178] Kmetovi koji su imali punu sesiju morali su dovesti vlastelinu 1 hektar drva sa stokom, a oni koji je nisu imali, obveza im je bila rezanje drva.[179]

Dakle, opsežnom zakonodavnom aktivnošću država je nastojala regulirati do tada uobičajene forme ponašanja i gospodarenja, osobito u načinu stjecanja nove zemlje i u odnosa stanovnika prema šumama. Na istim poljima paralelno se daje uočiti i djelovanje prosvjetiteljskih ideja, kojima je cilj bilo poboljšanje produktivnosti, ponajprije kroz uvođenje intenzivne poljoprivrede.

R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 101.

Isto, 102., 103.

F. Š. Engel, n. dj., 411.

J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 54.

Isto.

Od ekstenzivne k intenzivnoj poljoprivredi

Na potpuno zaostalo gospodarstvo u Slavoniji, nakon odlaska Turaka, utjecalo je niz faktora. Uz primjenu zaostalih metoda rada i pomagala, suvremenici ističu i loše osobine stanovnika, kao što su lijenost, sklonost alkoholu te izbjegavanje radnih obveza. Kao glavni nedostatak ratarske proizvodnje ističu oranje uz pomoć volova, nekorištenje gnojiva i ambara. Stanovnici su više bili usmjereni k stočarstvu koje im je u prošlosti davalo veći osjećaj sigurnosti. Stoga je nova vlast imala zadatak preoblikovati poljoprivrednu djelatnost od dotadašnjeg ekstenzivnog stočarstva prema intenzivnom ratarstvu. To je bilo neophodno jer su se slavonska sela sa svojim poljoprivrednim aktivnostima trebala uključiti u robno novčano gospodarenje, tj. trgovinu koju je zagovarala politika prosvjetiteljskih vladara.

RATARSTVO

Zbog prirodnih bogatstava kao što su rijeke, šume, a osobito plodna zemlja, književna djela koja nastaju tijekom 18. stoljeća ne poznaju i ne opisuju Slavoniju kao politički podijeljeni prostor. Upravo suprotno, „problemi" koji se u književnosti spominju kao nove pojavnosti na prostoru Slavonije, stvaraju sliku kod čitatelja kako političke granice nisu bile presudne u oblikovanju toga prostora. Ono što je Slavonija bila, a što je svakako trebalo unaprijediti i bolje iskoristiti, najbolje ocrtavaju stihovi Matije Antuna Relkovića:

„Slavonijo, zemljo plemenita,
Vele ti si lipo uzorita,
Nakićena zelenim gorama,
Obaljana četirim vodama,..."[180]

Slično ju doživljava i Engel, opisujući Slavoniju kao izrazito plodnu zemlju s mogučnošću organiziranja udobnog i kvaltetnog života, samo ju u tome sprječavaju njezini stanovnici.
„Slavonija i Srijem, ako izuzmemo brdoviti kraj Brodske i Gradiške pukovnije, imaju – pored Šajkaškog bataljona u Bačkoj županiji - od Boga i prirode tako blagoslovljenu zemlju da ono sve što je iole potrebno kako za održanje tako i za udobnost ljudskog života, bez osobitog truda i rada, ne samo obilno i bogato nego i od izvrsne vrste i vrsnoće djelomično zaista rađa,

[180] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 45.

a djelomično bi mogla da rodi, samo kad bi ljudska vrednoća malo jače nego što se sada dešava pritekla u pomoć darežljivoj prirodi."[181]

Stanovnici nisu puno ulagali u razvoj poljoprivrede, nedostajalo im je ono najbitnije, „tj. vrednoća i volja zemljoradnika,.. iz sklonosti neradu ne traži ništa drugo do da priroda sve vrste pitomih životinja rađa i ishrani bez njegova staranja."[182] Takav stav bio je prisutan na cjelokupnom prostoru Slavonije bez obzira radilo se o civilnom ili vojnom dijelu. O tome govori i Matija Antun Relković smatrajući kako je rad glavna pokretačka snaga, stoga često ističe lijenost Slavonaca koja je u suprotnosti s ritmom koji nameće intenzivnije poljodjelstvo.[183]

Kudi loše navike Slavonaca koje su uglavnom bile usmjerene k pretjeranom uživanju, osobito rakije i izbjegavanju radnih obaveza u kući i oko kuće.

„Po koliko hvataš od nje oka?
Je l' koliko fučija široka?"
„Sedam oka", Grga odgovara,
A žito mu sve stoji u polju,
Oko njeg se eno svinje kolju.
Rakija je gospodarstva dio,
Kojeg, kad bi ti pametan bio,
Morao bi u novac spraviti,
Pak se hranit, odiću praviti,
Kad nestane u prosiči koma,
Onda nosiš prazan sudić doma.
Onamo ti litina ostala,
A ovamo rakija nestala,.."[184]

Slični opisi suvremenika se samo nastavljaju:

---

[181] F. Š. Engel, n. dj., 350.

[182] F. Š. Engel, n. dj., 159.

[183] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 31.

[184] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 118.,119.

„Jedan rekne: "Hajdemo orati,
Jer ne ćemo danas poorati:..."
„Stani, momče! kud si navalio?
Jošter nisam lulu zapalio;..."
Dok zapali, projde frtalj sata,
Jerbo dobra ne ima alata,...
Ne čudi se, što ti nejmaš hrane,
Kad tolike imadeš mahane.
To se kaže od težaka lini'
Al poćuti, kako rade ini" [185]

Lijenost kao velika kočnica u razvoju gospodarstva i dobivanju većih prinosa, bila je tema kojom su se slavonski književnici bavili tijekom čitavog 18. stoljeća. Stoga se da naslutiti kako su prosvjetiteljske reforme najteže mijenjale svijest stanovnika. Djelo *Kućnik*, Stjepana Relkovića osobito stavlja naglasak na taj problem, ujedno dajući savjete kako prevladati lijenost i učiniti gospodarstvo produktivnijim:
„Kuchnik nije koi rano lixe,
(Texak pitjem,) i kasno se dixe;
Vech'je oni , koi vazda trizan,
I sve udilj je za kuchu brixan....
I nek ima slideche kriposti:
Vishje slidi dobrotu, neg' silu
Kuchnika, ako zvat'se hoće vridan,
Zlo u kuchi nek' neslusha bidan.
Dakle valja, da kuchnik umie
To sve csiniti, i josh: lin da nie.
Tako: radi i imatchesh zbilja:
Kruha, pitja i svakog' obilja,
Dakle nastoj, i za poslom texi,

[185] Isto, 120., 121.

Jer je grishan, tko brezposlen lexi,..."[186]

Na slabe prinose, osim loših radnih navika, utjecale su i primjena zaostalih metoda rada kao i pomagala. Još jedna mjera na koju je Stjepan Relković upozoravao kao neophodnu za unaprjeđenje i povećanje prinosa u poljoprivredi bilo je gnojenje zemlje. Ističe kako su se jedino gnojili vinogradi, a ista mjera trebala se primjenjivati i na oranice.[187]

„Dase usiv njimah dobro prima:
Koja texka, nju laganu csini,
Kadse Kuchnik, vozech Gjubre, kini;...
Koja vrucha, netraxi Gjubreta,
Barem konjsko njoj najvishje smeta,
Vech joj dai od svakakva Listja,
Koje trune, i dervenog trishcha;
Koja zemlja od naravi ladna,
Ona csini i texaka gladna;
Ako on nju Gjubretom negrie,
Brazda njemu ni koristna nie.
Slaba Zemlja jer nagjubri jaku,
Vrucha ladnu, a ladna na Vruchu,..."[188]

Vršenje žita u Slavoniji obavljalo se pomoću stoke, volovima ili konjima na gumnu, iako se u Europi koristilo mlatilo kao prikladnije sredstvo zbog očuvanja čistoće zrna. Pored toga vršenjem su uništavali slamu koja je mogla imati višestruku korist.[189] Najvjerojatnije da su mlatilo u Slavoniji prihvatili krajem druge polovice 18. stoljeća jer ga spominje S. Relković u *Kućniku*.

---

[186] J. S. Relković, *Kućnik*, 32., 35.

[187] Upravo u to vrijeme je Quesnay u Francuskoj započeo fiziokratsku školu time što je proučavao koliko je oranje produktivnije s konjima, nego s volovima. R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 31.

[188] J. S. Relković, *Kućnik*, 108., 109.

[189] F. Š. Engel, n. dj., 55.

„Mlatilo je od dviuh Dervetah,
Na Remenu koja su sapeta
Koje Kuchnik vech bolje poznade,
Jer njim nashi vech' bolje poznade,
Jer njim nashi vech' sufidi rade,
Dali (znadem) da Zapovid ima.
Svaka kucha da Mlatilah prima,...
Al'che bolje teb' koristit, kada
Zob, rax, xito mlatilihse vlada,
ostalo shto slamu imade,
er tak' ona bolju korist dade.
za krov je i za postelj bolja,
shtoti je od nje csinit volja,..."[190]

lične pojave slabo razvijenog poljodjelstva kao posljedicu lijenosti i nezainteresiranosti jenih stanovnika u prihvaćanju novih metoda koje bi unaprijedile rad na zemlji zapaža i aube prilikom svog putovanja po Slavoniji.

lako Slavonija i Srijem imaju zemljište koje su Bog i priroda tako blagoslovili da ono jelomično daje, a djelomično bi lako moglo dati sve što je potrebno za održavanje života,... li nigdje se ljudi darovima prirode ne koriste gore nego ovdje. Zemljoradnja se obavlja na lo pogrešan način. Njiva se ne đubri, a pored toga se nikad ili vrlo rijetko ostavlja na ugaru, otuda ne može da se odmori. Skinuti usjevi ostavljaju se napolju u gomilama. Ni zimi ih ne še drukčije nego stokom... Najgore je što neki seljaci, a i neki plemići uopće nemaju nbara, guvna, štala i sjenjaka za skinuti usjev. Urod drže pod vedrim nebom, ostavljajući ga milost i nemilost svinjama i volovima kao i insektima, silnim rojevima vrabaca, vrana, vranova. Osim toga vlažna jesen upropasti neobično mnogo žita koje proklija."[191]

atija Antun Relković također je bio svjestan pišući svog *Satira* kako bogatstvo zemlje u avoniji i njezina plodnost nisu jamac visokih prinosa. Stoga upozorava Slavonca kako mu je

---

J. S. Relković, *Kućnik*, 300.

F. V. Taube, n. dj., 41.

način oranja zaostao te da je to jedan od glavnih uzroka slabijih prinosa. Naime, Slavoncu je za oranje bilo potrebno 8 do 10 volova koji s mukom vuku slab, drveni plug ili ralicu. Po svakom paru volova treba jedan čovjek, sveukupno četiri do pet ljudi. Uz to se zemlja nije ostavljala na ugar što je još dodatno otežavalo oranje.

„I uhvate po osam volova,
Jal morebit toliko konjeva,
Pak jih ide uz plug četvorica,
Jedan pluži, to su petorica,..."[192]

Oranje uz pomoć volova predstavljalo je glavnu zapreku za intenziviranje agrarne proizvodnje. O takvom načinu oranja govori i Stjepan Relković upozoravajući kako plug treba imati kvalitetniji lemeš koji će stvarati dublje brazde. U protivnom seljaci su primorani dva puta prolaziti istim dijelom da bi oranje bilo učinkovito.

„Ali jednim nasheg' Pluga korim,
(Daj, da od tog', shto Stvar je, govorim)
Mlogo shnjime shtose gubi vrime,
Kad'se koi njim orati prime!
Navlastito, kad'se Brazda pruži,
On'se vratja, koi otragu pluxi,
I oblazi svukoliku Njivu,
Dokle opet zacsme Brazdu krivu,
Damu svaka na jedan slog pade,
Tako plugom nashi Ljudi rade! ...
Nek je Lemesh jakosti domache,
Al' mu Kovacs drugo Lice dat'che,
S'obe strane da Oshtrinu ima,
Porit zemlju das' jednako prima."[193]

---

[192] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 120.

[193] J. S. Relković, *Kućnik*, 18.

Problem mnogih domaćinstava u Slavoniji bila je nemogućnost pojedinih kuća u pojedinačnom sastavljanju pluga, zbog neimanja dovoljnog broja volova. Za to im je čak trebalo do tri domaćinstva.

Takva sprega i suvezluk bio je neophodan u vrijeme poljodjelskih radova koji se kod svih nisu stigli obaviti u najpogodnije vrijeme pa je sjetva često stradavala. Mobom su se pomagali oni koji nisu mogli sami završiti poljodjelske poslove. Na mobu se dolazilo siromasima, udovama starim ljudima jer je to kršćanska dužnost, ali to nije smjelo biti redoviti oblik obavljanja gospodarskih poslova. Stimulans za dolazak bila je gozba, čašćenje i zabavljanje onih koji oću pomoći. Matija Antun Relković smatra da se mobom učini više štete, nego koristi jer se pojede i popije koliko se i uradi.

Jer on skupi stotinu čeljadi,
koje starih, ali više mladi?,
polje vola i gdikoje janje,
kupi sino il pšenicu žanje,...
gre moljba više kvara čini,
nego hasne onaj dan učini.
tiču se pak zločesto rade,
mnogo puta s gazdom se inade:
Ako sam ti na moljbu došao ,
ti nisam za novce pošao,
ti ćeš mi novci naplatiti,
o sam vridan, ono ću raditi."[194]

maci su se prema unaprjeđenju i prihvaćanju novina u poljodjelstvu kretali sporo. Slavonsko selo bilo prestatično da bi prihvatilo nove mogućnosti koje će uvećati prinose.

entalitet slavonskog seljaka bio je specifičan. Iako su poticaji gospodarskih reformi išle u jeru osuvremenjivanja i napretka, stanovništvo je najčešće reagiralo otporom i povjerenjem. To zamjećuje i Taube koji je još u 2. pol. 18. stoljeća zapazio kako su se

---

M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 97.

stanovnici najčešće zadovoljavali podmirivanjem najosnovnijih životnih potreba, naime „Ilir (stanovnik Slavonije, op.a.) ne radi prije nego što ga glad na to natjera.“[195]

Međutim, nije samo svijest ljudi i njihova nezinetresiranost bila odlučujući čimbenik u neprihvaćanju novina. Odlučujući je čimbenik bio ekonomski. Kada Stjepan Relković daje savjete u *Kućniku* oko isplativijeg korištenja pluga s konjima, kao i o potrebi gradnje štagljeva, svjestan je činjenice da si samo bogatija domaćinstva mogu priuštiti takvo što. Ostali su i dalje vezani običajima, kao što su sprega i moba kao neizostavni dio obrade zemlje.

„Jer još kod nas Shtagljah neprave,
Vech' Stanove, gdi divjaju Krave!
Misto ovih, nebil' bolje bilo,
Za nekasnit' od oranja dilo,
Dase Shtaglji nacsine po selih?
I da oni, kom' dosta urodih,
S'toga gladan od po zime hodi!
Ili, shtomu u Shtetu odlazi,
Ili dokju na Guvnu ne pogazi,
Plug ostaje, Xitu se neote,
S'tog se litos jedva ranit more.
Ovi premda skuplji su alati,
Dajih jedva dobar Gazda
A siroma namach'jih nemore,
Ni Plug oseb'; s'tog' u sprexu ore.“[196]

...

„Nashe Zemlje tko s dva konja ore,
Onom fali i Slama, i Xito,
Mallomuje i u kuchi sito!
Kojim' nie Volovah u Pashi,

---

[195] F. V. Taube, n. dj., 86.

[196] J. S. Relković, *Kućnik*, 25.

Dajih osam ujarmiti moguh,
Doma Xetvu s tog nevozu mlogu,
Osobito kadje Sprexnik vara,...
Istinaje dabi bolje bilo,
(Kadbi Xito tako rodit ktilo,)
Misto jednog, dva da oru Pluga,..."[197]

Zemlja je u Slavoniji zbog svoje prirodne masnoće bila pogodna za uzgoj svih vrsta žitarica.[198] U *Kućniku* Relković razlikuje više vrsta zemlje. Takva podjela ne začuđuje jer se spominje još u konskripcijama Marije Terezije 1754. kada je bila razvrstana u tri razreda.[199]

„Med Zemljamah ove su Razlike;
Jerbo jesu kamenite nike,
Ili Piskom pomishane jako,
Kojim'Sime nepristaje svako;
Jedne blatnom Ilovacsom Texe,
Od njih ružno suve grudje reže,
Kad žestina nje Sunca pripali,
S'tog' u njimah svako Sime fali;..."[200]

Od žitarica Slavonci su najviše sijali pšenicu, kukuruz, raž, zob, a od mahunarki grašak, grah i leću. Pšenica je bila glavna robna žitarica koju su trgovci tražili i kupovali. Intenzivnija proizvodnja žitarica započela je osamdesetih godina 18. stoljeća u čitavoj Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini. To povećanje postignuto je sjetvom novih vrsta žitarica. Osobito je dominirao uzgoj kukuruza na sva tri regimentska područja Slavonske krajine što je bio i uzrok povećanju njihove proizvodnje.[201] Stoga i Stjepan Relković od kultura najviše spominje, osim

---

[197] J. S. Relković, *Kućnik*, 110., 111.
[198] F. Š. Engel, n. dj., 27.
[199] T. Smičiklas, *200 godišnjica* (...), I. 334., 335.
[200] J. S. Relković, *Kućnik*, 26
[201] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 116., 117.

pšenice, još raž i kukuruz. Kukuruz ili tzv. *turska pšenica* imao je široku primjenu, koristio se i za pečenje kruha, ali i kao stočna hrana.[202] Pored toga od kukuruza se nije morala plaćati desetina prihoda, stoga je sve to utjecalo da se kukuruz sije u čitavoj Slavoniji, a osobito u Srijemu. U Srijemu se za prehranu slabije koristio jer su se tamo više nego drugdje uzgajale različite vrste žitarica.[203]

Kao gorući društveni i ekonomski problem Slavonije u 18. stoljeću isticala se neminovnost prijelaza od ekstezivnog stočarstva na intezivno ratarstvo. Kućno gospodarstvo je za Relkovića središnja točka u kojoj je trebalo prevladavati i unaprjeđivati ratarstvo, a na razini cjelokupnog sela trebalo je poticati ekstenzivno stočarstvo. Time bi slavonsko selo poboljšalo svoj standard, budući da proizvodi dovoljno hrane, ali nedovoljno sudjeluje u robno novčanoj privredi.[204]

U slavonskim županijama na nekim vlastelinstvima u rukama domaćih vlasnika zabilježeno je bolje stanje u ratarstvu i općenito u agraru, nego u ostalim dijelovima Slavonije, bilo vojne ili civilne. Vrijedno je istaknuti već spomenuto čepinsko vlastelinstvo Ivana Kapistrana Adamovića[205] na kojemu je zemljoradnja bila organizirana *po njemački.* Tu se primjenjivala glavna ideja o intenziviranju proizvodnje, tj. da se na manjoj površini, ali pravilnom obradom uspiju dobiti veći prinosi i time osigura prehrana za veći broj ljudi. Za razliku od većine seljačkih imanja na ovom vlastelinstvu postojale su štale, ambari i gumna. Iako je Marija Terezija 1765. donijela odredbu kojom se zahtijeva uređenje ambara i gumna, primjena u široj praksi bila je rijetka.[206] Zemlja se na čepinskom vlastelinstvu gnojila te su seljaci često u jednom danu 30 do 50 puta odlazili u Osijek snadbjevajući stanovnike drvetom i ostalim životnim namirnicama.[207] Ivan Kapistran Adamović proširio je čepinsko vlastelinstvo različitim načinima, krčenjem šuma, odvodnjavanjem i isušivanjem močvarnih površina.

---

[202] Podaci u: M.A. Relković, *Satir*, 117., J. S. Relković, *Kućnik*, 40., 174.

[203] F. V. Taube, n. dj., 43.

[204] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 25.

[205] Više o tome, T. Karpati, Začeci ekonomske (...), 68., 69., 70.

[206] Lazar Ćelap, Gradiška graničarska regimenta, *Zbornik historijskog instituta Slavonije* 9, Slav. Brod, 1972., 25.

[207] Ta učestalost odlazaka u Osijek vjerojatno je pretjerana (op.a.), ali da je i do pet puta, pokazuje veliki napredak u proizvodnji. F. V. Taube, n. dj., 160.

Tržni višak osim žita činio je još vino, kukuruz, konoplja, svinje i tovljena goveda. Posebno se stimulirala proizvodnja kukuruza koji se vrlo dobro mogao prodavati i to na taj način da se proizvođačima ne uzima desetina.

Ovo vlastelinstvo, baš kako je Relković u *Satiru* savjetovao, uspješno je povezalo dobro organiziranu zemljoradnju s trgovinom što je u konačnici donijelo povećanje prinosa, a time i prihoda.[208]

Prema Taubeovim podacima viškovi pšenice koji su se ostvarivali na pojedinim vlastelinstvima ostavljali su se iz godine u godinu na imanjima. Kako bi se ostvarila što bolja financijska dobit na izvozu, vlastelinstva su kalkulirala, čekajući slabiji prinos žita u Italiji. Međutim, ukoliko se to nije dogodilo za 3 ili 4 godine, „ambari su se tako napunili da su se prekrasnom pšenicom morali hraniti svinje, koje su se kasnije prodavale austrijskim stočarskim trgovcima."[209]

Viškovi u ratarskoj proizvodnji javljaju se od druge polovice 18. stoljeća i u krajiškom dijelu Slavonije. Za razliku od slavonskih vlastelinstava koji su takve viškove koristili u tržnom gospodarstvu za ostvarenje osobne koristi i dobiti, u Krajini je država početkom 19. st. uvela kontrolu nad ratarskim viškovima. Pri tome je nadzor nad trgovinom žitaricama kao osnovnim prehrambenim artiklom bio od najveće važnosti. Podaci koji bi i civilni dio Slavonije uključivali u sustav državne kontrole nad robnim zalihama žita nisu poznati. Tome je vjerojatno razlog posebna uloga i važnost Krajine kao i njezina specifična organizacija.

Naime, od 1803. započinje čuvanje žita u tzv. seoskim „magacinima". Uvođenjem takvih institucija omogućilo je aktivnije i brže uključivanje krajišnika u robno-novčane procese.[210] Krajišnici su svoje proizvode smjeli iznijeti na tržište tek nakon što su ostavili dovoljno za potrebe svoje kuće, predali određenu količinu u seoski magacin, te podmirili obaveze prema crkvi.[211] Svi nepodijeljeni viškovi žitarica su se prodavali, a novac je išao u pukovnijsku i satnijsku blagajnu. Nerijetko se događalo da su časnici i dočasnici, koji su upravljali

---

[208] Više o organizaciji vlastelinstva I. K. Adamovića može se naći u njegovoj ostavštini „Regulamentum Dominiale" (Gospodarski pravilnik) iz 1774. godine u: T. Karpati, Začeci ekonomske, (...), i u Ivan Erceg, *Ivan Kapistran Adamović* (...),.

[209] F. V. Taube, n. dj., 44.

[210] HDA, fond Brodske krajiške pukovnije (dalje BKP), 1826.

[211] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1821.

magacinima prodavali žitarice iz magacina za svoj račun. Tako je 12. ožujka 1832. graničar Andrija Vučković u ime graničarske općine Prnjavor, koja se nalazila u sastavu Sikirevačke satnije, podigao tužbu protiv kaplara Ivana Trepšića.[212] Tužba otkriva da je kaplar Trepšić 11. listopada 1831. u Brod odvezao i "brez znanja stareshina" prodao četiri vreće seoske zobi, "a nezna se kudasu otakovi novczi potrošiti".[213]

Magacini su zamišljeni kao zajednička spremišta seoskih viškova žitarica da se u njima pohranjene zalihe ne bi kvarile kao na seoskim štagljevima.[214] U zajednički magacin krajišnici su morali davati najmanje po dva "mjerova" od svojih proizvoda.[215] U slučaju rodne godine davanja u seoski magacin bila su i veća. Kako krajišnici nisu htjeli prijavljivati točan urod, česte su bile vizitacije po kućama kako bi se utvrdila točna količina žitarica i brašna u kućnim spremištima. Prije svake vizitacije krajišnici se opominju da "nijedan svoju hranu što imade ne zataji budući da commp. želi da se sva nalazi u magacinu."[216] Vojne vlasti su žitarice iz magacina izdavale samo u slučaju nestašice i gladi.[217] Zbog čestih godina gladi institucija seoskih magacina je opravdavala svoju funkciju jer je pomagala zajednici da izdrži teška vremena, čime se i vojna sposobnost krajišnika zadržavala na potrebnoj razini, ali istovremeno se time sprječavala mogućnost prodaje poljoprivrednih viškova koja bi inicirala cjelokupni proces trgovanja u Krajini.[218]

---

[212] HDA, BKP, 5. satnija 816/4662, 1832.

[213] Isto, Osim toga, po tužbi, Trepšić je 16. rujna 1831. godine u Brodu prodao 2,5 vreće seoskog kukuruznog brašna. Navode se i raniji prijestupi kaplara Trepšića po kojima je 1827. godine prodao 35 kola seoskih bundeva i to po 5 forinti za kola, a novac je zadržo za sebe. Uz to opužuju ga da je 1830. godine ukrao 100 dasaka od graničara Ilije Glavaševića iz Donje Bebrine.

[214] Zavičajni muzej „Stjepan Gruber" Županja (dalje MŽ), *Befehls protocoll Babogreder Commpanie* za datum 23. 4. 1823.

[215] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1818.

[216] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1840.

[217] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1837.

[218] Stav krajišnika prema seoskim magacinima istaknut je u zahtjevanjima stanovništva krajiških sela burne 1848. godine kada se traži "ukidanje sada postavajućih seoskih magacinah". Filip Potrebica, Brodska pukovnija u zbivanjima 1848., *Zlatna dolina. Godišnjak Požeštine 2*, Požega 1996, 32.

"Magazionirungs Dossier" Sikirevačke satnije za lipanj 1826. potvrđuje da je riječ o velikim količinama proizvoda koji su predavani u magacine.[219]

Ukupno je u satniji predano 6.294 vagana kukuruza, 610 vagana suražice, 1.125,5 vagana ječma i 638 vagana zobi. Pri tom je znakovito da su to količine uskladištene u lipnju tj. prije žetve pšenice i priljeva novih zaliha.[220] Seoski magacin Novigrada je u lipnju 1820. imao još 26 vagana uskladištene pšenice.[221]

I pored ograničenja koja su postojala uvođenjem takvog sustava čuvanja i raspodjele žitnih viškova, za pretpostaviti je da su se stanovnici slavonskih sela uključivali u nove proizvodne procese. Intenziviranje ratarstva teklo je postupno, ali je na kraju urodilo plodom u vidu povećane proizvodnje što je i bio krajnji cilj.

Konačan „rezultat" velikih napora u poboljšanju proizvodnje najbolje i pomalo ironično ocrtavaju Relkovićevi stihovi koji zorno ukazuju na problem koji će tijekom 19. stoljeća postati dominantan na prostoru cjelokupne Slavonije, a to je ostvarenje individualne zarade, usmjerenost ka stvaranju bogatstva i vlastite koristi:

„Al on novce ne dade u kuću,
Neg sam sebi kupuje obuću,.."[222]

---

[219] -Sikirevci predaju 2718 vagana kukuruza, 300 vagana suražice (mješavina raži i pšenice, op.a.) i 200 vagana zobi.

-Kruševica predaje 1278 vagana kukuruza i 17 vagana zobi.

-Šamac predaje 656 vagana kukuruza i 167 vagana zobi.

-Velika Kopanica predaje 18 vagana kukuruza, 104 vagana suražice, 221,5 vagana ječma i 40 vagana zobi.

-Mala Kopanica predaje 53 vagana kukuruza, 33 vagana suražice i 67 vagana ječma.

-Beravci predaju 542 vagana kukuruza, 173 vagana suražice, 602 vagana ječma, 51 vagana zobi.

-Jaruge predaju 504 vagana kukuruza, 11 vagana ječma, 163 vagana zobi

-Novigrad predaje 222 vagana kukuruza i 17 vagana ječma.

-Prnjavor predaje 174 vagana kukuruza.

-Kupina predaje 130 vagana kukuruza i 207 vagana ječma.

HDA, BKP, 5. Sikirevačka satnija, 1826.

[220] Velike količine žitarica uskladištene na jednom mjestu privlačile su velike količine štetočina. Stoga su vojne vlasti tražile mačke od krajišnika da iskorijene glodavce iz magacina. HDA, BS, *Knjiga zapovijedi* za 1828.

[221] HDA, BKP, kut. 370.

[222] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 139.

STOČARSTVO

Dugotrajna osmanlijska vlast i neprekidni ratovi učinili su Slavoniju nesigurnom i za život opasnim područjem. Stočarstvo je bio idealan način privređivanja za život u pokretu. Seljaci su upravo zahvaljujući stočarstvu preživjeli rat i dočekali oslobođenje od Turaka jer su se skupa sa stokom skrivali po brdima i šumama.

O važnoj ulozi stočarstva u Slavoniji govori i Taube. Opisuje zaostali uzgoj stoke, bez primjerene zaštite, a kao razlog takvom odnosu spominje dugotrajnu osmanlijsku vlast.

„Za slabo naseljenu zemlju, čiji stanovnici ne osjećaju nikakvu potrebu da rade, ne odgovara u stvari ništa bolje od stočarstva. Najvažnija grana slavonske poljoprivrede i najveće blago zemlje jeste dakle stočarstvo, kojim se nigdje ne bave više nego ovdje, ali koje je od štete po stanovništvo. Stočarstvo je glavni izvor iz kojeg zemljoradnik crpi vladarevu kontribuciju. Stoka i svinje, kao i konji, magarci, ovce itd. ni zimi ni ljeti, ni danju ni noću ne gone se u štale; jer ih nema i jer lijenost i siromaštvo naroda ne dopušta da se štale grade. Time se ne gubi samo đubrivo, nego se i osjetno sprječava razvijanje pitomih životinja, zbog zimske hladnoće i vlage, a da se ne govori o tom kako su one na taj način prepuštene na milost i nemilost vucima i medvjedima.“[223]

Gospodarska uloga stočarstava u čitavoj Slavoniji bila je velika. Stoka i stočni fond imali su nezamjenjivu ulogu kao dio materijalnog dobra za održavanje svakodnevnog života. Posebna pažnja poklanjala se konjogojstvu i govedarstvu, a zatim i ovčarstvu i svinjogojstvu. Postojale su višestruke koristi od stočarstva. Stoke je neposredno nakon protjerivanja Turaka zbog ratne opasnosti ostalo malo. Kako bi ju sačuvali od austrijske vojske, brojnih izaslanstava i komisija koje su dolazile u Slavoniju i pritome se koristili seoskom stokom u prehrani i različitim poslovima, sklanjali su se u brda i šume. Razoreni stočni fond sporo se oporavljao i množio. To je uvelike usporilo oporavak i razvitak seoskog gospodarstva uopće. Od stoke je seljak dobivao prehrambene artikle, stoka mu je služila za obradu polja, za prijenos i prijevoz ljudi i tereta, uz pomoć stoke dolazilo se do novca kojim su se pokrivale gospodarske i životne potrebe, što se nije moglo podmiriti ostalim prehrambenim proizvodima. Od velike važnosti

[223] F. V. Taube, n. dj., 34., 35.

bila je kupoprodaja stoke koja je otvarala naturalnu ekonomiju tržištu i time obogaćivala seosko kućanstvo, što je značilo čitav kraj i zemlju.[224]

Uzgoj stoke u Slavoniji je od polovice 18. stoljeća usko bio povezan s trgovinom. Dok su fiziokratska načela više bila usmjerena k ratarstvu, dotle je merkantilizam u Slavoniji pronašao svoju praktičnu primjenu u uzgoju, ali i prodaji stoke. O stočarstvu kao značajnom predmetu novčane privrede govori Stjepan Relković u *Kućniku*:

„Uz alate, neka kuchnik ima
Marve, i zna posluxitse njimah,
Marva valja da pomogne vuchi,
Konj, vol k tomu potribit je kuchi,...
Masla, mlika, sira i skorupa,
Kuchi valja; (ta je rana skupa,
Jer ju kuchnik na dvi strane redi:
Da prodade i za se ushtedi;)
Zato derxi. Krave, ovce, koze,
Poslidnje, nek verlose nemloxe.
Tako: radi i imatchesh zbilja:
Kruha, pitja i svakog' obilja,
I za kuchu, i s'csim stechi novca,
S koim moresh kupit od tergovca,
Shoti tvoja potriba donosi,
Da nexelish s'onim, koi prosi!“[225]

U razdoblju od oslobođenja pa do dolaska Marije Terezije na prijestolje u Slavoniji je porastao broj svih vrsta stoke. To je bilo presudno za održavanje života pučanstva kao i za rast poljodjelstva i stočarstava.[226]

---

[224] I. Erceg, Životni uvjeti (...), 17.
[225] J. S. Relković, *Kućnik*, 31., 33.
[226] I. Erceg, Životni uvjeti (...), 17.

Matija Antun Relković u svom *Satiru* svjestan je svih promjena koje se dešavaju u Slavoniji pod utjecajima prosvjetitljstva. Tako se u *Satiru* Slavonac hvali da su doveli rasplodne konje „ate iz Beča", i to „za badava":

„I s dobrim se konji sastavimo.
Sad ću moći skupo konja dati
I od njega kuću pomagati."[227]

U svom drugom izdanju *Satira*, Relković je puno jasniji kada ističe Mariju Tereziju i Josipa II. kao glavne „krivce" u napretku slavonskog sela.

„Al zahvali svitloj cesarici
Tereziji i vašoj kraljici,
I Josipu, velikom cesaru,
Na njihovom plemenitom daru,
Koji tebi sve na ruku daju,
Jerbo za te oni vrlo haju
I daju ti zabadjavad ovce,
Ate konje, a ne ištu novce."[228]

Od stoke sitnoga zuba u Slavoniji je veliku važnost imao uzgoj ovaca. Većina stada u Provincijalu bila je u rukama vlastelina, plemstva i svećenstva. Seljak je držao onoliko ovaca koliko je bilo potrebno za njegove vlastite potrebe. Jedan od razloga bilo je uzimanje desetine od janjaca što nije bio slučaj kod uzgoja ostale vrste stoke.[229]
U krajiškom dijelu Slavonije uzgoj ovaca bio je razvijeniji i bolji. Od 1771. uvodi se uzgoj dobrih makedonskih ovaca, što je poticano još od 1768. zbog dobivanja dobre vune za izvoz.[230] Od 1780. u Slavoniju počinju pristizati i kvalitetnije pasmina ovaca s područja Mrkoplja koje su pružale višestruke koristi.

---

[227] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 129.
[228] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 130., 131.
[229] F. V. Taube, n. dj., 38.
[230] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 34 - 37.

O tome piše i Relković:

„Ali nismo za nje dali novce.
Sad ću vunu ovčju poboljšati,
Jer će mi finija postati.
Pak ju mogu skuplje prodavati.“[231]

Stanovnici dobivaju točne upute kako ih treba uzgajati. Za razliku od dotadašnjeg držanja ovaca na otvorenom, počinju se graditi zatvorene staje u kojima se drže noću i ljeti i zimi.
Da je uzgoj ovaca bio od veće važnosti, svjedoči nam i Adam Tadija Blagojević sa svojim djelom: *Izkushani nauk kako se ovce kroz dobro upravljanje k naj boljem stanju dovesti i u takvom uzderxati mogu.* Na početku, u prvom poglavlju opisuje izgled štala, odnosno što je neophodno za njihovu gradnju kako bi uzgoj bio što uspješniji. Kako su ovce naročito bile osjetljive na vlagu savjetuje da se ovčarnice grade nisko kako se para ne bi mogla širiti, obično na kraju sela zbog sigurnosti od požara.[232]
Pored toga štale su trebale biti prostrane kako bi toplina svuda bila jednaka, a zidovi su trebali biti zidani ili građeni od drveta. Iznutra su morali biti omazani „kako se megju kamenji nikakvi skot negnjizdi i same ovce na rapljavo i oshtro kamenje vunu svoju neoglogju.“ Krov štale bio je od slame zbog niskih troškova izrade, ali i zbog sigurnosti, „gdi dervenii cigleni krov vechputi kishi i svagda snegu od vetra u njega nagnatu podloxanje, koja vlaga hranu, tavan i sve derbje hrani.“ Najviše se koristila slama od žita ili heljde koja je mogla minimalno izdržati kao dobro utvrđeni krov 12 godina, u djelomičnoj kombinaciji s trskom do 20 godina, dok u cjelokupnoj kombinaciji slama i trska čak i do 40 godina.[233]
Sličan opis uzgoja ovaca daje i Stjepan Relković u *Kućniku*:

„Ovce zimom miluju toplinu,
I neterpe maglushnu godinu,
Kada magle pokrivaju pashe,

---

[231] M. A. Relković, *Satir iliti (...)*, 130.

[232] Adam Tadija Blagojević, *Izkushani nauk kako se ovce kroz dobro upravljanje k naj boljem stanju dovesti i u takvom uzderxati mogu*, Požun, 1774. 10., 11., 12.

[233] Isto, 13., 14.

Bolje one za sienomse mashe,
Niti poljem za pastirom hode,
Veche lexe u toplom Ovcsjeku,
U njem' Kuchnik nek' prigleda svaku,..."[234]

Upute za uspješniji način uzgoja, vlasti su tiskale 1782., a tri godine kasnije prevedene su na hrvatski jezik.[235]
Ovce su imale višestruku korist, od vune i mlijeka, ali su bile i predmetom kupoprodaje pa time i važan izvor novčane zarade. Neke od tih vrijednosti spominju se u *Kućniku*:

„Ovca stvar je verlo vridna Kuchi,
Od nje Vunu znash, i Mliko vuchi,
Kadkad sladko izjidesh Jagnjeta,
Ili prodash, kadjih mlogo smeta..."[236]

„Ovcsar muze po triputa Ovce,
Da od Sira on dobie Novce..."[237]

„Ovce daju i Meso i loja,
Od njezinog' boljeg' nie gnoja,
Na njem rodi sve, što se posije,
Ovce ništa izgubljeno nije,..."[238]

Uzgoj stoke je još u velikoj mjeri bio ekstenzivan. Naime, osim volova[239] stoka je uglavnom ostajala preko čitave zime vani, na otvorenom, sama se snalazeći za hranu. Livade su se u Slavoniji kosile jedanput godišnje, a potom je služila stoci za ispašu. Spominje se i uzgoj djeteline koja postaje sastavni dio ishrane stoke pa ju spominje i Stjepan Relković.

„Alje bolja diteljina svaka,

---

[234] J. S. Relković, *Kućnik*, 59.
[235] F. Š. Engel, n. dj., 361.
[236] J. S. Relković, *Kućnik*, 57.
[237] Isto, 337.
[238] Isto, 57.
[239] F. Š. Engel, n. dj., 57.

Smocsna marvi je rana i sladka,..."[240]

U takvim uvjetima životinje su bile gotovo *poludivlje*[241] te se i mužnja krava teško provodila, obično jedanput dnevno, a u Srijemu nikako. Proizvodnje mliječnih proizvoda gotovo da nije niti bilo, a na proizvodnju maslaca, vrhnja i sira nije se posebno poklanjala pažnja.[242] Tako su Piller i Miterpacher zabilježili za stanovnike požeškog kraja kako stoku „...ili ne znaju uzgajati ili ne mare za to."[243] Volove su koristili samo za rad, a za tovljenje nisu znali pripremiti krmu. Stoka se s jedne strane izvanredno množila, a s druge strane veoma zanemarivala, jer je pasla pri najvećoj vrućini, bez vode ili paše u krajevima prekrivenim muljem nakon poplava. U nedostatku krme sama se hranila lišćem, grančicama i korijenjem drveća što je bio uzrok mnogim bolestima i pomoru stoke.[244]

O ekstenzivnom načinu uzgoja stoke govori i Matija Antun Relković

„A od krava što ću govoriti,
S tobom ovdi zaludu zboriti,
Kad ti držiš sedam, osam krava,
To je, momče, sve istina prava;
Al u zimi da tribujesš lika,
Ne bi našao ti u kući mlika.
Kako hoćeš da ti mlika dade,
Kad je nitko timarit ne znade,
Neg je metneš sina u šljiviku,
Pak i ono preko srce ždere,
Jer po leđih snig i kiša dere.
Ako hoćeš ti krave držati
I još od njih ku hasnu imati,

---

[240] J. S. Relković, *Kućnik*, 126.

[241] F. Š. Engel, n. dj., 362.

[242] Isto spominju Engel, Taube i Piller u svojim putopisima, 58., 36., 161.

[243] Piller, Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. godine*, 161.

[244] F. Š. Engel, n.dj. 59.

Sveži ti nju na uže u štali,
Pak joj podaj posija i soli,
Musti ćeš ju baš i prez teleta,..."[245]

Uzgoj svinja u Slavoniji bio je ekstenzivan kao i uzgoj ostale stoke, iako su se s vremenom donosili zakoni koji su nastojali ograničiti takav uzgoj. Svinje su bile prepuštene prilagođavanju samom prirodnom okruženju, šumama, koje su im pružale priliku da se same tove žirom hrasta ili bukve. Zimi su se kao i ostala stoka snalazile po pašnjacima i šumama tražeći hranu.
Za ekstenzivni uzgoj stoke kakav su prakticirali krajišnici, šumska paša je bila jedan od ključnih čimbenika u dohrani stoke, a prodaja uhranjene stoke glavni izvor gotovine u Krajini. Kako je stoka pravila veliku štetu u šumi, gdje je uništavala mladice ili je kao svinje, jela žir i onemogućavala razvitak šume, vojne vlasti nastojale su ograničiti šumsku ispašu. Zbog važnosti šumske ispaše za kućna gospodarstva koja nisu mogla proizvesti dovoljno hrane za svoju stoku niti jednom nije pokušana potpuna zabrana puštanja stoke u šumu.
Evo kako o tome razmišlja i piše M. A. Relković:
„Svinje tolike imate,
Od kih hasne tolike nejmate,
Jer vam polje širom porovaju,
Ali svinjam koje sina ne će,
Mora čovik da kukuruz meće,
Neg za hranu opet novac dade..."[246]

Ograničenje šumske ispaše ogleda se u nekoliko stvari. Uvode se vremenski termini kada koja vrsta stoke smije boraviti u šumi. Tako je u ožujku i travnju tj. u vrijeme kada se šuma regenerira bilo zabranjeno puštanje stoke u šumu. Tek nakon oporavka šumske vegetacije stoka je mogla biti puštena na pašu te je u šumi boravila do 23. rujna. Kako navodi Tkalac,

---

[245] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 117.
[246] Isto, 116

graničari su satnijama plaćali za ispašu stoke u šumi.[247] Tzv. travarina je iznosila 5 krajcara za govedo ili konja, 3 kr. za tele ili ždrijebe, 2 kr. za ovcu, 8 kr. za svinju i 2 kr. za prase.

Nakon Miholja, tj. nakon 29. rujna, pa do 01. siječnja odnosno 01. veljače na žirenje su puštane svinje.[248] No, zapravo paša stoke u šumi prvenstveno je ovisila o šumarskim izvješćima o stanju šumskih plodova. Jer kako je smatrano da je šuma carsko vlasništvo tako je bilo i sa žirom i ostalim plodovima šume, te se i na njih moralo osobito paziti.[249] Stoga su šumari predavali tjedna izvješća o stanju šuma, a o tim izvješćima je ovisilo koliko će se stoke pustiti u šumu. U vrijeme najboljeg uroda žira svaka je obitelj smjela povesti na žirovanje najviše petnaest komada svinja.[250] Naime, krajišnici su bili oslobođeni plaćanja takse na žirenje za 15 svinja i to 5 velikih, 5 srednjih i pet malih. Za svaku svinju više morali su platiti 12, 9 i 6 krajcara. Stanovnici Provincijala mogli su pustiti svoje svinje tek što su graničari u potpunosti podmirili svoje. Za to su plaćali 18, 12 i 9 krajcara ovisno o veličini.[251] Časnici i šumari morali su ići od kuće do kuće i popisati točan broj svinja kako oni koji nemaju petnaest komada ne bi uzeli od drugoga, koji ima više od petnaest komada, te njegove svinje kao svoje puštali u šumu. Nakon prebrojavanja svinja šumari su izdavali potvrde gazdama kuća da smiju hraniti stoku u šumi. Pri tom je šumarima najoštrije zabranjeno od krajišnika za potvrde uzimati novac.

Prema tome žirenje po vlastelinskim šumama bilo je dopušteno, ali uz plaćanje, u protivnom plaćala se kazna. Čest je bio slučaj da se u šumi zateknu pastiri koji nisu imali potvrdu i dopuštenje za ispašu. Pri tome nije bilo razlike između paorskih i vojničkih obitelji. Za stanovnike Provincijala koji nije imao dozvolu za žirenje postupalo se kao s *kontrabandom*, dok su graničari u takvim slučajevima morali platiti dvostruku vrijednost šumske takse za svako grlo stoke.[252]

---

[247] Krunoslav Tkalac, *Babogredska kompanija*, Vinkovci, 1994., 77.

[248] Do 01. veljače u šumi su ostajale vojničke svinje, a mjesec dana ranije svoje svinje su morali povući paori tj. nevojnici. HDA BKP Schumske Uredbe.

[249] MŽ, *Befehls protocoll*, 8. 10. 1823.

[250] Isto.

[251] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 107., 108.

[252] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...). 54.

Drugi oblik ograničavanja ispaše u šumi i zaštite šuma od stoke je stvaranje tzv. zabrana. Izdvajala se iz šumskog odsjeka, te se ta površina izolirala i štitila od stoke tako dugo dok mlada stabla nisu narasla toliko da stoka nije mogla dokučiti vrhove stabala. Kada bi biljke u jednom zabranu dovoljno narasle i ojačale zabran bi se otvarao, a druga četvrtina odsjeka bi se otvarala u zabran. Ako bi se stoka ipak uhvatila u zatvorenom području, tj. u zabranu, ona se tjerala u općinski obor, a gazda je morao platiti kaznu i to 18 forinti za svaku svinju uhvaćenu u zabranu, te 9 forinti za svako uhvaćeno govedo ili konja.[253] U slučaju da je prilikom ulaska stoke u zabran srušena ograda zabrana, gazda je plaćao 90 forinti kazne, a morao je i popraviti ogradu.[254] Čini se da su krajišnici usprkos svemu kršili sve zabrane, a ako su bili uhvaćeni izgovarali su se time da nisu znali za zabran ili da nisu znali da ne smiju puštati stoku u zabranjeno područje. Stoga pukovnija naglašava da se svakom krajišniku više puta mora objasniti gdje su zabrani i koje su kazne kako se niti jedan ne bi mogao opravdati neznanjem ako bi bio uhvaćen.[255] Uhvaćeni krajišnici često nisu mogli platiti takve, za Vojnu krajinu, drakonske kazne, te su vojne vlasti bile prisiljene prilagođavati kazne stvarnom stanju. Tako su npr. krajišnici Stipa, Ilija, Vid i Joso Kadić iz Gundinaca, jer nisu mogli platiti punu cijenu kazne za rušenje ograde oko carske šume, kažnjeni sa po 40 batina i 10 forinti u srebru. Vojne vlasti su dopuštale siromašnim krajišnicama koji su imali nekoliko koza ili ovaca da svoju stoku stalno drže u jednom ograđenom prostoru. No u slučaju da je stoka izašla iz ograđenog prostora i pritom bila uhvaćena, krajišnici su, bez obzira na svoje siromaštvo, morali platiti dvostuku travarinu.[256]

NOVE KULTURE I PASMINE

Jedna od vrlo značajnih poljoprivrednih kultura čiji će uzgoj postati popularan krajem 18. st. u Europi bio je krumpir. Njegovo spominjanje do tog vremena bilo je rijetko, a ni Relković ga ne spominje, budući da je u slavonske krajeve stigao tijekom Sedmogodišnjeg rata.[257] Isto

[253] HDA, BKP, Schumske Uredbe.
[254] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1817.
[255] Isto.
[256] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1818.
[257] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 36.

spominje i Taube, „krumpir, rotkva i druge kuhinjske biljke vrlo su zanemarene,...“[258] Godine 1764. za Slavonsku krajinu izdana je naredba o sadnji krumpira.[259] Unatoč tome, intenzivnije poticanje na uzgoj krumpira zapaženo je u Krajini za vrijeme ukidanja kantonskog sustava, vjerojatno kako bi se stanovništvo brže oporavilo nakon dugotrajnih ratova.[260]

Duhan je isto tako jedna od kultura koju su stanovnici Slavonije počeli intenzivnije uzgajati tijekom 18. stoljeća.[261] Duhan se sadio u Slavonskoj vojnoj krajini, ali i u Požeškoj županiji, odakle se izvozio na Apeninski i Pirenejski poluotok.[262] Slabije raširena sadnja duhana bila je prisutna zbog mišljenja kako duhan iscrpljuje zemlju, stoga zemljišta za buduće sjetve budu neupotrebljiva.[263]

Važnost sadnje duhana ističe i M. A. Relković, ali i njegov sin Stjepan. Stjepan Relković spominje sadnju duhana kao izvor dobre zarade:

„Za duhan je i u bashcsi misto,
Onje Mlogom i u Polju pristao,
Koi njega u Mloxtvu posadi,
Lip da Novac iz njeg' sebi vadi!
Ili biou Baschi, il polju,
Shtoje Dvorbu od njeg' shtoche bolju?
Duhan Posao s vinogradom pari
On i za kop, i za Plitvu mari...“[264]

---

[258] F. V. Taube, n. dj., 42

[259] Lazar Ćelap, Gradiška graničarska regimenta, *Zbornik historijskoh instituta Slavonije* 9, Slavonski Brod, 1972., 25.

[260] *Povijest Hrvata II.*, 285.

[261] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 36.

[262] Isti podaci u: F. V. Taube, n. dj. 44., F. Š. Engel, n. dj., 353., Miroslava Despot, Ekonomsko – historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko proizvodnog procesa u 18. i 19. stoljeću, *Zbornik radova 1. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970., 250.

[263] F. Š. Engel, n. dj., 353.

[264] S. Relković, *Kućnik*, 328.

Uzgoj dudova svilca uveden je 1761., a razvoj je potaknula Marija Terezija. Uskoro je svila postala jedan od najčešćih izvoznih artikala Vojne krajine u Provincijal i dalje u unutrašnjost Monarhije budući da je njezin otkup bio državni monopol.[265]

Vrlo brzo se pristupilo populariziranju njegova uzgoja davanjem mnogobrojnih olakšica u proizvodnji i gajenju svilene bube, podizanju odmotavaonica i svilana. Po čitavoj Slavoniji i Srijemu postavljani su ljudi koji su podučavali kako i na koji način treba uzgajati dudov svilac. Naime, Marija Terezija pozvala je Carla Solenghia poznatog stručnjaka iz Italije koji je proputovao čitavu Hrvatku i Slavoniju te tom prilikom proučio klimatske prilike. Upravo mu se slavonski teritorij učinio idealnim za uzgoj dudova svilca, stoga je na njegov nagovor carica pristupila organiziranoj proizvodnji. Započinje besplatno dijeljenje dudove mladice i sjemena, dok su vlasnici vlastelinstava preko svojih činovnika imali zadatak da populariziraju uzgoj među seljacima.[266] Bečka *Commerzkasse* kupovala je tzv. kokone ili u krušnoj peći osušena jaja dudova svilca, te su tako stanovnike poticali na uzgoj.[267]

Uzgoj svilene bube dobio je i tiskanu formu u obliku priručnika, Karla Solenghija, koji u kratkim crtama na hrvatskom jeziku opisuje način uzgoja dudova svilca i o postupku dobivanja svilenih niti.[268] „Pokehdob pred malo vremena szvilni szad, u szlavonszkoi zemly tak raszchinil szeie, da po nyem velika haszen y koriszt med Lyudima iszraszlaje, na tuliko da predi toga vnogi sziromahi tak biliszu, da zadovolno zasze Zmagati niszu bilimoguchi, hrane szada pako hvala Bogu szvoium marlivosztjum, szadechim Dudovo Drevo, y cherve hranechi dobro pomogli szusze. Uzgoj dudova svilca Solenghi spominje i ranije u Slavonskom Vilajetu, i u Srimskom joste od Turskog vladanja.“[269]

---

[265] Mira Kolar – Dimitrijević, Pisanje i djelovanje Matije Antuna Relkovića na gospodarskom polju sastavni je dio općegospodarskoga programa bečkog dvora za Hrvatsku i Slavoniju, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa u povodu 200. godišnjice smrti*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 1998., 47.

[266] Miroslava Despot, Ekonomsko – historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko proizvodnog procesa u 18. i 19. stoljeću, *Zbornik radova 1. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970, 252.

[267] F. V. Taube, n. dj., 31.

[268] Karl Solenghi, *Novi nacsin illyricski svilene oprave pisato po Karlu Solenghi*, Osijek, 1770.

[269] Isto, 3.

Solenghi smatra da je korist od uzgoja dudova svilca velika te da ga treba saditi i „u Horvaczkumu, Slavonskomu, Srimskomu Vilajetu,... i tako posli toga svakomu siromahu csoviku za njegovu potribu da prisadi u svojoj siromaskoi basscsi i nekamuse badava dade.“[270]

Naime, korist od uzgoja imali su plemići, ali i običan puk jer se u kratkom vremenu moglo zaraditi 100 forinti, a uz to rad nije narušavao poljoprivredne obveze seljaka, „mladichiem, i mladexi u poljskomu poslu nikakvi kvar nechie biti, jerbo za ovai possao xene, divojke i dicza potribni su i okolo buba pramaljetni posao u 6. a najviše u 7.“[271]

Jedan od prvih rezultata popularizacije bilo je osnivanje svilane u Požegi koja je proradila 1767. U njoj je bio namješten i „inspektor“ svilarstva s nekoliko radnika od kojih je bilo i oko deset djevojaka. Najvjerojatnije kako su vlasnici bili požeški isusovci jer je rad svilane prestao 1773. kada je ukinut isusovački red. Požežani su 1777. otposlali zahtjev na hrvatsko kraljevsko namjesničko vijeće u kojem su izrazili želju za otvaranjem nove svilane u Požegi.[272] Osim u Požeškoj županiji, uzgoj se raširio i u okolici Osijeka. U Osijeku je sagrađen veliki mlin za razvijanje kokona, dok su u Vukovaru i Požegi bili manji.[273] Iza 1763. počela je u Osijeku s radom manufaktura svile, točno kada je pokrenuta i tko je bio njezin osnivač, nije poznato. Međutim, već 1769. imala je zaradu od 3000 forinta. Stoga je Solenghi, nadzornik i upravitelj svilane između 1769. i 1770. uputio Hrvatskom kraljevskom vijeću predstavku u kojoj je iznio svoje prijedloge o bržem i boljem poboljšanju svilogojstva u Slavoniji. Godine 1770. odmotavanjem čahura dudova svilca, dobilo se s gradskog područja 825 kilograma sirove svile u Osijeku.[274] Svilana je poslovala s većim ili manjim uspjehom, ali je zapošljavala znatan broj radnika, tako je 1770. uz jednog „magistra“ radilo nekoliko mladića i oko dvadeset djevojaka. Izrađeni materijal odlazio je direktno u Beč pa je Osijek postao i središte svilarstva Austrije.[275] U tu svrhu je u okolici Osijeka sađen veliki broj bijelih

---

[270] Isto, 4.

[271] Isto, 4.

[272] Više o tome u M. Despot, Ekonomsko – historijski (...), 253.

[273] F. V. Taube, n. dj. 31, 32.

[274] *Od turskog do* (...), 42.

[275] Usporedi: M. Despot, Ekonomsko – historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko proizvodnog procesa u 18. i 19. stoljeću, 252., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 42.

dudova koji su odlično uspjevali i brzo rasli. Čista korist od svakog drveta računala se na jednu forintu godišnje, što je stanovnicima bio značajan podstrek za sađenje.[276]

Potkraj 18. stoljeća započinje razvoj svilogojstva i u Srijemu. Budući da je uzgoj dudova svilca sve više napredovao, osnovana je oveća odmotavaonica svile koju je direktno financirala obitelj Eltz.[277]

Krajišnici su prihvatili uzgoj dudova svilca jer nije predstavljao težak posao, mogle su ga obavljati žene i djeca, a trajao je svega 2 mjeseca. Posao je padao u vrijeme kada su krajišnici najmanje zauzeti poljskim radovima, stoga se uzgoj proširio i u krajiškom dijelu Slavonije. Odmotavaonice svilenih čahura nalazile su se u Vinkovcima, Podvinju i Novoj Gradiški, odakle su se slale u osječku predionicu *(Fillatorium)*, a otuda preko Budima u Beč. Od toga je u Krajinu pritjecalo prosječno 9000 forinti godišnje.[278]

Relković u *Satiru* veliku pažnju poklanja uzgoju dudova svilca jer je svila postala važan izvozni artikal, a proizvodila se i u ostalim dijelovima Slavonije zahvaljujući odredbama Marije Terezije i Josipa II.[279]

„Dojde Karlo nikoji Solenka
Iz Latinske, il je izdaleka,
Pak donese svilene bagude,
Nek i kod nas svagdi svile bude.
Svilopređu kod nas ukoreni,
Nek je hasna čoviku i ženi,
Jer nasadi zelenih dudova,
Pak se otim mlogi potpomažu,...
Kako jedna kod nas udovica,

---

[276] F. V. Taube, n. dj., 156.

[277] M. Despot, Ekonomsko – historijski (...), 253.

[278] F. Š. Engel, n. dj., 355.

[279] Kampanja za uzgoj u Slavonskom generalatu započela je 1761. godine. Tako je i Požeška županija bila poznata po uzgoju dudova svilca čiji je uzgoj bio poznat, po mišljenju Taubea još od turskog vremena. Već 1777. godine Požega je imala mlinove za odmatanje svilenih galeta. Tvornice svile istovremeno su osnivane u Novoj Gradiški, Oriovcu te u Okučanima. Usporedi: R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 38. i J. Kempf, *Požega*, 357., 473.

Ona uze dva lota simena,
Lipe novce sebi zadobavi:...
Dobro joj se naplati nadnica,
Može živit i ona i dica.“ [280]

S novim kulturama i proizvodima za tržište stvarala se i pretpostavka za razvoj trgovine u do tada izrazito autarkičnoj Slavoniji.

Trgovina u Slavoniji

Trgovina je oduvijek bila najbrži i najekonomičniji način povezivanja, ali i prevladavanja različitosti, stoga možda i ne čudi činjenica kako je trgovačka povezanost Hrvatske s Osmanskim Carstvom bila prisutna bez obzira na ratove. Naime, Bosna je bila za Hrvatsku još u 17. stoljeću, važniji trgovinski izvor od nasljednih austrijskih zemalja. Različiti poljodjelski, obrtnički pa i kolonijalni proizvodi nisu stizali iz srednjoeuropskih ili talijanskih zemalja, već iz Osmanskoga Carstva. Sve dotadašnje gospodarsko i trgovinsko poslovanje Hrvatske i Ugarske bilo je usmjereno prema istoku i jugoistoku prirodnim putovima podunavskog područja. Godine 1718. Habsburška je Monarhija sklopila trgovački ugovor s Osmanskim Carstvom.[281] Stoga je prva potreba habsburške politike bila izgradnja prometnice kojom će se sav izvoz iz Podunavlja, osobito iz južnoga i istočnog njegovog žitorodnog dijela prevoziti u nove habsburške luke, te na taj način stvoriti jedinstven prometni sustav. Upravo je održavanje cestovnog i riječnog puta od Dunava do mora, Marija Terezija prihvatila kao najvažniju zadaću politike otvaranja carevine Europi. U slavonskoj Krajini riječni se promet od 1732. počeo redovito odvijati Savom, od Zemuna do Siska.[282]
Dvor je stoga 1759. dao koncesiju Temišvarskom privilegiranom društvu[283] obvezujući lokalne vlasti na uređivanje savskog i kupskog korita za plovidbu. Uklanjaju se panjevi koji

[280] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 128., 129.
[281] Rudolf Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, Zagreb 1951. 9., 10.
[282] Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000. godina*, Zagreb, 1942., 71.
[283] Razvijali su manufakturnu djelatnost u Hrvatskoj. R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 14., 15.

plove rijekom te riječni mlinovi, uređuju se riječna pristaništa i organiziraju prenoćišta. Bečki dvor je ulagao veliki napor da taj put učini profitabilni i sigurnim.[284]

Ipak, uvjeti za normalno funkcioniranje prometa stvoreni su tek 1784. i 1785. Problem je bila austrijsko - turska granica koja se protezala sredinom toka Save. Kako osmanska uprava nije bila zainteresirana za regulaciju Save, rijeka se mogla samo jednostrano regulirati. Moralo se ukloniti drveće, šikare i plićaci uz obalu, a duž rijeke proširiti obalni put za vuču lađa uzvodno. Na taj je način bio olakšan robni promet od Zemuna do Karlovca.[285] Brojne maltarine, brodarine, obalarine činile su tu trgovinu teško isplativom, ali se ipak odvijala iako je svaki prolaz robe bio naplaćivan, ovisno je li roba išla preko svjetovnih ili crkvenih veleposjeda.

Proizvodi i iz civilnog dijela Slavonije stizali su do mora. Nadaleko je bio poznat požeški duhan koji se prevozio kolima do Karlovca, a onda dalje do Rijeke i Trsta. Trgovina se odvijala i obrnutim smjerom prema Požegi, iz južnih i zapadnih zemalja preko Trsta i Rijeke do Zagreba i Siska, pa do Stare Gradiške, a odatle cestom do Požege. Bečka, mađarska i istočna roba prevozila se Dunavom, Dravom i Savom do Osijeka i Broda, a otud bi se dalje dopremala kolima u Požegu. Bogatiji trgovci i obrtnici sami su putovali po robu u Graz, Beč i Budimpeštu, a kožarski obrtnici putovali su po sirovinu u Osijek i Pečuh.[286] Iz izvještaja grofa Haugwitza i tvorničkog inspektora Procopa koji su 1754. putovali Slavonijom da ispitaju stanje tržišta može se vidjeti kako su u trgovinama u Osijeku, Petrovaradinu, Karlovcu, Mitrovici trgovalo s holandskim, šleskim, francuskim i belgijskim tkaninama.[287]

Za uspješan razvoj trgovine prometno povezivanje bilo je neophodno. U samom početku ceste su se u Slavoniji obnavljale prvenstveno iz vojničkih i upravnih potreba, a ne toliko iz gospodarskih. Kasnije se nova cestovna mreža formirala na istoku u dva ogranka; podravskim dijelom od Maribora preko Kutine do Križevaca prema Gradiški, zatim od Valpova preko Osijeka do Petrovaradina. Drugi ogranak cestovne mreže vodio je Posavinom, od Zagreba prema Ivaniću sve do Daruvara, Pakraca, Požege pa do Broda, dok je njezina usporednica

---

[284] *Povijest Hrvata II.*, 260.

[285] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 69.

[286] J. Kempf, *Požega*, 480.

[287] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 39.

imala kao glavno ishodište Karlovac preko Vojnića – Dubice – Jasenovca – Novske – Gradiške preko Podvinja do Osijeka.

Loše su ceste bile najveći kamen spoticanja za intenzivniji razvoj trgovine. Obrtnici i trgovci teško su transportirali vlastite proizvode na sajmove ili dovozili sirovine potrebne za proizvodnju. To je bio i glavni razlog za slabiju povezanost Osijeka. Naime, loše ceste i putovi, pogotovo preko Baranje prema Pečuhu, Pešti i Budimu, a odatle prema Beču onemogućavale su mu brži gospodarski razvoj. U dopisu iz 1754. za tu cestu se kaže da je opasna za život, a kolima je zapravo nemoguće putovati. Nova cesta je izgrađena za Josipa II. 1779. čime je Osijek bio čvršće povezan sa srednjom i zapadnom Europom. Iduće godine uspostavljena je redovna poštanska i putnička linija u zatvorenoj kočiji do Pečuha i odatle dalje za Budim i Beč. To je utjecalo na povećan prijevoz robe i putnika, a onda i na doseljavanje stanovništva.[288]

Brži prijevoz ometale su hajdučke skupine koje su napadale trgovce i obrtnike na cestama u šumovitim predjelima, kao i brojne tridesetnice na području Slavonije.[289] Utvrđivanjem granica između civilne i vojne Slavonije 1745. Marija Terezija je donijela odluku o tridesetnicama koje su se morale postaviti na granice pokrajina, ali se carina naplaćivala samo za onu robu koja se izvozila u druga područja Monarhije ili izvan nje. Obrtnici i trgovci i dalje su imali obvezu plaćanja mostarine, skelarine i drugih obveza prilikom prolaženja kroz različita vlastelinstva, a visinu tih poreza samostalno je određivao sam vlasnik imanja.[290]

Posljedice naplaćivanja maltarine u cjelokupnom razvoju trgovine bile su dvojake, s jedne strane opterećivale su trgovce i obrtnike kao pojedince, ali su pridonosile sigurnosti. Najbolji je primjer odluka Marije Terezije kojom slobodnom kraljevskom gradu Požegi određuje pravo naplaćivanja određenog poreza onim putnicima i trgovcima koji koriste ceste, mostove i nasipe. Taj porez nije smio biti veći od onog što ga je ubirala županija na svom teritoriju. Grad je zauzvrat bio dužan održavati sve ceste, mostove i nasipe na svom teritoriju kako bi

---

[288] *Od turskog do* (...), 42.

[289] Velika stavka za plaćanje bila je tridesetnica. Prema tridesetničkom cjeniku iz 1752. godine za područje Slavonije i Srijema postojali su glavni tridesetnički uredi: Jasenovac, Gradiška, Brod, Osijek, Petrovaradin, Mitrovica, Rajevo Selo, Slankamen i Zemun.

[290] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 40.

trgovci i svi putnici bili sigurni za sebe i svoju robu. Ta je odredba utjecala na unaprjeđenje obrta i trgovine jer je sigurnost trgovine bila veća, a s druge strane grad je imao siguran izvor prihoda kojim je podmirivao gradske potrebe.[291]

Odnos države prema trgovini od koje je imala direktnu korist kao što je bila žitna, vlast se ponašala protekcionistički. Kako bi ju ubrzala na području Hrvatske, a onda i Slavonije, Marija Terezija je dopisom od 6. ožujka 1769. unutar Vijeća osnovala Trgovinsku komisiju koja je trebala razmotriti sva gospodarska pitanja. Donesena je odluka koja je pretočena u naredbu 1770. o uklanjanju svih nezakonitih cestarina, mostarina i skelarina na žitnom putu.[292]

Iste godine izvoz žita postao je važan jer je započeo izvoz u Italiju. Međutim, taj se izvoz nije prakticirao svake godine, nego samo u godinama nestašice žita.[293]

Iako je Slavonija 1745. doživjela novu upravnu i teritorijalnu podjelu, prometna i trgovinska povezanost cjelokupne Slavonije održavala se i dalje. Mreže prometnih komunikacija opstale su u blizini trgovačkih i upravnih središte te su se i dalje nastojale održati i osuvremeniti. Požega, kao važnije upravno središte za osmanske vladavine u Slavoniji nije imala zahvalan prirodni položaj koji bi olakšao razvoj trgovine i prometa. Trgovinu su otežavale planine i strmine Psunja, Krndije i Dilj gore gdje je i za najmanje terete trebalo osigurati jake konje i volove. Najintezivniji promet i za izvoznu i za uvoznu trgovinu odvijao se državnom cestom preko Kule do Osijeka. Seljaci su tim putem izvozili u Osijek svoje plodove, a osobito jabuke, srčike, šiške kestena, orahe, duhan, sušeno voće i šljivovu rakiju. Istim putem krajem 18. stoljeća izvozila se iz tvornice stakla u Jankovcu i staklena roba u Slatinu i Barč na Dravi, a kasnije iz staklane u Dubokoj u sve krajeve u Slavoniji. Seljaci iz Velike, u blizini Požege osobito su bili poznati po izradi čvrste čove od vune koju su također izvozili izvan granica svoje županije, sve do Osijeka i Banata.[294]

Putnici trgovci osim što su bili opterećeni teško prohodnim putovima bili su i učestala meta drumskih razbojnika. Opisujući svoj put iz Našica preko Krndije 1782., putopisci Piller i

---

[291] J. Kempf, *Požega*, 379.

[292] *Povijest Hrvata II.*, 264.

[293] F. V. Taube, n. dj., 93.

[294] J. Kempf, *Požega*, 480.

Mitterpacher spominju ceste kroz šumu koje su uske te ih zatvaraju grane porušenih hrastova. Takve ceste bile su pogodne za razbojstva iz zasjeda na trgovce i putnike. Zbog sasvim proturječnih podataka teško je izvest potpun zaključak o stanju cesta, osobito na prostoru Požeštine. U vrlo kratkom vremenskom periodu opisane su s jedne strane kao vrlo loše i teško uporabljive, ali i kao odlične i dobro razgranate. „Ljepoti kraja pridonose i javne ceste, izvrsno potaracane, koje povezuju cijelu Županiju i protežu se na sve strane. One ne zaostaju za najboljima, osim što su nešto malo uže zbog manjeg prometa. Za njih, kao i za mnoga druga dobročinstva, trebaju domaći i strani putnici zahvaliti grofu Antunu Jankoviću Daruvarskom."[295] S druge strane navode se i ovakvi podaci: „Putevi i mostovi, osobito na potezu kroz Adamovićeve i grofa Jankovića šume, gdje su se već mnogi konji srušili, loši su i po nevremenu gotovo neupotrebljivi, samo ostali dio Požeške županije, cijela Gradiška i preko polovine Brodske pukovnije, zatim jedan komad kod Našica u Virovitičkoj županiji,... prohodni su u svako doba. Ako se trgovinski put po dionicama ne dodjeli zauvijek izvjesnim domaćinstvima, uz pouku da ih moraju izgraditi bilo šljunkom ili, ako njega nema, drvenim pomostom (Steinguss),... i održavati u dobrom stanju, onda se na trajne i čvrste drumove u Slavoniji ne može računati, bez obzira na izvanredno mnogo kuluka što se na njih utroši, jer Ilir pokazuje nevjerojatno mnogo bezbrižnosti u pogledu budućnosti."[296] U oba slučaju vlasnici vlastelinstava ističu se kao zaslužni, odnosno kao glavni krivci za postojeće stanje.

Energičnije odluke o održavanju i ulaganju u ceste, mostove i putove zabilježeno je tek prigodom dolaska cara Josipa II. u Slavoniju. Naime, županijska skupština donijela je odluku da županijski jurasori Antun Santić i Matija Valković otputuju bez oklijevanja do granice Požeške županije tj. do gradiškog dijela te će odatle pa sve do teritorija grada Požege strogo nadgledati cestu i mostove. Zadaća im je bila da dobro poprave ceste, a jame i udubine ispune pijeskom. Također je odlučeno da se i mostovi poprave, a gdje je to bilo nužno da se sagrade novi.[297]

[295] M. Piller, Lj. Mitterpacher, *Putovanje po* (...), 64., 65.
[296] F. Š. Engel, n. dj., 60.
[297] J. Kempf, *Požega*, 15.

Takve ceste omogućavale su da se u Požegi i okolici razvije znatan trgovački promet i izvan granica Monarhije, osobito sa susjednom Bosnom. Osobito je na cijeni bilo požeško pivo koje se izvozilo u Tursku, preko Sibinja i Broda. Prometna veza u smjeru Krajine tekla je još jednim smjerom, cestom preko Bijelog Brijega u Novu Gradišku, dok je manji promet bio usmjeren prema Pakracu. Uobičajna i redovita trgovina požeških trgovca i obrtnika bila je usmjerena na sajmove u požeškoj okolini, osobito onih u Cerniku, Novoj Gradiški, Pakracu, Brodu i Našicama. Uvozna trgovina prema Požegi išla je iz pravca južnih i zapadnih zemalja preko Trsta i Rijeke u Zagreb i Sisak pa u Staru Gradišku, a odatle se dalje roba prevozila kolima u Požegu. Bečka, mađarska i istočna roba dolazila je redovno Dunavom, Dravom i Savom do Osijeka i Broda, otkuda bi se dalje kolima dobavljala u Požegu.[298]

Sajmovi - veza civilne i vojne Slavonije

Sajmovi su mjesta maloprodajne trgovine, a veliki značaj u Slavoniji dobivaju za Marije Terezije.

Prema opisima i Taubea i Engela stanovnici Slavonije pokazivali su veliki interes i smisao za trgovinu. Mogućnost za intenzivniji razvoj pružali su dobri prinosi iz zemljoradnje, bogatstva stoke i šume. Ono što je usporavalo njezin razvoj su malobrojne potrebe stanovnika, osobito seoske populacije koja je većinu svojih potreba zadovoljavala vlastitom proizvodnjom. Tržišni interesi, interesi za zaradom tijekom 18. stoljeća povezali su ljude stvarajući dodirnu točku oko načina rješavanja životnih potreba.

Tako je i na jedini slobodni kraljevski grad u Slavoniji Požegu, svakako utjecala odluka o pravu održavanja nedjeljnog te četiri glavna godišnja sajma nakon 1765. godine. Prihode od sajmova grad je koristio za svoju korist, a pored toga je ubirao prihode i od maltarina. Zauzvrat grad se morao skrbiti za održavanje cesta, mostova i nasipa te plaćati godišnji porez u iznosu od 800 forinti.[299]

---

[298] J. Kemf, *Požega*, 480.

[299] Upravo takva gospodarska usmjerenost Požege otvorilo je mogućnost za dobivanje statusa slobodnog kraljevskog grada 1765. Dobri prihodi, gospodarski prosperitet temeljen na obrtu i trgovini bili su glavni predmet interesa Marije Terezije, stoga ne začuđuje činjenica da je od Hrvatskog sabora tražila odgovor da li će se novi status grada Požege povoljno odraziti na daljnje unaprjeđivanje trgovine i porast pučanstva. J. Kempf, *Požega*, 351., 379.

Za razliku od Požege, Osijek u 18. stoljeću nije postao slobodni kraljevski grad, ali je vrlo rano postao važno trgovačko središte. Naime, dozvolu za održavanje sajmova Osijek je dobio već na prvoj sjednici gradskog magistrata 1698. godine. Gradu su odobrena tri sajma godišnje u trajanju od tri dana, od kojih je jedan godišnji sajam. Pored toga dopušteno je održavanje stočnog sajma jednom mjesečno te tjedni sajam svake subote unutar gradskih zidina.[300] Prisustvo vojske kao i sajmovi davali su poticaj za još snažniji razvoj trgovine, obrta te ugostiteljstva. Na godišnje sajmove koji su ujedno bili i stočni, dolazili su kupci i prodavači iz južne Ugarske, Bačke, Banata i cijele Slavonije.[301]

U krajiškom dijelu Slavonije, sajmovi su također bili glavna mjesta trgovanja osobito u Brodskoj pukovniji na kojima su mogli prodavati trgovci iz komuniteta, ali također iz Bosne i Provincijala. Na sajmovima je ponuda robe bila raznovrsnija, a cijene su bile niže. Cijene proizvoda, osobito osnovnih životnih namirnica potrebnih za svakodnevnu prehranu ljudi, nisu se proizvoljno određivale. Ovisile su o plodnosti godine, ali i o prosječnim tržišnim cijenama u Provincijalu. Magistrat komuniteta ih je nastojao uskladiti na zadovoljstvo kupaca, ali i prodavača kako ne bi ostali bez zarade te tako odustali od daljnje prodaje svoje robe u komunitetima.[302]

U skladu s merkantilističkim načelima država je držala monopol nad nekim proizvodima kao što su duhan, tekstil i sol.[303] Međutim, državni monopol nije predstavljao zaštitu krajišnika od visokih cijena. U prilog tome ide i žalba Brodske pukovnije upućena Dvorskom ratnom vijeću u kojoj se ističe neprihvatljivo visoka cijena soli te se Vijeće moli da se cijene snize.[304] Od 1778. graničarske vlasti oslobodile su trgovinu nekih zapreka. Naime, ukinut je državni monopol na trgovinu s medom, voskom i vunom, a također i porez na trgovinu stokom koju je prodavao seljak kod kuće.[305]

U Brodskoj pukovniji svako je mjesto imalo pravo na održavanje jednog godišnjeg sajma. Godišnji sajmovi najčešće su se održavali u nedjelju ili na svetkovinu sveca zaštitnika

---

[300] *Od turskog do* (...), 16.

[301] Isto, 40.

[302] F. Š. Engel, n. dj., 381.

[303] D. Matanović, *Grad na* (...), 206.

[304] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 29. 8. 1821.

[305] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 54.

mjesta.[306] Međutim, nisu sva mjesta imala pravo održavanja sajmova u Brodskoj pukovniji. Tako je 1815. samo 16 mjesta Brodske pukovnije održavalo redovite godišnje sajmove.[307] Vojne vlasti su često oduzimale selima pravo na održavanje sajmova.[308] Tjedni sajmovi održavali su se u trgovištima pukovnije Županji i Vinkovcima. Vojni komunitet Brod je do 1821. imao pravo na deset mjesečnih i dva godišnja sajma.[309]

Tablica 1: Popis sajmova u Brodskoj pukovniji 1815. godine po mjestima i datumu održavanja

Mjesec	Mjesto / datum održavanja					
siječanj						
veljača						
ožujak	Podvinje (25)	Otok (19)				
travanj						
svibanj						
lipanj	Podvinje (13)	Klokočevik (24)	Otok (13)	Nijemci (29)		

[306] D. Matanović, *Grad na* (...), 202.

[307] HDA, Slavonska generalkomanda (dalje Sgk), 1815.Q 9/24.

[308] Selo Podvinje 1815. gubi pravo na održavanje sajma i dobiva ga ponovo 1834. godine., HDA, Sgk, 1834. Q 28/5

[309] 5. svibnja 1821. dobio je vladarevo odobrenje za održavanje četiri povlaštena godišnja sajma. Oni su se održavali "na pravoslavni blagdan Uznesenja Marijina, na blagdan Presvetoga Trojstva, na blagdan svetog Stjepana apostolskog kralja i svete Katarine djevice i mučenice", D. Matanović, *Grad na* (...), 203.

srpanj	Klakar (25)	Rajevo Selo (20)				
kolovoz	Podvinje (15)	Vrhovina (15)	Vinkovci (6)	Nijemci (20)	Županja (16)	Županja (29)
rujan	Klakar (8)	Privlaka (11)	Bošnjaci (5)	Vrbanja (8)	Drenovci (29)	
listopad	Gradište (4)					
studeni	Podvinje (1)	Andriaševci (30)	Nijemci (25)			
prosinac	Podvinje (21)	Otok (6)				

Sajmovi su bili važan izvor prihoda za vojne vlasti.[310] Za vrijeme održavanja sajmova u Krajini je bio dopušten pristup i trgovcima iz Provincijala pa čak i židovskim trgovcima, torbarima kojima je kao i svim Židovima bio zabranjen pristup u Krajinu.[311] Osmanlijski podanici također nisu smjeli slobodno trgovati u Slavoniji, dopušteno im je trgovanje samo na sajmovima.[312] Na sajmovima su svoje proizvode mogli prodavati i obrtnici koji bi platili dodatnih 6 forinti godišnjeg poreza.[313] Vojne vlasti držale su kontrolu nad kupoprodajom krajišnika. Krajišnici ništa nisu smjeli kupiti ili prodati, a da o tome nisu obavijestili satnijsko

[310] Država je početkom 19. stoljeća zarađivala do 70.000 forinti godišnje. Tako su krajišnici za prodaju na sajmovima morali platiti porez od 13 krajcara za prodanog konja ili govedo, 7 kr. za prodanu svinju, 3 kr. za prodanu ovcu ili kozu. D. Matanović, *Grad na* (...), 203.

[311] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 21. 7. 1819.

[312] F. V. Taube, n. dj., 92.

[313] D. Matanović, *Grad na granici* (...), 204.

zapovjedništvo.[314] Razlog toj potpunoj kontroli trgovanja najvjerojatnije leži u novcu koji je vojna vlast ubirala od trgovine.

Od robe kojom se trgovalo na širem prostoru ne samo Slavonije već i po unutrašnjosti Monarhije bile su svinje. Prema popisu robe iz 1771. godine koja je prolazila karantenu u kontumacu Brod, vidi se kako su životinje i proizvodi životinjskog podrijetla činili glavninu uvoza iz Osmanskog Carstva.[315]

Trgovina svinjama osobito je bila isplativa za krajišnike budući da ih je jeftino kupovao u Bosni, izvjesno ih vrijeme tovio, a onda prodavao na sajmovima, osobito na svinjskom sajmu u Šopronju, u zapadnoj Ugarskoj. U Velikoj Kaniži i Šopronju turske svinje su kupovali austrijski stočarski trgovci, a što je ostalo, slalo se dalje u Beč. Više od polovine slavonskih i turskih svinja klalo se i trošilo u Austriji. Ostale koje se nisu prodale tjerale su se u Bavarsku, Češku i Saksoniju. Ova trgovina je bila je vrlo važna.[316] Njome su se bavili osim slavonskih seljaka i velik broj ljudi kao što su trgovci, feudalna gospoda pa i graničarski oficiri. Takva spekulativna trgovina bila je naširoko prisutna te je sve dublje prodirala u slavonsko selo.[317]

Važnu ulogu sajmova u Mađarskoj za slavonskog čovjeka ističe i Relković kada govori o pojavi trgovine, uz to upozorava na sve izazove koje trgovina nosi:

„Moj muž sada postao trgovac,
Uzajmio sto forinti novac,
Da mu sember sto krmaka dade,
U Šopronu dok svinje prodade
On dotira stotinu bravaca,
(A nije dao ni polak novaca).
Otira je tamo do Kaniže
Pak prodade malo i poniže;“[318]

---

[314] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 7. 5. 1837.

[315] Svinje su bile glavna roba kojom se trgovalo i koja je preko Broda išla u Brodsku pukovniju te Provincijal. Brod je uz Kostajnicu bio glavno mjesto za uvoz svinja iz Bosne u Vojnu krajinu. Iz Brodske pukovnije svinje su tjerane na đakovački, osječki ili požeški sajam, a odatle na ugarsko tržište. D. Matanović, *Grad na* (...). 193.

[316] F. V. Taube, n. dj., 37.

[317] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 38-51.

[318] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 83., 84.

Od velike važnosti bila je i proizvodnja rakije i vina koja se nije ograničavala samo za vlastitu potrošnju. Naime, krajiški dio Slavonije prodavao ih je i u Tursku, ali najčešće u susjedni Provincijal.[319]

Trgovina pored toga što je povezivala, često je bila područje iskazivanja nezadovoljstva. To nezadovoljstvo naročito se osjećalo u ranijim godinama, neposredno nakon razgraničenja vojnog i civilnog dijela Slavonije. Naime, kada su graničari dolazili u Đakovo na *vašar*, paorija je ubirala svakojake poreze. Pored toga Đakovčani su im preoteli sve sijeno što su ga dovezli, što je dovelo do sukoba u kojem su graničari pretučeni. Česta je bila pojava da mlinari odbijaju mljeti graničarsko žito, radije ga bacajući u vodu. Ukoliko je koji graničar imao tužbu protiv kojeg paora, na sudu ga nisu niti saslušali već su ga otpravljali «inurbanis verbis», ne dajući mu pravnu zaštitu te tako ništa na sudu nije mogao postići.[320]

Međutim, niti graničari nisu paorima ostajali dužni, nanoseći im kojekakva nasilja. Najviše su stradala sela smještena na razmeđi civilne i vojne Slavonije. Graničari su selu Đurđancima ukrali noću s livade 30 plastova sijena, a Vrbica im je otela 7 jutara oranica. Naime, kada su krenuli na oranje, graničari su ih napali kolcima, lopatama i sjekirama te ih protjerali. Selo Mrzović je selu Mikanovcima oteo 6 jutara oranica i to tako što je u graničarske usjeve utjerao svoju stoku koja je izgazila sav kukuruz, pir, zob te popasla livade. Zbog svih tih nereda, kraljica Marija Terezija je uputila otpis 30. svibnja 1749. u kojem kaže kako je saznala za nasilne provale i ostale izgrede među graničarima i provincijalcima. Stoga je odlučila poslati u Slavoniju lokalnu komisiju sa zadatkom da zavede mir i red te da ju o svemu obavijeste, a u međuvremenu se mir nije smio poremetiti.[321]

Korijene te netrepeljivosti između krajiškog i civilnog dijela Slavonije vjerojatno leže u činjenici kako se želje seljaka Virovitice, Požege, Pakraca, Daruvara, Subocke, Cernika i Pleternice nisu ostvarile oko pripojenja tog dijela Varaždinskoj krajini. Tadašnji položaj slobodnog seljaka vojnika bio je primamljiv za sve žitelje civilnog dijela Slavonije. Seljaci su

[319] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...). II., 166., 117.
[320] J. Bösendorf, Kako je došlo (...), 50.
[321] Isto, 50.

slali svoje poslanike i u Beč na pregovore, međutim bezuspješno. Pobuna je svladana uz pomoć Carske komorske vojske i Trenkovih pandura.[322]

Tranzitna trgovina - carine

Države su u 18. stoljeću u skladu s merkantilističkom politikom štitile vlastite obrtničke proizvode primjenjujući politiku zaštitnih carina i zabrana uvoza. Naime, unutarnje carine nisu ukinute već su samo pomaknute na državne granice. Provedbom tih mjera države su željele postići konkurenciju u samoj zemlji. Unutarnje carine koje su i dalje postojale, odvajale su pojedine dijelove zemlje, te su time kočile slobodniji razvoj trgovine i promet robom. Države su bile svjesne ograničavajućeg utjecaja tog ostatka feudalizma, stoga započinju proces ukidanja carina. Tako je Francuska od 1724. do 1786. ukinula 4000 carina, dok je Austrija još 1713. pogranične carine zamijenila zabranom na uvoz. Zabrane su se odnosile u različitim dijelovima zemlje na različitu robu, već prema tome što su pojedina područja sama proizvodila. Istovremeno je Austrija nastojala ukloniti maltarine s cesta i barem svaku pokrajinu, ako ne već i čitavu državu, zaokružiti u jedinstveno carinsko područje. Tako bi se uklonile unutarnje carine, a roba bi se carinila samo jednom na granici.[323]

Taj proces stvaranja jedinstvenog carinskog područja odvijao se u nekoliko etapa. Još je Karlo VI. 1715. u težnji da ukloni smetnje u unutarnjoj trgovini, carine postavio na granicama Hrvatske, odnosno Slavonije. Tako su se tridesetnice ubirale na granicama, dok su u unutrašnjosti zemlje bile ukinute.[324]

Za Marije Terezije 1754. uveden je sustav zaštitnih carina u habsburškim zemljama.[325] Za uvoz austrijskih agrarnih proizvoda u Ugarsku i Hrvatsku uvela je carine od 3%. Za hrvatske i ugarske proizvode koji su se uvozili u Austriju, carina je bila 5%. Za manufakturne proizvode

---

[322] Isto.

[323] A. Klajnberg, *Europska kultura* (...), 31.

[324] U Ugarskoj i Hrvatskoj carinski sistem tridesetnice naplaćivao je 30 dio vrijednosti robe kod ulaza, prolaza ili izvoza robe na tridesetnici. Uvedeno je još u 14. st. kao kraljevo regalno pravo. R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 199.

[325] Hrvatska, Ugarska i Slavonija postali su jedinstveno carinsko područje. Isto, 14., 15.

iz Austrije plaćalo se na ulazu u Ugarsku i Hrvatsku 2-5% vrijednosti robe, a za hrvatske i ugarske proizvode na ulazu u austrijske nasljedne zemlje, carina je bila 15%.[326]

Dolaskom Josipa II. na vlast austrijska protekcionistička carinska politika doživljava vrhunac. Godine 1775. na snagu je stupila jedinstvena carinska tarifa za sva njemačka i slavenska područja. Dvor je imao dvostruku namjenu, s jedne strane razvijati manufakturnu i obratnu proizvodnju u zamljama kao što su Češka, Moravska, Šleska, Gornja i Donja Austrija, Štajerska, Koruška, Kranjska i Gorica. Zemlje s druge strane Lajte trebale su biti tržišta i izvor sirovina za prve čijim je dijelom bila i Slavonija. [327] Kad se ta tarifa uvela, uklonjene su sve unutarnje carine, gradske, zemaljske i ostale. Izvoznim premijama i uvoznim carinama trebalo je odasvud primamiti i zaštiti poslovne ljude i kapital, a uvođenjem jedinstvenog novca,[328] ukidanjem unutrašnjih carina i proširenjem državnih granica povećati područje prodajnog tržišta.[329] Carinska politika austrijskog merkantilizma, koju je Josip II. razradio u cjelovit sustav, sveo je Ugarsku i Hrvatsku na položaj „obične kolonije". Austrijske carine dosežu prohibitivnu visinu od 60% vrijednosti na uvoz robe iz inozemstva. Uz to je zabranio uvoz za preko 200 manufakturnih artikala. Visoke carine postojale su također i za izvoz. One su osiguravale monopolni položaj u razvijanju austrijske i češke industrije. To se osobito loše odrazilo na razvoj Ugarske i Hrvatske. Osim toga uvedene su još i unutrašnje carine između Austrije i Ugarske koje su također udarale ne mađarske i hrvatske agrarne proizvode velike daće. Austrijski su industrijski proizvodi puštani da ulaze gotovo bez carine. Takva carinska politika utjecala je na zatiranje manufaktura u Hrvatskoj koje bez carinske zaštite nisu mogle konkurirati austrijskoj robi iz susjedstva.[330]

Ograničenja su se nastojala ukinuti barem u onim dijelovima austrijskog Carstva gdje su potrebe za unaprjeđenjem bile neophodne kao što je bio slučaj u Slavoniji. Tako su npr.

---

[326] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 199.

[327] *Povijest Hrvata II.*, 270.

[328] Godine 1750. uvedena je konvencionalna novčana vrijednost, koju je prihvatila većina njemačkih država, osim Pruske i hanzeatskih gradova. E. Zöllner, T. Schüssel, *Povijest* (...), 215.

[329] A. Klajnberg, *Europska kultura* (...), 31.

[330] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 73., 83., 89.

građani Osijeka neposredno nakon oslobođenja dobili neke povlastice radi bržeg i jeftinijeg protoka ljudi i robe kao što je bilo oslobođenje od plaćanja mostarine.[331]

Požega kao slobodan kraljevski grad imao je pravo na ubiranje prihoda od maltarine. Unatoč tome prihodi grada nisu bili pretjerani što pokazuje i godišnji proračun iz 1798. gdje su prihodi pokrivali rashode sa svega 81 forintom dohotka. U još nezavidnijoj situaciji grad se našao 1773. kada je morao posuditi 1000 forinti kako bi podmirio gradske potrebe uz 5 % kamata od Petra Terzića, kapetana Brodske pukovnije. Razlozi slabijih prihoda vjerojatno leže u činjenici slabijih trgovačkih i prometnih prilika onoga doba.[332]

Uključivanje krajiških stanovnika u trgovinske i obrtničke procese pokazali su se neophodni za razvitak kvalitetnijeg života. Pri tome je organizacija Vojne krajine imala ključnu ulogu u njezinom jačanju i oživljavanju.[333] Kao što sam u ranijem poglavlju spomenula, između 1745. i 1770. vojna je uprava pristupila oživljavanju krajiške privrede stvaranjem vojnih gradova - komuniteta. Prijelaz na robno-novčano gospodarstvo trebalo je osigurati veći priljev novca u osnovanu centralnu Krajišku zakladu (Grenz-Proventen-Fond), iz koje su se trebali pokrivati svi vojni i upravni troškovi Vojne krajine. Tako da je osnovni cilj bio nadopunjavanje krajiškog zatvorenog gospodarstva trgovinom i obrtom, a kao posljedica došlo je do jačeg povezivanje oba dijela Slavonije. Trgovina je trebala postati značajan element gospodarskog napretka, ali je pri tom pretpostavljala bolju komunikaciju civilne i vojne Slavonije. Naime, autarkičnost koja se temeljila na zadružnom životu sve je manje bila moguća i u mjestima krajiškog dijela Slavonije. Društveni procesi koji su tekli istovremeno izvan njezinih granica zahtijevali su reviziju načina samofinanciranja. Postojala je realna opasnost od potpunog gospodarskog zamiranja uslijed izoliranosti i nepovezanosti s bilo kakvim tržišnim

---

[331] *Od turskog do* (...), 16.

[332] Situacija je bila nešto povoljnija početkom 19. stoljeća kada je gradska općina iz svog vlastelinstva imala godišnji prihod preko 5 000 forinti. Preokret se desio kada je gradska uprava odlučila dati u najam vinograde, šljivike, žitna polja, pašnjake i krečane. U skladu s tom odlukom izdat je Pravlnik 1806. godine koji je određivao kako će se izvršiti dražbeno iznajmljivanje na 6 godina. Prema njemu ceste i mostovi moraju biti održavani isključivo brigom najamnika, pored toga obveza najamnika je održavanje svih gospodarskih zgrada kao i oruđa. J. Kempf, *Požega*, 418, 427.

[333] D. Matanović, *Grad na* (...), 189.

mehanizmom. Sve do terezijanskih reformi nije se vodilo računa o povezivanju krajiških mjesta jednoga s drugim, kao niti Krajine s ostalim mjestima u zaleđu.[334]

Robna razmjena koja se odvijala unutar samih granica Krajine nije bila dostatna u smislu značajnije financijske dobiti. Važnija robna razmjena odvijala se s osmanlijskim i hrvatskim civilnim područjima.[335] Zbog straha Marije Terezije od povezivanja Pruske s Osmanskim Carstvom, a nakon gubitka Šleske, počela je jačati trgovinu s Osmanskim Carstvom.[336] To je utjecalo na slabiji razvoj manufakturne proizvodnje u Slavoniji, ali s druge strane tranzitna trgovina dobiva na važnosti. Upravo je ta vrsta gospodarenja i komunikacije postala neminovan izvor prihoda, a ujedno i most koji je povezao civilni i vojni dio Slavonije, unatoč otežanom kretanju i mobilnosti njezinih stanovnika. Tranzitnu trgovinu činio je uvoz robe iz Osmanskog Carstva koja je bila namijenjena unutarnjem tržištu Monarhije, kao i prijevoz žita rijekom Savom iz južne Ugarske prema Sisku, Karlovcu ili unutrašnjosti Monarhije, tzv. žitna trgovina.[337]

U tranzitnoj trgovini veliki značaj imao je vojni komunitet Brod i Brodska pukovnija, kao jedan od najvažnijih trgovačkih putova koji je spajao Osmansko Carstvo s Provincijalom i Ugarskom. U Brodu je još od 1704. djelovala tridesetnica, postaja za naplatu carina i poreza u Brodu. Namjena joj je bila da bude središnje mjesto za odvijanje trgovine uzduž Savske granice i zapadne Slavonije s Bosnom. Također je imala svrhu nadgledanja trgovine preko granice te naplatu carina. Roba koja je prolazila tridesetnicom kroz Brod bila je namijenjena lokalnom tržištu većih slavonskih mjesta kao što su Požega i Osijek kao i prodaji na godišnjim sajmovima po slavonskim selima.[338]

Usmjerenost Slavonije je i prije oslobođenja bila prema jugu i jugoistoku, odnosno zbog svog geopolitičkog položaja bila je „prisiljena“ na održavanje gospodarskih komunikacija s

---

[334] U tom periodu država je preuzela financiranje Vojne krajine, a krajišnika je pretvorila u profesionalnog vojnika koji je ratovao po čitavoj Europi. Novi zahtjevi stavljeni su pred krajišnika, prije svega samofinanciranje opreme i odore što je bilo praktički nemoguće zbog jednostavne, zatvorene, naturalne proizvodnje D. Matanović, *Grad na* (...), 193.

[335] K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 67.

[336] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 189.

[337] D. Matanović, *Grad na* (...), 189.

[338] Isto, 80.

Osmanskim Carstvom. Stoga ne začuđuje činjenica da je pozitivniju financijsku dobit za Habsburšku Monarhiju donosio trgovački put iz Bosne do Broda i Brodske pukovnije od žitne trgovine Savom. Takva bilanca podržana je Požarevačkim mirom 1718. definiranjem visine carine za trgovinu između dva carstva. Prema njegovom 3. članku habsburške vlasti ubirale su carinu od 3 posto vrijednosti uvezene robe dok robu namijenjenu izvozu nisu carinili. Hasburgovci su bili svjesni važnosti te trgovine te da njezin intezitet neće opadati zato su carinu na uvezenu robu od 3 posto zadržali i nakon sklapanja Beogradskog mira. Merkantilističko učenje našlo je svoju primjenu tijekom cijelog 18. stoljeća što se tiče trgovine u ovom dijelu Carstva, naime tripostotna carina potvrđena je 1783., 1784., ali i u dva navrata u 19. stoljeću, 1818. i 1838.[339]

Brod je bio jedino mjesto gdje se mogla provesti karantena ljudi, stoke i robe tzv. kontumac. Glavninu uvoza iz Osmanskog Carstva činila je roba životinjskog porijekla, pri tome su svinje bile glavna vrsta robe kojom se trgovalo i koja je preko Broda išla u Brodsku pukovniju te u Provincijal. Iz Brodske pukovnije svinje su tjerane na đakovački, osječki ili požeški sajam, a odatle na ugarsko tržište. Iz Bosne su se najčešće uvozile mlade i mršave svinje te su se dohranjivale žirom u krajiškim šumama te su tako uhranjene prodavane na navedenim sajmovima.[340]

Oživljavanje trgovinske djelatnosti na prostoru cjelokupne Slavonije bilo je prisutno kao sastavni dio državne gospodarske aktivnosti koja se provodila tijekom 18. stoljeća. Trgovinska razmjena prilagođavala se pojedinačnim prilikama i mogućnostima pojedinih dijelova Carstva. U Slavoniji tranzitna trgovina nije samo predstavljala izvor prihoda za Habsburgovce, nego je bila i način ublažavanja vjerskih netrepeljivosti između kršćana i muslimanskog svijeta. To je utjecalo na neposredno ili posredno povezivanje istorodnih narodnih manjih ili većih skupina ili grupa koje su se nalazile u različitim državnim ili carinskim granicama.[341]

Proizvodi koji se spominju kao izvozni artikli Vojne krajine su: životinje, med i svila. Životinje su redovito izvožene u Provincijal i unutrašnjost Monarhije kao i svila. U Bosnu se

[339] Isto, 189., 190., 196.
[340] Jan Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Pesth, 1819., 131., 132.
[341] T. Karpati, Začeci ekonomske (...), 37.

najvjerojatnije izvozio med kao glavni zaslađivač. Glavni izvozni proizvod bile su žitarice i to ponajprije kukuruz o čemu svjedoči i pismo bosanskog vezira Sulejman paše "Sarajšćera" brodskom „Oberšteru". Sulejman paša obavještava Oberštera o svojim planovima o pohodu na Srbiju te će mu biti potrebne sve moguće zalihe. Stoga ga moli da javi svim brodskim trgovcima da donesu robu: "...hoću da pogodimo ječam i brašno i kruh i sol za gotove novce. Ko koliko uzme...ostalo kao duhan, kao lubenice i maslo i sve što kako može onako neka i prodaje."[342] Iz navedenog je jasno vidljivo da je trgovina u Slavoniji mahom bazirana na prodaji i kupnji poljoprivrednih proizvoda dok su se industrijski i obrtnički proizvodi uvozili. No, obrtnička proizvodnja je, po planovima Habsburgovaca, trebala upotpuniti gospodarsku aktivnost u Slavoniji, bar toliko da se osnovne potrebe Slavonije za obrtničkom robom zadovoljavaju proizvodima domaćih obrtnika. Stoga se pristupilo i regulaciji djelovanja obrtnika i rada obrta.

Autonomija obrta - kontrola države - obrt i cehovski propisi

Gospodarski je život gradova do 18. stoljeća bio vezan staleškim položajem i cehovskim propisima. Zbog sve izraženije težnje za dobiti kako pojedinca tako i države, vlast je bila primorana mijenjati zakonske odredbe i propise koji su ograničavali obrtničku proizvodnju te trgovinsku djelatnost. Stvaranje imetka kod pojedinaca utjecalo je na mijenjanje naslijeđenog socijalnog uređenja, otvarajući pristup državnim službama i ostalim staležima. Novi načini proizvodnje i općenito gospodarski napredak zahtijevao je postupno mijenjanje i prilagođavanje zakona u korist pojedinaca, ali na način da država bude sigurna i uz to ostvari neki dobitak.

Išlo se za tim da sve što je potrebno bude proizvedeno u gradu. Ako bi gradu neki obrt nedostajao, mogao je unutar svojih zidina naseliti inozemne majstore upravo takvih deficitarnih obrtnih grana. Inozemne su majstore privlačili različitim povlasticama i olakšicama. Novopridošli obrtici i majstori bili su oslobođeni od poreza i ukonačivanja, dobivali su kredite i zgrade na korištenje. Naročito je bilo važno isključivo pravo novih obrtnika na proizvodnju i prodaju svojih proizvoda u nekom određenom području.[343]

[342] D. Matanović, *Grad na* (...), 195., 196.
[343] Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, Zagreb, 1957. 104., 105.

Širenje gradskog, zakonom zaštićenog načina gospodarenja, na širu državnu merkantilističku politiku bilo je opterećeno procesom ukidanja mnogobrojnih ranije stečenih povlastica građana i staleških skupina. Naime, Austrija se tijekom 18. st. morala upuštati u borbu s cehovima, gradovima i plemstvom kako bi ojačala centralnu državnu vlast.

Borba oko utjecaja i moći nije se odvijala samo na razini država - podanici (proizvođači), već se ona odvijala i između pojedinih proizvodnih slojeva čija je moć varirala i u skladu s tim se nastojala proširiti izvan dozvoljenih granica.

Tako su se i trgovci upuštali u borbu s cehovima koji su ustrajali na isključivom pravu prodaje svojih zanatskih proizvoda. Tome je razlog i to što su trgovci donosili raznovrsniju i jeftiniju robu.[344] Stoga je upravo prodiranje robno-novčanih odnosa najuočljivije bilo kod trgovaca jer je trgovina utjecala na rastakanje postojećih društvenih odnosa. Naime, trgovanje proizvodima manje ili više organizirane manufakture zadiralo je u vitalne interese majstora organiziranih u cehove koji su svim naporima nastojali zadržati postojeće odnose. To pravo proizvodnje i prodaje cehovi su zadržali još od srednjeg vijeka. Države prosvjećenog apsolutizma, pa tako i Austrija, ovaj su sukob robno-novčane i sitne naturalne robne proizvodnje nastojale staviti pod svoju kontrolu tako što su jednim dijelom preuzele nadzor nad trgovinom i proizvodnjom utvrđujući kvalitetu sirovina i proizvoda, njihove razmjere i težinu, te su formirani posebni uredi za obvezatan pregled proizvoda i žigosanje robe. Jedan od načina kontrole robe bilo je i uvođenje jedinstvenih mjera. Uvođenje požunske mjere bio je zadatak državne vlasti. Kraljevski izaslanici su knezu svake općine predali uzorak požunskih mjera. Do prekluzivnog roka 24. travnja 1808. imale su se stare mjere zamijeniti novima. Upotreba nebaždarenog suda kažnjavala se globom od jedne forinte ili zaplijenom, ako vrijednost nije prelazila 12 forinti.[345]

Dosljedno provođenje kontrole nad kvalitetom i ispravnošću proizvoda našlo je odjeka i u Požeškoj županiji. Tako se na održanoj županijskoj skupštini 1746. donijela odluka o uvođenju požunske mjere za krute i tekuće stvari na prostoru čitave županije. Za tekuću robu kao i robu koja se vagala na kantar odredila se oka koja je morala iznositi dva funta i četvrt.

---

[344] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 14., 15.

[345] Izvršavali su je kraljevski komesari u zajednici sa županijskim i spahijskim činovnicima. J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 82., 84.

Aršin je ukinut, a za čitavu županiju uvodi se bečki lakat (rif), kojim su već mjerili osječki trgovci. Županija je dobila ovlast da s vremena na vrijeme određuje cijene živežnih namirnica.[346]

Slične odluke vezane za ujednačavanje mjernog sustava donio je i grad Osijek, ali nešto ranije. Naime, jedinstven mjerni austrijski sustav izglasan je još 1698. donošenjem gradskog statuta grada Osijeka. Prema čl.17. privremeno je određeno da se do proglašenja jedinstvenih mjera za cijelu Ugarsku uvodi austrijska mjera za težinu, lakat za dužinu, oka za zapremninu i ostale mjere za površinu. Ako bi tko za vrijeme sajma prodavao mjereći manjom mjerom od dozvoljene, službeno mu se snižavala cijena robe. Na to se naročito moralo paziti kod pivara, prodavača rakije, gostioničara i pekara. Svoj kruh i žemlje pekari su morali posebno označiti kako bi ih se lakše kaznilo ako je kruh premalen, žemlje precrne ili ako nisu dovoljno pečeni. Radi suzbijanja lihvarenja Gradsko vijeće je određivalo cijene žitu, stoci i vinu te je postavljalo nadzornike koji će voditi brigu o cijenama namirnica, a isto tako vršilo je iznenadan pregled mjera i utega.[347]

Cehovska su udruženja obrtnicima pružala čvrstu obranu od svih konkurentskih načina proizvodnje, a pored toga bila su garancija i mjerilo za valjanost robe. U tome im je svesrdno pritjecala u pomoć i sama država, kontrolirajući njihovu proizvodnju, ali i prodaju. Stoga je Bečki dvor svako narušavanje monopola, kao i sve ono što bi utjecalo na smanjenje nadzora središnje državne vlasti nad proizvodnjom, nastojao spriječiti jer se tako ugrožavala i snaga same države. O toj strogoj kontroli nad svakim oblikom konkurentske proizvodnje, ali i trgovine, najbolje svjedoči i primjer iz povelje cehovskih krojača Požege. U njoj se navodi kako je svakom domaćem i stranom krojaču zabranjeno potajno raditi zanat, a da prije toga nije bio upisan u ceh. Propisi su također zabranjivali trgovanje stranim majstorima, osim za vrijeme održavanja sajmova. U slučaju da su uhvaćeni kako prodaju robu, sva im se plijenila.[348]

---

[346] Već je sljedeće godine županijski blagajnik dobio nalog kojim je trebao iz Osijeka nabaviti pravu požunsku mjeru kako bi se po njoj načinilo više modela, a koji će se poslati pod pečatom pojedinim općinama radi ujednačavanja. J. Kempf, *Požega*, 211.

[347] *Od turskog do* (...), 14.

[348] J. Kempf, *Požega*, 459.

Još jedan od načina kako je država provodila kontrolu nad obrtom i trgovinom bilo je kroz zakonsko pravo nadziranja rada građana. Naime, vrlo često pravo na trgovanje imali su samo tzv. pravi građani, što je bio slučaj i u Osijeku gdje se nitko nije mogao baviti obrtom i trgovinom, bez obzira na kraljevu povlasticu, ako nije živio u gradu. Zbog toga je Komorska inspekcija osobe koje su dolazile provjeravala kao i razne druge smutljivce i monopoliste te ih protjerivala iz grad i strogo kažnjavala. Ni vojni trgovci čiji bataljuni nisu bili smješteni u Osijeku nisu smjeli prodavati meso, piće i baviti se gradskim obrtima. Svaki građanin morao je platiti tridesetnicu, zemaljsku carinu i carinu za robu koju uvoze ili izvoze.[349]

Upravo dijeljenjem cehovskih privilegija vlast je nastojala očuvati postojeće društvene odnose u smislu državne kontrole i nadzora, iako su oni sputavali svaki napredak zanatske tehnike, a pored toga su smetali pojavi nove vrste robe i novih proizvodnih postupaka. U svakoj novoj pojavi cehovi su vidjeli povredu svojih povlastica. Osim ograničenja koja su počivala na cehovskim povlasticama, djelovala su još uvijek i načela starog trgovačkog morala koji je počivao na nepisanim zakonima. Trgovački moral polazio je od principa da svakome trgovcu pripada određeni krug mušterija, „mušterije se ni u kom slučaju nisu smjele preotimati ni usmeno ni pismeno."[350] Dobar primjer kako se održavala stroga razdioba obrtničkog i trgovačkog posla je potvrda 1715. Karla VI. stare povelje iz 1694. požeškim krojačima. Prema povelji trgovcima nije bilo dopušteno prodavati dolame, surke, hlače i svu ostalu robu koju su izrađivali krojači. Isto tako krznarima je bilo zabranjeno izrađivati surke, kape ili kalpake od sukna „aba" i to računati u krzno. Bilo im je dopušteno samo izrađivati neobrađena krzna. Surke od sukna nisu smjeli prodavati ni javno ni privatno. U protivnom roba im se oduzimala, a njezina vrijednost pripala je gradskom sucu.[351]

U Osijeku je 50-ih godina 18. stoljeća bilo 22 ceha, čiji su članovi raspolagali gospodarskom i privrednom moći grada i u svojim poslovima obrtali znatne svote novca. Među posljednjima u cehovsko udruženje ušli su zidari, tesari, ciglari, crepari i krovopokrivači, čija su cehovska pravila bila odobrena 1756. godine.[352] U Osijeku kao sjedištu komorske uprave već početkom

---

[349] *Od turskog do* (...), 16.
[350] J. Kulischer, *Opća ekonomska* (...), 107., 110.
[351] J. Kempf, *Požega*, 458., 460.
[352] *Od turskog do* (...), 40.

18. stoljeća zamjećuju se posljedice prodora robno-novčanog gospodarstva u vidu polarizacije društvenih snaga u procesu proizvodnje. Za ilustraciju može poslužiti slučaj pekarskog šegrta Gašpara Tilla i odnos njegovog poslodavca Valentina Paulya iz Osijeka prema njemu. U lipnju 1706. podnio je Till magistratu tužbu protiv pekara Valentina Paulya jer ga je majstor udario čekićem te mu zadao ranu na glavi. Braneći se protiv optužbe Pauly je izjavio da ga je Till izazivao i započeo svađu, fizički ga napadajući, vukavši ga za uha i kosu. Magistrat je spor pesudio u korist šegrta Tilla. Pauly je morao platiti Tillu ranarnika i kaznu od 6 talira, a Till se morao vratiti na posao, Pauly mu je uz to bio dužan dati dnevnu opskrbu.[353] Ovaj primjer u kojemu šegrt može i dobiva zaštitu grada zorno ukazuje kako se zakon počeo stavljati u svrhu zaštite pojedinca, a ne više staleža.

Od kraja 60-ih godina 18. stoljeća cehovi su u Austriji potpuno podložni državnoj vlasti koja je nastojala cehovska udruženja organizirati kao političku ustanovu u službi svoje centralističke politike. Država je utvrdila uvjete za majstorsko djelo te je zabranila sklapanje sporazuma za utvrđivanje cijena. Zabranjena su udruživanja pomoćnika, obustava rada, bojkotiranje majstora i pomoćnika kao i praznikovanje ponedjeljka.[354] Cehovi su pružali obrtnicima zaštitu od konkurencije, a najzaslužnija za promicanje cehovskih organizacija u Slavoniji bila je Marija Terezija. Ipak, već od 2. polovice 18. st. zamjetan je proces raslojavanja unutar samih cehovskih organizacija. Naime, 1775. požeški obrtnički pomoćnici ili kalfe dobili su svoj pravilnik tzv. „Naredba Kalfinszka", a vrijedila je samo za kalfe požeških pivara, mesara, postolara, stolara, bačvara, brijača, krojača, kolara, rukavičara, lončara, užara i staklara.[355] Čl.15. ponajbolje ilustrira odnos kalfa - majstor, koji je u Osijeku bio poznat u odnosu šegrt - majstor već početkom stoljeća, kako je ranije navedeno. Naime, „svaki Kalfa polak szvoga Maisztora dobrosze mora derxati, niti njemu poshtenje uzimati, illi neposhtenima richma uvrigyvati uszudiosze bude: nego akobi izishlo scto drugo med maisztorom y kalfom, na priliku zaradi osztavljena poszla, scto naipervo Czihu imao nqa

[353] Ive Mažuran, *Najstariji zapisnik* općine *Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine*, Osijek, 1965., 54.
[354] J. Kulischer, *Opća ekonomska* (...), 141.
[355] Potvrdio gradski magistrat, a Marija Terezija 1774. J. Kempf, *Požega*, 468.

znanje dati y ako kalfa zadovolscynu nebi dobio, moxe takvoga Maisztora Sztareshini Szvome tuxiti, tako dakle proti praviczi radech Maisztor primoran bude rachun dati."[356]

Polarizacija i društveno raslojavanje ogledalo se i u postupnom bogaćenju i mijenjanju potreba gradskog stanovništva. Tako su npr. požeški krojači morali udovoljiti potrebama građana koji više nisu bili zadovoljni izradom odijela od običnog seljačkog sukna, stoga su odlazili na put do Osijeka pa i dalje do Budimpešte kako bi se opskrbili suknom za čitavu godinu.[357]

Struktura stanovništva u Osijeku također se mjenjala, ponajprije zahvaljujući doseljenicima iz austrijskih i njemačkih pokrajina. Naime, zajedno s vojskom stizali su i školovani ljudi kao što su bili liječnici, pravnici, ljekarnici, vojni inženjeri, pisari, ranarnici te trgovci koji su mijenjali postojeće navike i odnose. Promjene koje su oni donosili ogledale su se u odjeći, obući, jelu i piću, opremi stana, nabavi knjiga, vođenju razgovora i ponašanja. Njihova putovanja u Beč rezultirala su prihvaćanjem i nabavljanjem razne robe i predmeta što su ih donosili u Osijek. Tome su pridonosili i trgovci raznovrsnom nabavom i ponudom robe iz Graza, Beča, Nürnberga i prekomorskih zemalja.[358]

U krajiškom dijelu odluka centralne vlasti o osnivanju vojnih komuniteta bio je jasan dokaz kako novi utjecaji prodora robno-novčane privrede nisu zaobišli ni ovaj dio Slavonije. Obrtnička proizvodnja bila je slabo razvijena zbog obveze vojne dužnosti. Slika se znatnije promijenila od 1763. kada u Slavonsku krajinu pristižu strani obrtnici.[359]

Stoga od svih zemalja Habsburške Monarhije, Vojna je krajina posljednja dobila pravo, ali i obvezu da se na njezinom prostoru obrtnička proizvodnja organizira u cehovsku proizvodnju. To je pravo Marija Terezija dodijelila Krajini 1. studenog 1768., a slavonska ga je generalkomanda potvrdila 1. siječnja 1769. Od tog dana svi su se obrtnici morali udružiti u cehove.[360]

---

[356] J. Kempf, *Požega*, 469.

[357] Isto, 454.

[358] Svi viši časnici u vojsci bili su plemići koji su osim vojnog znanja bili široko obrazovani te su u novoj sredini nastojali oponašati više ili manje život primjeren njihovu zvanju i navikama.*Od turskog do suvremenog Osijeka*, 43.

[359] R. Bićanić, Doba manufakture (...), 78.

[360] D. Matanović, *Grad na granici*, 225.

Kao i u civilnom dijelu Slavonije, tako i u Krajini, nastojalo se razgraničiti trgovačka od obrtničke djelatnosti. Obrtnički proizvodi prodavali su se osim građanima i seljacima, krajišnicima koji su kod njih kupovali potrebnu robu, a od osobite važnosti bila je odjeća i obuća. Kovači, obućari, krojači i mlinari ponajčešći su obrtnici koji su nudili svoje proizvode na sajmovima.[361] Obično su proizvodi kupljeni kod obrtnika bili jeftiniji za nekoliko krajcara, nego isti proizvodi kupljeni kod trgovca. Torbari (kramari) bili su velika konkurencija obrtnicima zbog raznovrsnosti robe koju su prodavali. Stoga su bile česte tužbe obrtnika koje su bile usmjerene na traženje zabrane prodaje obrtničke robe za koju trgovci nisu imali dopuštenje od strane obrtničkog ceha.[362] Osim trgovaca i obrtnika, na sajmovima su i obični krajišnici nudili svoje proizvode. Najčešće su kupovali i prodavali stoku, ali i svoje vlastite, proizvode uglavnom izrađene od drveta.[363]

O širenju obrtničkih proizvoda progovara i Relković koji nabraja 38 vrsta obrta. Svi ti obrtnici radili su po gradovima. Relković ih spominje kroz ogovaranja „baba na posilu" iz čega se može zaključiti o načinu njihova poslovanja sa seljacima. To su primjeri uzeti iz života krčmara, koji nalijeva vodu u vino, safundžije koji prave lojene svijeće stavljajući u njih salo, mesari koji bogatima daju dobro meso, a sirotinji kosti,... Oni su organizirani u cehove u slavonskom generalatu po načelu da obrtnici iste ili srodne struke čine jedan ceh u svakoj regimenti.[364]

Centralana je vlast u Beču i prilikom razvoja i poticanja obrta u vojnim komunitetima djelovala organizirano. Već i Engel govori o tome, „ ...imajući to u vidu, godine 1753. su naselja Stara Gradiška, Brod, Zemun, Karlovac i Bukovac,... zatim godine 1766. i sjedište štaba Mitrovica, Vinkovci i Nova Gradiška određena za vojne komunitete, njihova zemljišta uredno odvojena od graničarskih, pa u nadi da će se te općine i njihov podmladak prihvatiti korisnih zanata, potom privući i strane zanatlije, date su im razne povlastice,..."[365]

[361] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 46.
[362] Državni arhiv Slavonski Brod (dalje: DASB), kut. 89, 542/43.
[363] D. Matanović, *Grad na granici*, 205.
[364] R. Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 53.
[365] F. Š. Engel, n. dj., 241.

Obrtnici u vojnom komunitetu Brodu, uživali su dvostruku zaštitu, od gradskog magistrata i od vojnih vlasti Krajine. S tim u svezi je i Slavonska generalkomanda donijela tri odluke koje su osobito djelovale protekcionistički prema razvoju obrta u vojnim komunitetima:

a) poticanje doseljavanja obrtnika u vojne komunitete
b) zabrana uvoza one robe koju komunitetski obrtnici mogu sami proizvesti
c) uvođenje cehovske organizacije u Vojnu krajinu

Poticaj se sastojao u jednostavnijem dobivanju dozvola za napuštanjem mjesta življenja te lakšem preseljenju u vojni komunitet. Može se stoga zaključiti kako su obrtnici nakratko ukinuli prepreku vojnokrajiških granica.[366]

Gradski magistrati nisu imali posebne mjere za pomoć obrtnicima oko doseljavanja. Ipak, iz sadržaja magistratskih spisa može se jedino iščitati podatak kako se obrtnicima dopuštalo useljavanje u komunitet dok se zemljoradnicima zabranjivao.[367]

Problem malog i nedovoljnog broja obrtnika nije bio samo problem vojnog komuniteta Brod na Savi, već je obilježavao čitavu Vojnu krajinu, ali i tri slavonske županije. Stoga su vojne vlasti tijekom pedesetih i šezdesetih godina 18. stoljeća pokušale provesti nekoliko mjera i akcija ne bi li se stanje obrta u Vojnoj krajini popravilo. Ponajprije se pokušalo u Vojnu krajinu naseliti školovane obrtnike iz drugih, industrijskih razvijenijih dijelova Monarhije. Na žalost, ne postoje podaci koji bi u potpunosti omogućili sagledavanje obujma priljeva obrtnika stranaca u Vojnu krajinu. Sačuvan je tek popis obrtnika vojnih komuniteta Slavonske vojne krajine iz 1768. iz kojeg se vidi kako je od ukupno 712 obrtnika njih 48 u Krajinu doselilo iz Ugarske, Austrije i Češke, a 25 iz Provincijala.[368] U Brod na Savi doselili su: brijač Thomas Guggu iz Bele Crkve, pekar Lorentz Leintz iz Osijeka, mesar Anton Sallaii iz Bele Crkve, sedlar Georg Albinger iz Neuhatza, kovač Conrad Neükam iz Osijeka, krojač Anton Omancsich/Omančić iz Požege, te obućar Johann Loiis, solar Hans Georg Schwercker i kolar Johann Steingruber iz Osijeka. I u Brodu i u drugim komunitetima nalazi se velik broj prezimena njemačkog ili češkog podrijetla među imenima obrtnika. Vojne vlasti su doseljenim obrtnicima jamčile desetogodišnji oprost od svih poreza te su im davale novčane

[366] D. Matanović, *Grad na* (...), 219., 220.
[367] HDA, Sgk, 1766.
[368] KA, HKR, 1768. 27-9/112.

predujmove za pokretanje obrta. Ta činjenica navodi na zaključak kako su vojne vlasti nastojale Krajinu napučiti obrtnicima iz drugih dijelova Monarhije te da su u tome i uspjeli.[369] Druga faza u kojoj je trebalo povećati broj obrtnika bilo je razdoblje Sedmogodišnjeg rata (1756.-1763.) iz kojeg bi se iskoristili zarobljeni pruski obrtnici za naseljavanje Krajine. Treća i najdjelotvornija mjera donijeta je na sjednici Dvorskog ratnog vijeća 15. listopada 1765., prema kojoj se sto mladića iz Vojne krajine trebalo uputiti na nauk u Beč i druga mjesta Monarhije s razvijenom industrijskom i obrtničkom proizvodnjom. Time je započeo dug proces naukovanja brojnih krajiških mladića u europskim obrtnim i industrijskim središtima.[370]

Po osnivanju cehova u Brodu na Savi nestala je mogućnost djelovanja obrtnika izvan sustava cehovske organizacije, a strani su obrtnici i trgovci svoju robu mogli prodavati samo u vrijeme odvijanja godišnjih sajmova.[371] Na taj su način cehovi svoje članove štitili od konkurencije. Cehovi su s druge strane trebali predstavljati svojevrsno jamstvo da je roba koju proizvode njegovi članovi visoke kvalitete. Trinaesti i četrnaesti članak privilegija koje je Marija Terezija podijelila cehovima u Vojnoj krajini ističu da se obrtnici moraju služiti samo ispravnim i dobrim sirovinama, da robu moraju prodavati po niskim cijenama da bi stekli dobar i pošten glas „po svem Villajetu... roba se ne smije prekupiti i podizati joj cijenu.“[372] Ovim odredbama željelo se postići da obrtnici svojim radom privuku stanovništvo iz okolice komuniteta kako bi u njemu zadovoljili svoje potrebe.[373]

Cehovska organizacija davala je moć majstorima koji su bili njezini članovi o čemu svjedoči i njemački tekst cehovskih privilegija iz 1769. iz Broda na Savi. Naime, u njemu se određivalo da u brodskim cehovima ne smije istovremeno djelovati više od dvojice zlatara, dvojice

---

[369] Naseljavanje obrtnika iz udaljenijih dijelova Monarhije, osobito austrijskih i njemačkih krajeva bilo je prisutno i u Osijeku. U mjestima u okolici Požege, Kuli i Poreču car Josip II. naselio je Nijemce iz njemačkih pokrajina blizu Rajne stvorivši tako njemačku koloniju. D. Matanović, *Grad na* (...), 222., 239.

[370] Isto, 222.

[371] Rudolf Horvat, *Slavonski Brod*, Zagreb, 1941., 50.

[372] MBP, Khz, 262.

[373] Marija Šercer, Cehovska organizacija u Brodu na Savi, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije 9*, Slavonski Brod, 1972., 46.

kirurga i jednog kipara.[374] Cilj im je bio da zadrže monopol u opskrbi skromnog tržišta i na taj način da onemoguće primanje novih majstora u njihov ceh. Kao potvrda tomu je i primjer iz 1773. kada su petorica brodskih užara tražili ograničenje broja majstora koji mogu djelovati u okviru jednog ceha. Iako je takvo ograničavanje broja članova jednog ceha bilo u izravnoj suprotnosti s odredbom iz povlastice koja kaže da: „Svi oni koji bi se usprotivili razvoju obrta kaznit će se s deset makriona zlata (*pet stotina dukata op.a.*) s tim da polovica ide u carsku blagajnu, a polovica oštećenima." Ubrzo su takav način funkcioniranja prihvatili svi cehovi budući da je prvi interes majstora bio osigurati tržište za svoju robu. Najbolji način za to je bilo onemogućavanje konkurencije. Time je ubrzo cehovska organizacija, ionako zatvorena postala još zatvorenija. Obrti koji su bili neophodni za opskrbu stanovništva u Krajini kao npr. tkalci, suknari i pletači čarapa nisu bili pod strogom kontrolom države pa su čak bili izuzeti i od upisa u cehovske škrinje.[375] Promet i trgovina luksuznijom robom poput ženskih cipela, zlatnog nakita, novih satova bila je prisutna i u komunitetima, a nabavljala se iz Beča i Pešte.[376] Potreba za takvom vrstom robe zasigurno je dokaz o podvojenosti društva na ekonomskoj razini kakva je već bila poznata u civilnoj Slavoniji.

Raznolikost proizvoda i usluga kojima se trgovalo u oba dijela Slavonije lako navodi na zaključak kako je proces diferencijacije stanovnika tekao paralelno i u vojnom i civilnom dijelu. Na to je zasigurno utjecala kontrolirana politika Austrije po pitanju carinjenja i formiranju cehova kao zatvorene cjeline s vrlo strogim propisima proizvodnje i prodaje.

Problem stvaranja jedinstvenog tržišta u smislu točnog razgraničenja poljoprivrednog od obrtničko-trgovačkog dijela unutar Krajine bio je neprekidno prisutan. Naime, pored svih mjera koje su išle za tim da se komuniteti isključivo osnivaju u svrhu zanatske i trgovinske djelatnosti, oni su i dalje imali velik broj stanovnika koji su se bavili zemljoradnjom. Taj veliki udio zemljoradnika u komunitetskoj populaciji u potpunosti je kočio ostvarenje ideje po kojoj bi krajišnici iz krajiških pukovnija u komunitetima nalazili tržište za svoje poljoprivredne proizvode i mjesto gdje su mogli kupiti raznovrsne potrepštine. Vojne vlasti su

[374] MBP, Khz, 263.
[375] D. Matanović, *Grad na granici*, 229.
[376] M. Šercar, Cehovska organizacija (...), 51.

to pitanje pokušale riješiti 60-ih godina 18. stoljeća zabranivši zemljoradnicima naseljavanje u vojnim komunitetima.[377]

Sličan problem u razgraničenju sela i grada kao isključiva mjesta obrtničke i trgovačke proizvodnje bilo je prisutno i na podrčju Provincijala. Naime, politika djelovanja na održavanje granice između trgovaca i obrtnika u gradu mogla se lakše održavati, ali ta granica u proizvodnji i trgovini između sela i grada bila je prohodnija. Još 1723. donesena je odredba po kojoj su seljaci mogli prodavati svoje proizvode, a pravo prvokupa bilo je primjenjivano samo u slučaju nužde.[378] Tako su npr. bili poznati seljaci iz okolice Požege koji su sami spravljali odlično sukno, abu, koju su prodavali požeškim krojačima, a od kojih su kasnije kupovali gotovu nošnju prilikom održavanja sajmova. Slična komunikacija se odvijala i sa požeškim krznarima koji su žensku nošnju podstavljali krznom nakon što ih je krojač izradio.[379]

Snažnijim prodorom robno novčane privrede nastojalo se stvoriti slobodnije tržište. Najjača konkurencija domaćim obrtnicima bili su strani trgovci. Trgovina im se nastojala ograničiti odredbom kojom su mogli prodavati samo na sajmovima. Vrhunac stvaranja uvjeta za slobodniju trgovinu predstavlja odredba Josipa II. 1783. kojom ukida cehove i dopušta svakome da se bavi bilo kojim obrtom. Ipak taj patent je povučen 1790. godine.[380] Uvođenje reda i ususstavljivanje gospodarskih djelatnosti provodilo se s više ili manje poteškoća, ali je ipak provedeno. Paralelno s tom vrstom reformi radilo se i na individualnim promjenama. Od pojedinca se tražilo usvajanje novih pravila koje su u Slavoniji 18. stoljeća bile nužne.

[377] D. Matanović, *Grad na granici*, 245.
[378] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 14., 15.
[379] J. Kempf, *Požega*, 453., 454.
[380] R. Bićanić, *Doba manufakture* (...), 35.

PROSVJETITELJSKI UTJECAJI NA DRUŠTVO

Tempo usvajanja novih gospodarskih mjera ujedno je bio i pokazatelj brzine prilagodbe pojedinca novim društvenim prohtjevima i izazovima. U cilju cjelokupnog društvenog napretka država je pred pojedinca postavila novi zadatak – opismenjavanje, koje je bilo neophodno i presudno za daljnji razvoj društva.

Pismenost

Jedini izlaz u prevladavanju zaostalosti i nadilaženje feudalnog partikularizma bilo je kroz provođenje opismenjavanja. Novi zahtjevi tržišta i novi oblici privređivanja zahtijevali su i pismenog pojedinca. U tom procesu ključnu će ulogu odigrati država koja će u provođenju reformi opismenjavanja pronaći i svoj interes.

Dati jedinstvenu definiciju pismenosti koja je prisutna tijekom 18. stoljeća prilično je teško zbog njezine neujednačenosti. Ona se tijekom 18. st. može promatrati ili samo kao sposobnost potpisivanja vlastitoga imena ili kao sposobnost čitanja novina i razumijevanje teksta. Dio problema leži u tome što se pismenost u rano modernoj Europi shvaćala jednoznačno, kao sposobnost čitanja, ali ne i pisanja ili se samo gledala sposobnost potpisivanja, bez znanja čitanja relativno jednostavnog teksta. U većini slučajeva čitanje se podrazumijevalo kao produžetak memoriranja.[381]

Tako se 1686. u Francuskoj, ako su se mlada i mladoženja znali potpisati prilikom sklapanja braka, smatralo posve dovoljnim pokazateljem pismenosti. Znati se potpisati nije nužno značilo kako je ta osoba sposobna čitati, što ju ujedno nije svrstavalo u nepismene. Npr. žene su često učile čitati, ali bez da su učile i pisati, što je doprinosilo niskoj stopi ženske pismenosti. Ako je sposobnost da se potpišu jedini pokazatelj stope pismenosti tada su ti podaci visoki i za žene i za muškarce u 18. stoljeću.[382]

---

[381] James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment*, London, 2001., 81.

[382] U Engleskoj je postotak pismenosti (mjeren sposobnošću potpisa) među muškom populacijom 1640. iznosio 30%, a 1750. bila je 60%. U Francuskoj je 1686-90., 29% muškaraca i 14% žena bilo sposobno potpisati svoja imena, a 1786-90. postotak je narastao na 48% muškaraca i 27% žena. Thomas Munck, *The Enlightenment – a Comparative Social History1721 – 1794.*, London, 2001., 48.

Vrhunac u promišljanju kako je pismenost neophodna najbolje se odražavaju u rečenici Josipa II. 1781. koji objavljuje kako „svaki muškarac treba imati primjerak Biblije". Time je popularnost opismenjavanja postalo prihvaćeno kao društveno dobro.[383]

Razlozi različite stope pismenosti ogledale su se i prema stupnju urbanosti. U Francuskoj je 1740. 60% gradskog stanovništva pismeno u odnosu na 35% seoskog stanovništva. Urbane su se navike ogledale i kroz utjecaj pismenosti kroz kavane, knjižare, knjižnice čiji su počeci upravo vezani za ovo razdoblje. Jaz između muške i ženske pismenosti povećavao se i u odnosu na bogatstvo i društveni sloj koji su bili determinirajući u opismenjavanju. Društveni spektar pismenosti širi se od 16. st. kada je pismenost bila ograničena na plemiće, trgovce i visoki društveni sloj. Sljedeća dva stoljeća sposobnost čitanja i pisanja uključila su značajan postotak obrtnika i seljaka. U ranom 18. stoljeću u Parizu u ostavštini kalfe, od knjiga je nađeno svega 13% inventara, dok je 1780. taj broj narastao na 35%. Stoga se može zaključiti kako je pismenost tijekom 18. st. procvjetala u Europi premda je i dalje stupanj pismenosti uvelike ovisio o urbaniziranosti, spolu i bogatstvu. Na širenje pismenosti u 18. st. povezana je eksplozija kulture tiska. Opseg objavljenog materijala dramatično je rastao od knjiga do novina i periodike do narodnih knjižnica, letaka i političkih karikatura. Pisci i kritičari 18. stoljeća poprimili su svojevrsnu uloga oblikovanja i kontroliranja čitatelja preko literature koja je imala utilitarni karakter, nudeći mnoštvo moralnih, gospodarskih i općenitih poduka za svakodnevni život.[384]

Tradicionalni žanrovi su publicirani u almanasima koji su procvjetali od 16. st., bili su veoma popularni na selu i nudili su čitatelju sve od medicine do poljoprivrednih savjeta i astrologije. Također su bile popularne i male momačke knjige koje su velikim dijelom bile vjerskog sadržaja. Ostatak su bili seljački recepti za kuhanje, medicina, priče popularnih heroja iz bajki. Tijekom 18. st dolazi do velike promjene u čitalačkom ukusu. Iako je veliki broj Biblija u 18. st. bio objavljen, znatno opada postotak izdanja molitvenika i vjerskih knjiga u periodu od 1740. do 1790., osobito u Francuskoj. Također opada i broj knjiga izdanih na latinskom jeziku, a povećava se broj na narodnom.[385]

---

[383] James Van Horn Melton, *The Rise* (...),85.
[384] J. V. H. Melton, *The Rise* (...), 81.
[385] Isto, 86.

Promjene su bile i u načinu čitanja knjiga, od intenzivnog k ekstenzivnom čitanju. Na početku 18. st. pismenost većine čitatelja bila je ograničena na ponavljanje i potrošnju kratkog teksta. Čitanje za većinu bio je doticaj i izvor informacija o vanjskom svijetu, a ne način opuštanja i osobnog odmaranja, već prije molitvena pomoć. Čitanje je bila kućna, a ne usamljenička djelatnost. Domaćin je kuće navečer glasno čitao svim članovima domaćinstva. To je bila obiteljska aktivnost, zapravo pojačana vježba za intenzivno čitanje naglas koje je bilo sporije od tihog čitanja. Intenzivno čitanje je podrazumijevalo čitanje knjige neprekidno ispočetka. Ono nije bilo ograničeno samo na niže slojeve, slabije obrazovane već je bilo prisutno i među višim i obrazovanijim slojevima. Na univerzitetima profesori su čitali tekst te ih komentirali smatrajući se autoritetima, što se nije promijenilo sve do 19. st. Od druge polovice 18. st. čin čitanja postao je više pokretljiv i šarolik u smislu odabira literature. Ekstenzivni čitatelji su se okretali prema različitim vrstama teksta umjesto da ponavljaju jedne te iste. Intenzivno čitanje nije nestalo, ono se još ponavljalo kao pravilo i u 19. st. Ekstenzivno čitanje nije zamijenilo intenzivno čitanje kao dopuna, ono se samo proširilo na srednje i više slojeve, koji su imali veći pristup različitim vrstama literature. Čitalačka aktivnost počinje se odvijati u osami, odvajajući literarni od molitvenog sadržaja.[386]
Posljedica tog razdvajanja literarnog od njegovog sakralnog konteksta bila je pojava kritičkog stava i komparacije. Taj svjesno kritički stav prema literaturi proizašao je zbog javnog djelovanja prosvjetiteljstva.

Početak opismenjavanja - početak moralnih promjena u Slavoniji

Nepismenost i neznanje neposredno nakon oslobođenja Slavonije bila je uobičajena pojava. Glavnu riječ još uvijek su imali „popovi, franjevci i kaluđeri koji su i sami neznalice.“[387] Apostolski vizitatori često su isticali tu neukost kao i neuredan život franjevaca koji su mogli upoznati još za vrijeme svojih posjeta Slavoniji dok je bila u rukama Osmanlija. Česta pojava u tim krajevima bilo je ispreplitanje kršćanske vjere s praznovjerjem muslimana i kršćana.[388]

[386] Isto, 87.
[387] F. V. Taube, n. dj., 83.
[388] Tako je zabilježeno u požeškom kraju kod Cernika čudotvorna lipa, koja je po vjerovanju vraćala zdravlje. Zato su se svake mlade nedjelje održavale mise nakon koje su i muslimani i kršćani ostavljali zavjetne darove i

I Relković na nekoliko mjesta spominje u *Satiru* sklonost Slavonaca prema čaranju i gatanju kao ostatak osmanskog utjecaja:

„Odonda je postalo čaranje,
Vištičiluk i bulsko varanje,
Koje one sobom donesoše,
Slavoniju njima otrovaše,..."[389]

Za promjenu takvog stanja bio je potreban duži period koji je pretpostavljao uključivanje Slavonije tj. njezinih stanovnika u novi obrazovni proces. Sve do prve polovice 18. stoljeća prosvjetno nastojanje imalo je izrazito vjersko-moralni karakter, stoga su i pisci redom bili iz svećeničkih i redovničkih krugova. Učenje čitanja i pisanja bilo je usko povezano s vjerskom podukom. Tako da su prve knjižice bile one iz kojih su se učile molitve i počeci kršćanskog nauka. Prvi katekizmi *Kratka azbukvica* i *Kratka abekavica* za Slavoniju tiskani su u Trnavi ćirilicom i latinicom, 1696. i 1697.[390] Gotovo sva literatura u Slavoniji prije terezijanskog doba bila je nabožnog karaktera u cilju moralnog i prosvjetnog obnovljanja u duhu katolicizma.

U najvećem gradu u Slavoniji, Osijeku, prve poduke 1733. iz pismenosti davali su franjevci i isusovci. Malobrojno hrvatsko stanovništvo koje je ostalo u gradu neposredno nakon odlaska Osmanlija bilo je posve nepismeno i vrlo ograničenoga znanja. Nasuprot tome strani doseljenici i novi građani Osijeka vladali su osnovama pismenosti bez obzira na zvanje. Isto tako njihove životne navike i potrebe bile su različite jer su u staroj postojbini puno toga vidjeli. Svi viši časnici u vojsci bili su plemići stoga je i njihova naobrazba zahtijevala život primjeren njihovom zvanju i navikama. Na taj su način utjecali na okolinu koja ih je nastojala u tome slijediti. Stoga je i hrvatsko stanovništvo učilo njemački radi lakšeg sporazumijevanja i prilagođavanja životnoj stvarnosti.[391]

---

svijeće, klanjali se stablu te ga ljubili kao svetinju. T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945., 13.

[389] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 59.

[390] T. Matić, *Prosvjetni i književni* (...), 20.

[391] *Od turskog do* (...), 43.

Slavonski su se franjevci još za osmanske vlasti trudili, koliko su prilike dopuštale, oko obrazovanja redovničkog podmlatka, a centar je bio samostan u Velikoj i Našicama. Te su škole pored školovanja budućih svećenika bile namijenjene i školovanju svjetovne mladeži. Pored ovih samostanskih gimnazijskih škola, u posljednjim desetljećima prije oslobođenja od Osmanlija, spominje se i osnovna škola u Požegi. Uloga franjevačkih škola u opismenjavanju nastavila se i nakon oslobođenja, a veliku ulogu dobio je filozofski i teološki studiji osnovan u osječkom samostanu 1708.[392] Izvještaji provincijskih starješina iz 1770. potvrđuju kako se filozofija učila također i u samostanima u Virovitici, Našicama, Brodu te u Požegi. Prva javna gimnazija osnovana je u Požegi od strane isusovaca neposredno nakon oslobođenja, dok je Osijek dobio prvu gimnazije 1729. godine koja je trajala do 1737.[393]

Dolaskom Marije Terezije porasla je svjesnost države o važnosti intelektualne snage za jačanje njezine moći.[394] Osim opismenjavanja, važnost osnivanja škola na prostoru Slavonije, ogledala se i u jačanju centralne vlasti kroz učenje njemačkoga jezika. Upravo je osječka gimnazija trebala postati rasadnica njemačkoga jezika među hrvatskom mladeži.[395]

Škole na prostoru Slavonske vojne krajine bile su prisutne i prije uvođenja pukovnija. O tome nam svjedoče izvješća Franje Tićaka, počasnog člana *pedagogičko - književnog zbora* u Zagrebu.[396] To su također bile samostanske škole čiji je rad prestao odlukom cara Josipa II. „Je li obstojalo prije ustrojenja krajiških pukovnija iole dovoljno uredjeno školstvo, nije nigdje zasvjedočeno. Po svojoj prilici bile su u samostanih koji su najvišom odlukom cara

---

[392] Teološka je škola 1735. povišena na studium generale, koji je u Osijeku postojao sve do 1783. godine. Osječki studium generale bio je glavni prosvjetni centar franjevačkog reda u Slavoniji.

[393] T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Vinkovci, 1994., 30.

[394] Stoga ne začuđuje činjenica što je kraljica dala 2000 forinti za osnivanje latinskih škola u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, a 1765. ponovno je otvorena gimnazija u Osijeku. Velike zasluge u tome imao je podžupan Virovitičke županije Ivan Kapistran Adamović. T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945., 32., 33.

[395] Kraljica je u tu svrhu 1766. odredila i nagradu za učenike koji se budu isticali u znanju njemačkog jezika.

[396] Franjo, Tićak, *Kratka poviest o razvitku pučkog školstva u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini od najstarije doba do danas za učitelje, učiteljske pripravnike i sve prijatelje škole i prosvjete*, Zagreb 1880.

Josipa II. ukinuti u vojnoj Krajini, njekakove škole. Nu kakve su bile i kako bijahu uredjene ne zna se. Ako si i postojale, sasvim malo uplivah na obću naobrazbu krajišnika."[397]

Slične podatke donosi i Ivan Martinović kada govori o počecima školstva u Slavoniji, točnije u Brodskoj pukovniji. „U najljepšim i najtežim časovima života svoga, sakupljali su se naši predji u Slavoniji oko svojih duhovnih pastira, oko redovnika franjevaca,... oni su u ono ljuto doba i obučavali narod i darovite mladiće iz seljačkog staleža u čitanju, pisanju i računanju."[398] On također potvrđuje da te škole nisu bitnije utjecale na obrazovanost i kulturu krajišnika.

Proces opismenjavanja odvijao se i u civilnoj Slavoniji prije terezijanskih reformi. Naime, u pedesetim godinama 18. stoljeća u požeškom kraju pokrenuta je dobro osmišljena akcija za suzbijanje nepismenosti među seoskim stanovništvom, prije svega po selima kutjevačkog isusovačkog vlastelinstva, a onda i po drugim selima oko Požege. Prosvjetni rad bio je organiziran preko misionara koji su održavali pučke misije («poslanstav») katolicima u onim župama koje su se, unatoč progonima i raseljavanju održale. Poznat je rad Jurja Muliha, isusovca, među slavonskim hrvatskim katolicima i njegov napor da im sastavi pjesme ikavskom štokavštinom koje će oni prihvatiti i pjevati. Pored toga trudio se proširiti u puku katekizam koji je zapravo pisan kao početnica za upoznavanje pisma i učenje čitanja zajedno s molitvama i s drugim sadržajima.[399]

U tu svrhu uključio se i požeški kolegiji koji je izdavao o svom trošku *Alphabeta illyrica adjunctis actibus theologicis*. Te su početnice tzv. Abecevice bili sitni priručnici s najvažnijim molitvama i kratkim katekizmom.[400]

Od posebnog su značenja za slavonski puk letci koji su se dijelili vjernicima za vrijeme misa ili slavljenja većih blagdana u godini. Sadržaj je bio usmjeren prema osnovnoj poduci i vrlo jednostavan. Velika i mala slova poredana su bila alfabetskim poretkom i slogovima

[397] Isto, 6., 7.

[398] Ivan Martinović, *Povjesne crtice o školstvu brodske pukovnije i brodskog okružja*, Zagreb, 1912.., 80.- 81.

[399] Josip Bratulić, Letak za kršćane u Slavoniji iz 1726. godine: posvećeno sveučilišnom profesoru Stanislavu Marijanoviću, *Književna revija*, Osijek, 2006., 184.

[400] Sastojale su se od dva lista džepnog formata: na prvoj strani su bila velika i mala slova te povezivanje u slogove, pri kraju je dodana molitva, a na trećoj i četvrtoj strani bio je Čin vjere, ufanja i ljubavi, kao prvi tekst za vježbu u čitanju. J. Bratulić, Letak za kršćane (....), 39.

namjenjenih učenju napamet, tj. sustavno slaganje slogova za razumijevanje teksta. Jedan od sačuvanih letaka je pobudnica na kršćanski pozdrav «Budi faljen Isukarst».[401] Ovaj se letak pretpostavlja nosio kao amajlija i bio je namijenjen svim kršćanima, a ne samo katolicima s ciljem da prihvate njegov sadržaj, odnosno kršćansko pozdravljanje i ozdravljanje.[402]

Kršćanski nauk sadržani u formi priručnika za poduku slavonskom puku u čitanju i pisanju izdavani su i kasnije, u drugoj polovici 18. stoljeća. Kao autor spominje se Antun Kanižlić čije je djelo *Mala i svakom potribna bogoslovica, to jest nauk krstjanski*[403] prevedena s njemačkog. Dosegnula je vrlo veliku popularnost u Slavoniji te ju po broju izdanja nije dostigla niti jedna vjerska ni svjetovna knjiga slavonske književnosti 18. stoljeća. U samom predgovoru progovara u duhu prosvjetiteljstva dajući preporuku mladima neka idu u školu čitati te neka podučavaju one koji to ne znaju. Pored toga, vrlo oštro progovara o starijem stanovništvu koje nije voljno prihvatiti školu, smatrajući kako je za „takve tvrde i tupe glave jedina pomoć u batini."[404]

Još jedan od aktivnih sudionika u opismenjavanju bio je isusovac požeškog kolegija Josip Milunović. U svom dijelu *Šest nedilja na poštenje s. Alojžije Gonzage*[405] nagovara narod na učenje čitanja i pisanja. Odbacuje protuprosvjetiteljske ideje kako bi se narod čitanjem knjiga mogao otuđiti od vjere, smatrajući kako su roditelji glavni krivci za nepismenost svoje djece. „Nećete da dica knjigu uče, a morete ji pušćati i ob i dan i ob noć da se skitaju i vratolome od

---

[401] Malo složeniji letci imali su jednostavne molitve: Očenaš, Zdravamarija. Iz tih su letaka i mladi i stari učili prepoznavati slova, a zatim i s razumijevanjem čitati. Letci su se najčešće nosili u džepu, s njima su pastiri išli za stadom, seljaci su ih zajedno s hranom i pićem nosili na oranje, kopanje i na druge poljske radove. Više o tome u: J. Bratulić, Letak za kršćane (...), 185.

[402] Pravoslavni, kalvini i muslimani nisu niti pozdravljali, a ni odzdravljali na takve pozdrave. Stoga su se katolici takvim pozdravom: *Budi faljen Isukarst* i odgovorom *Amen, Vazda* ili *U vike* uzajamno pozdravljali i na taj način se prepoznavali i identificirali kao skupina. Taj je pozdrav kroz stoljeća postao uobičajen među seoskim stanovništvom. J. Bratulić, Letak za kršćane (...), 186.

[403] I. i II. izdanje se nije pronašlo, izdanja III.-V. Izašla su u Trnavi 1764., 1766., 1773. T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945.

[404] Isto, 45.

[405] Josip Milunović, *Šest nedilja na poštenje s. Alojžije Gonzage*, Zagreb, 1759.

igre do igre, od kuće do kuće...., a morete ji pušćati na nikakvo vražje prelo, vražji končac, vražji jastučac,..."[406]

Isto razmišljanje dijelio je i M. A. Relković koji je za ono vrijeme uobičajno kretao od vjerske prosvjete. Njegovo djelo *Slavonske libarice* preveden je s francuskog jezika, nadopunjen abecedom te velikim i malim slovima. Namijenjen je bio vojnicima koji su bili sudionici Sedmogodišnjeg rata u Njemačkoj „da nauče i oni poput drugih naroda u svom jeziku pjevati pjesme na slavu Božju."[407] Sličnu obvezu osjetio je i Blaž Tadijanović koji je kao vojni svećenik brodske regimente dobrovoljno boravio u zarobljeništvu kako bi služio svojim vojnicima. Kao rezultat tog boravka nastala je knjiga *Svašta po malo ili kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik*[408], njemačko-hrvatski rječnik zamišljen kao priručnik za poučavanje nepismenih vojnika u čitanju. Kako je bila dobro prihvaćena i korisna za krajišnike u učenju njemačkoga jezika, tiskana je i po drugi put 1766. prema zapovjedi graničarskog pukovnika baruna Raspa. Svi ovi književnici, Milunović, Relković, Tadijanović bili su u bliskom doticaju s narodom u oba dijela Slavonije, ali su došli do zajedničkog zaključka kako je za iskorjenjivanje nepismenosti bilo neophodno širenje prosvjetnog i književnog rada.

Međutim, pored ove struje u Slavoniji su djelovali i franjevački pisci koji su pisali kršćanski nauk samo u cilju razlaganja vjerskih istina. Smatrali su kako su promjene nužne kod slavonskog čovjeka, ali jedino kroz prihvaćanje kršćanskoga nauka i njegovom primjenom na prilike u kojima je Slavonija bila. Najbolji primjer za takav pogled je djelo fra Đure Rapića *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistiti, uputit, naučit i pokrstiti* (Pešta 1766.).[409] Još je jača kritika i protuprosvjetiteljska orijentacija izražena u djelu *Tamburaš slavonski* koje je potpisano pseudonimom, a vjerojatno pripada istom autoru. Anonimni autor poriče svaku

---

406 T. Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945., 40.

407 Isto, 41.,42.

408 Isto, 42.

409 Rapićev katekizam aludira na četiri godine ranije izdanog Relkovićevog *Satira*. Naime dijalog se odvija između Satira i redovnika, ali u obrnutoj ulozi. Redovnik je taj koji daje odgovore Satiru i podučava ga kroz kršćanski nauk. Isto, 47.

sposobnost i spremu Relkoviću za književni rad budući da je po zanimanju vojnik, a pored toga zamjera mu što je kritizirao narodni život i običaje.[410]

Do tada je pismenost u redovima svjetovnjaka bila prisutna samo kod novopridošlih stranaca, osobito Nijemaca. Naime, od druge polovice 18. stoljeća slavonska književnost okreće se općim prosvjetnim temama, a kao pisci javljaju se opismenjeni svjetovnjaci koji su imali priliku upoznati i život u naprednijim europskim zemljama. Književnost je prije Relkovića imala u potpunosti vjerski karakter, književnici su bili samo svećenici, a podučavanje se provodilo kroz kršćanski nauk. Relković, iako vojnik, i u Satiru ostaje vjeran kršćanskom duhu, ne napadajući crkvu i svećenstvo. Na nekoliko mjesta naglašava važnost crkve i vjerskog duha kao glavnog pokretača uz opismenjavanje.

„Još je dite jedno teško brime,
Na kog valja da potrošiš vrime
I naučiš Božje zapovidi,
Nek kršćanski dobar život slidi.
Ako ne ćeš, ti si neprijatelj
I dičice tvoje pogubitelj,..."[411]
„Što dosada nisi imala,
To jest: skule i druge nauke,
I da slidiš sve kršćanske puke,..."[412]

Otpor prema prosvjetiteljskim idejama koje odbacuju Boga u kršćanskom smislu, a priklanjaju se novom deističkom[413] učenju ipak se mogu naći kod nekih slavonskih pisaca. Tako se Antun Ivanošić u predgovoru svog djela *Svemogućem neba i zemlje Stvoritelju* (Zagreb 1788.) osvrnuo na Voltairea, Rousseaua i druge deističke i ateističke struje koji su „suprot istini Svetoga pisma čemerno pero svoje bili izoštrili, s kojim cile kraljevine skoro

[410] Isto, 75., 76.
[411] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 64.
[412] Isto, 61.
[413] „Bog je stvoritelj svijeta, ali se nakon stvaranja drži sasvim izvan njega ..." Damir Barbarić, Prosvjetiteljstvo i Europi, *Kolo*, XIV/4., Zagreb, 2003., 75.

otrovaše". Propaganda protiv vjere počela je prodirati u slavonsko selo čemu je svjedok bio i sam Ivanošić. Naime, prema vlastitom kazivanju kroz njegovu čađavičku župu proputovao je jednom neki „dušotajac" koji je seljacima govorio kako nema duše pa prema tome da nema niti „na drugomu svitu ništa takovoga, u što bi mogao čovik upirati svoje ufanje."[414]

„Ovi bo su otrovni oni izrodi zmaja paklenoga – veli pisac – virujte meni, koji s neizgovorenim kvarom cile općine, gradjane po varoši, paure iliti kmete po selih, družinu po kućah, podložnike po kraljevine, kaono drugi kužnici truju i smućuju; sime nepokornosti prama kralju medju podložnici, neposluha i nazlobe glavne medju kmeti prama gospodi svojoj zemaljskoj, nevirstva medju družinom prama gospodarom svojim sijući: kamen svega nemira, bune i nesloge medju blaženstvo društva človičanskoga hitajući."[415]

Iz njegovoga stava lako se može zaključiti kako je struja prosvjećivanja prodrla dublje i raširila se po Slavoniji. Glavno oružje kršćanina protiv takvog bezvjerstva je ljubav prema Bogu i bližnjemu koja je izvor svih vrlina i bez koje nema dobrote ni kreposti.[416]

Upravo ovakav otpor kroz književnost svjedoči koliko je prosvjetiteljstvo kao zapadnoeuropski proces bio i duhovno snažan te se širio i svakako utjecao na promjene svakodnevnih navika, razmišljanja, a osobito je utjecao na proces opismenjavanja u svim krajevima Slavonije.

Reforma školstva - posljedice u Slavoniji

Razvojem znanosti i tehnologije tijekom 18. stoljeća došlo je do pojave novih proizvoda što je imalo za posljedicu ubrzani razvoj trgovine i prometa te veću cirkulaciju novca. Društvo se ubrzano mijenjalo od agrarno-feudalnog ka građanskom i industrijskom društvu, odnosno od apsolutizma ka pravnoj državi i državi blagostanja. Veću produktivnost u gospodarstvu, ali i u upravi bilo je moguće postići samo obrazovanjem i osposobljavanjem puka. Stoga obrazovani građani tijekom 18. stoljeća postaju glavni oslonac vladarima u upravljanju državom. Iz njihovih su redova potekli najbolji službenici koji su sustavno i poslovno upravljali zemljom.[417] Stari oblici i strukture u društvu bivali su odstranjeni, istisnuti i nadomješteni.

[414] T. Matić, *Prosvjetni i književni* (...), 1945., 64.

[415] Branko Drechsler (Vodnik), *Slavonska književnost u 18. vijeku*, Vinkovci, 1994., 62.

[416] Isto, 61.

[417] Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb, 2000, 48.

Uvođenjem obaveznog školovanja stvoren je temelj za oblikovanje budućeg građanskog društva koje je opismenjeno i naobraženo, moglo artikulirati svoje političke stavove te ostvariti nove gospodarske ciljeve.

Marija Terezija zatekla je vrlo teško stanje u školstvu, ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, već i u ostalim zemljama Habsburške Monarhije. Uza sva nastojanja. prosvjetno pitanje i podizanje škola u Slavoniji, nailazilo je na otpor. Glavni razlog što pučkih škola nije bilo, bile su „predrasude mnogih odličnih crkvenih i svjetskih ljudi, da prostom puku ne treba škole". Čak je i sama carica opominjala vlastelu i biskupe, „neka sami osnivaju pučke škole, da će i njima biti bolje, ako bude puk prosvjetljeniji."[418] Sve se postizalo silom kako bi se zadovoljile kraljičine naredbe i namjesničkog vijeća, jer je vlastela „u selu radije voljela imati gostionicu, nego školu."[419] „Kakove su bile prilike za škole u Hrvatskoj i Slavoniji, vidimo otud, što je npr. u cijeloj užoj Hrvatskoj bilo samo 17 škola. No mnogo bolje prilike nijesu bile ni u drugim caričinim zemljama: u samom prijestolnom gradu Beču od 19 314 djece sposobne za školu, polazilo je u školu samo 4665."[420]

Kao što je već spomenuto, 1767. osnovana je prva hrvatska vlada tzv. Kraljevsko vijeće čiji je cilj bio dosljednije provođenje apsolutističke politike kao i prilagođavanje uprave zadacima moderne države. Preko Vijeća utjecaj dvora bio je jači, što se osobito osjetilo na području razvitka školstva u Hrvatskoj i u Slavoniji. Godine 1770. Marija Terezija izdala je značajan dekret po kojem država, odnosno vladar preuzima brigu za školu, („Škola jest i ostaje zauvijek stvar države"), čime započinje sustavnije provođenje prosvjetne politike. Ovaj dekret pridonio je oslobađanju škole od nadzora crkve i svećenstva, a isto tako omogućio je svjetovnjacima aktivno uključivanje u prosvjetni rad.[421]

Važnost isusovaca u osnivanju prvih javnih viših škola bila je velika sve do 1773. kada je njihov red bio ukinut. Od tada se više pažnje poklanja osnivanju i razvitku osnovnih škola koje su do tada bile zanemarivane. Država je preuzela škole u svoje ruke 1774., dajući im jedinstvenu odgojno i prosvjetnu ulogu, koja je bila sadržana u tzv. Općem školskom redu,

---

[418] Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910., 372.

[419] J. Kempf, *Požega*, 236.

[420] D. Bogdanović u M.A. Relković, *Satir iliti* (...), 7.

[421] Dragutin Franković (ur.), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958., 50.

tzv. „Allgemeine Schulordnung". U njemu su sadržani propisi o uređenju škola za Ugarsku i Hrvatsku gdje je državna vlast svoju ulogu nametnula kroz učenje njemačkoga jezika.[422] Nakon odluke Marije Terezije o uvođenju obaveznog jednogodišnjeg školovanja za svu djecu u Slavoniji započinju novi razvojni procesi koji će promijeniti i vojni i civilni dio Slavonije. Novi, trostupanjski sustav školstva na čitavom prostoru Monarhije trebao je svakome omogućiti da nauči čitati, pisati i računati.[423] Time je omogućeno brojnim potomcima seljaka da steknu znanja koja su im otvarala vrata za daljnji nastavak školovanja.

Uz to novi sustav školstva donio je još jednu bitnu novinu: svoju ekonomsku snagu crpio je iz materijalne baze crkvenih redova koji su jedan po jedan ukidani u Monarhiji, a njihova imovina stavljana u školski fond. Na taj su način stvoreni preduvjeti za opismenjavanje većine stanovništva. „U svakom mjestu, gdje je župna crkva mora postojati trivijalna škola, u kojoj se poučava mladež u vjerouci, biblijskoj povijesti, čitanju, njemačkom pismu, računanju do trojnog pravila, nauci o poštenju, te o gospodarstvu. Dužnost je općina, uz pomoć gospoštija, osnovati, urediti, izdržavati i prema potrebama proširivati škole. U školu se polazilo sa 6-7 godina. Roditelji koji nisu slali djecu u školu strogo su kažnjavani. Neposredni nadzor nad normalnim i glavnim školama vodi ravnatelj, nad trivijalnim školama župnik."[424]

Zanimljivo je kako su osnovne, trivijalne škole u Brodskoj, Gradiškoj i Petrovaradinskoj pukovniji zabilježene i ranije. Bile su namijenjene školovanju i dječaka i djevojčica. O tome nalazimo potvrdu i u Relkovićevoj *Gramatici* 1767.:

„Ali sada mojeg mi imena,
ne tuži se niti plače višje,

---

[422] Početak reformi austro-ugarskog školstva veže se uz ime opata Ignjata Felbigera. T. Matić, *Prosvjetni i književni rad* (...), 1945., 34., 35.

[423] Naglasak na čitanju, pisanju i računu bio je u urbanim sredinama, dok su se seoska djeca «učila moralu, religiji i praktičnim vještinama neophodnim za svakodnevni život». D. Matanović, *Grad na* (...), 32.

[424] U svakom okružju ima da postoji jedna glavna škola sa 3-4 učitelja za latinski jezik, zemljopis, povijest, napulke za pismene sastavke. Ove vrste škole izdržavaju se na račun školske zaklade. Preporučuje se osnivanje posebnih djevojačkih škola. U sjedištu svake školske komisije ima se osnovati normalna škola, koja će uz proširenu obuku propisanu za glavne škole (naročito u IV. razredu za mladež koja ne namjerava prijeći u srednje škole) skrbiti i za učiteljski podmladak. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910., 414.

jer Slavonci moliše gospodu,
koja nu su od vladanja stupi,
pak im taki dadoše slobodu,
pravit skule baš u svakoj župi.
Ja ne velim od velikih mista,
Gdi no skule prije toga biše
Neg spominjem ona sela ista,
Koja skule posli načiniše.
Kopanica i Lukačev Šamac
Ponose se, što su započeli,
I za druge dobar stojim jamac,
Da će pravit, jer ih svaki želi.
Sibinj ima Podvinje i Garčin,
Cerna tako, pak još Ivankovo.
U Vinkovci to po isti način
Sve je već odavna gotovo.
Što su doli malo niže Nimci
Po komorskoj i po drugi župa
mislim, da će još i Varadinci,
da im dica ne ostanu tupa..."[425]

Naime, krajišnike su oduvijek smatrali „ljudima divlje ćudi"[426], a slično ih opisuje i Matija Antun Relković u svom *Satiru.*[427] Stoga ne čudi odluka iz 1764., (deset godina prije terezijenske reforme školstva), o osnivanju škola u svakom mjestu ili barem u satniji i postavljanju učitelja njemačke narodnosti „za popravak toga još surovog krajiškog puka i za

[425] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 74.
[426] I. Martinović, *Povjesne crtice* (...), 81.
[427] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 58.

odgajanje podčasnika za vojnu službu."[428] Relković u istom djelu ističe osobitu važnost osnivanja pučkih škola po slavonskim selima:

„Neg molite vaše obrstare
I biskupe, crkve i poglavare,
Naka mole svitlu cesaricu,...
Vašu majku i vašu kraljicu,
Baš Mariju dragu Tereziju,...
Milostivo neka zapovidi,
Svaku župu da s meštrom providi,..."[429]

Prema popisu iz 1770. u Slavoniji su sljedeća mjesta imala školu: Tovarnik, Ilača, Šarengrad, Lovas, Vukovar, Nuštar, Nijemci, Otok, Privlaka, Županja, Ivankovo, Vinkovci, Valpovo, Pakrac, Pleternica, Cernik, Kutjevo i Požega.[430]

Od tog vremena počinju se pisati i „Spomenice" škola koje su bilježile najvažnije događaje.[431]

Predmeti koji su se podučavali u normalnim i glavnim školama bili su sljedeći:

---

[428] I. Martinović, *Povjesne crtice* (...), 81.

[429] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 74.

[430] Normalne škole su se osnivale u mjestima koja su bila sjedišta školskog povjerenstva i u njima su se školovali budući učitelji. Prema I. Martinoviću takvih škola u Slavonskoj krajini nije bilo, premda je školsko povjerenstvo djelovalo prvo u Petrovaradinu, a potom u Vinkovcima. Međutim, pedagoški se tečajevi nisu u njima održavali sve do 1822.godine.
Glavne škole osnivane su po pukovnijskim zapovjedništvima, a zatim po vojnim komunitetima slavonske Krajine. U starijim spisima takve škole nose naziv normalne škole, iako se nisu nalazile u sjedištima školskih povjerenstava. Treća vrsta škola bile su trivijalne, njemačke koje su u Brodskoj pukovniji osnivane još prije 1774. po župnim mjestima, prvi učitelji bili su Nijemci, a nadzirali su ih župnici. Od 1762. u Brodskoj pukovniji bilo je 12 osnovnih njemačkih škola, 17 u Gradiškoj te 21 u Petrovaradinskoj pukovniji. Bile su namijenjene za školovanje i djevojčica i dječaka. I. Martinović, *Povijesne crtice* (...), 91 - 96.

[431] Međutim, često puta su pisane vrlo brzo te su pune pogrešaka tako da je povijest nekih škola nejasna. Primjer za to su škole u Slavonskoj krajini: u Podvinju, Sibinju, Šamcu, Kruševici koje su osnovane 1767. godine, iako ih Relković spominje već 1761. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910., 503.

„Popismena i sricanje, čitanje, pisanje, pravopis, računanje, latinski jezik, prirodne znanosti ili kućanstvo, zemljopis i povijest, crtanje, njemački jezik, pismovnik i vježbe u pismenim sastavcima, mjerstvo i mehanika, biblijska povijest, nauke o ćudoređu, tumačenje epistola, tumačenja evanđelja, uvodne lekcije sa sadržajem druge čitanke, pravila pristojnosti."[432]

Najbitnija pretpostavka postepenoj demokratizaciji, opismenjavanju i napretku društva bila je reforma osnovnog školstva te se zato nastojalo što više povećati udio seljačke djece u polaženju škola. To je osobito bilo prisutno za cara Josipa II. koji je promicao osnivanje osnovnih škola. Međutim, uvođenjem školarina za gimnazije 1785. ograničio je daljnje obrazovanje seljačke i građanske mladeži.[433] Može se stoga zaključiti kako je u prosvijećenom apsolutizmu čitav sustav školovanja ipak bio temeljen na principu zadržavanja seljačke djece u što većem broju na selu. Ipak, najveća važnost za razvoj pismenosti u Slavoniji imala je odredba da svako mjesto sa župnom crkvom dobije trivijalnu školu te da je školovanje obavezno za svu mušku djecu. Roditelji koji nisu slali djecu u školu bili su strogo kažnjavani.

Pa ipak, 1777. u škole središnjeg dijela slavonske Vojne krajine, tzv. Brodske pukovnije, bilo je upisano 510 učenika, ali samo 324 učenika su redovitije pohađala nastavu. Razlog nepohađanja ili neredovitog pohađanja nastave najčešće je u samim roditeljima koji ne dopuštaju djeci da idu u školu. Relković tako piše: „...Slavonac ne da svoie dice /dase idu ucsit A. b. c.".[434] Njegovi stihovi u kojima piše o školovanju u Krajini potvrdu nalaze i u satnijskim protokolima u kojima se do duboko u 19. stoljeće opominje krajišnike, da moraju dozvoliti djeci da idu u školu.[435] Isto potvrđuje i krajiški učitelj Mijat Stojanović[436] koji u intervjuu Slavenskoj lipi 1849. godine ističe: "Što dieca nepolaze marljivo škole krivo je i zločesto domaće odhranjenje ona velika meržnja našeg prostaka prema školah, od kojih on, iskreno rekavši ne vidi kakvu svoju hasnu, niti ju može očekivati dok god škole ne budu svrsi shodno uredjene, te ne postanu što im je zadaća postati, naime najveća poluga prosviete

---

[432] A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910., 422.

[433] *Povijest Hrvata II.*, 336.

[434] M. A. Relković, *Satir* iliti (...), 62.

[435] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1837.

[436] Mijat Stojanović (1816. - 1881.), krajiški učitelj. Predsjednik Hrvatskog pedagoško-književnog zbora od 1877. do smrti.

pučke."[437] Stojanović navodi kako je čest slučaj da članovi kućne zadruge bez djece ne dopuštaju da se djeca drugih zadrugara školuju zajedničkim sredstvima zadruge već tu obaveza prebacuje na roditelje. Krajišnici koji nisu dopuštali da njihova djeca idu u školu isticali su da su im djeca neophodna ispomoć za rad na imanjima. Stoga vojne vlasti 1827. određuju održavanje nastave u ljetnim mjesecima tj. u vrijeme trajanja teških poslova žetve u kojima su djeca manje sudjelovala.[438]

Sličan problem bio je i u mjestima civilne Slavonije. Naime, iako su nastojanja države u promicanju poduke, a kroz to i moralnih kvaliteta krajem 18. stoljeća zaživjele, proces školovanja povremeno je bio izložen kušnji i zastojima. Zabilježeno je kako se 1791. tužio gvardijan veličkog samostana O. Franjo Jozić kao upravitelj župe, da su župljani u pobožnosti mlaki, da se po noći klatare i da pucaju oko kuća, što bi moglo uzrokovati požar. Pored toga odbijaju slati svoju djecu u školu. Stoga je županijska skupština 16. veljače odlučila da sudac Peičić to mora izvidjeti te ih o tome izvjestiti. Sve mora opomenuti da šalju svoju djecu u školu pod prijetnjom teških kazni.[439]

U Slavonskoj vojnoj krajini osnovni problem u razvoju školstva nastupio je potkraj vladavine Josipa II. Zbog nedostatka novca većina trivijalki se gasi i od nekadašnjih 40 ostaje tek 12 škola. Problem je najčešće izražavan u dva najveća sela Brodske pukovnije Babinoj Gredi i Bošnjacima koja su gotovo tri desetljeća tražila ponovno otvaranje škole u svojim mjestima. Vojne vlasti 1816. konačno daju dopuštenje, ali tako da ih financiraju same krajiške općina bez državnog troška. U Krajini tako nastaje novi tip škola tzv. narodne, općinske ili elementarne škole. Osobina im je da su njihov rad financirali sami krajišnici tj. školarinu su plaćali oni čija su djeca pohađala školu.[440]

Upravo ta činjenica da krajem 18. stoljeća seljaci s granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva uporno traže otvaranje škola i da su, usprkos kroničnoj neimaštini,

---

[437] Velimir Deželić, Mijat Stojanović o hrvatskom školstvu, u: *Škola*, Zagreb 1909., 20.

[438] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1837.

[439] J. Kempf, *Požega*, 233.

[440] Krunoslav Tkalac, *Babogredska kompanija*, Vinkovci, 1994., 130.,
150 godina škole u Bošnjacima, Bošnjaci, 1969.

spremni sami financirati obrazovanje svoje djece, pokazuje brzinu utjecaja prosvjetiteljskih reformi na području školstva.

Položaj učitelja do 1774. tj. do uvođenja novog školskog reda nije bio jednostavan. U većini slučajeva uzdržavali su se od zemlje koju su dobivali od crkve ili općine, a plaću nisu niti dobivali. Novčane su nagrade dobivali za uzgredne službe kao npr. orguljašku, pjevačku, bilježničku. Stan je učitelj uvijek dobivao u seljačkoj kući ili zgradi koja je za školu bila određena. Neki su učitelji dobivali zalihu živežnih namirnica od općine ili pojedinih obitelji, kao i drva. Često se događalo da je učitelj dobivao hranu svaki drugi dan u drugoj kući, dok tako ne obiđe čitavo selo. Osim svakodnevne poduke za djecu, učitelji su izvršavali različite poslove za koje je bilo potrebno znanje čitanja i pisanja. To je najčešće bilo vezano za pisanje raznih pisama u selu, gdje najčešće osim župnika i učitelja nitko nije znao pisati. Župnici se obično takvim poslovima nisu željeli baviti, a učitelji su za takve usluge primali naknadu u novcu ili u drugim oblicima.[441]

Budući da takav položaj učitelja nije bio najzahvalniji, bilo je uobičajeno da za taj poziv nije bilo dovoljno ljudi. Stoga su se na mjestu učitelja često nalazili ljudi koji to nisu bili po zvanju, niti su imali dovoljnog obrazovanja, ali su se prihvaćali privremeno tog posla kako bi preživjeli. Za Josipa II. učitelji su najčešće obavljali bilježničku službu. To je ozakonjeno carskom naredbom 1789. Učiteljima je dopušteno obavljanje bilježničke službe, ali „samo ondje, gdje dotacija nedostaje za izdržavanje učitelja i gdje broj školskih polažajnika nije prevelik".[442] Država je nastojala poboljšati kvalitetu krajiških učitelja od kojih se obavezno zahtijevalo poznavanje njemačkog i hrvatskog jezika. Najbolje je slala na usavršavanje u Beč kako bi se upoznali s metodom pedagoga Felbigera.

Neke od reformi Josipa II. i danas djeluju prilično hrabro i suvremeno. To se osobito odnosi na rješavanje pitanja različitih vjeroispovijesti u školama. Naime, Josip II. donio je odluku da se molitva katoličkog karaktera izostavi kako se ne bi vrijeđala svijest nijednog učenika. Dokaz za tu tvrdnju nalazimo u pozivu kr. namjesničkoga vijeća od 21. ožujka 1786. upućenu

---

[441] Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910., 386.

[442] A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva II (od godine 1780. do ožujka 1835.)*, Zagreb, 1910., 54.

kr. naukovnoj komisiji za zahtjevom da se podnese zahtjev zajedničke molitve, koja bi se imala moliti u školama, koju polaze djeca različitih vjeroispovijesti.[443]

Odluku o prisilnom polasku u školu, car je morao pred kraj svoga života povući jer su se toj provedbi svi opirali. Također se nije uspjelo s cjelogodišnjim polaskom u školu jer u seoskim školama ljeti nije bilo učenika. Nastojao je djelovati i na svijest krajišnika pa je u cilju iskorjenjivanja praznovjerja zabranio 1784. zvonjavu na oblake. Ta se naredba morala nekoliko puta ponavljati jer su Slavonci dugo vjerovali da zvona razgone oblake.

U interesu zdravlja izdao je car Josip II. 1780. naredbu koja je i u krajiškim pukovnijama proglašena da žene ne smiju nositi steznike. To se odnosilo na gospođe iz boljeg društva, a ne na obične graničarke. Ta naredba je protegnuta 14. kolovoza 1783. posebnim dekretom i na škole pa se njome zabranjuje nošenje steznika u trivijalkama, u sirotištima, samostanima i svim ostalim ženskim odgojnim zavodima.[444]

Iako je glavni smisao osnivanja škola po Slavoniji bilo učenje njemačkog jezika s prvenstvenim ciljem jačanja države, nesumnjivo ostaje činjenica da je opismenjavanje u Slavoniji utjecalo na postupno mijenjanje strukture stanovništva s obzirom na zanimanja, a time i na poimanje njenih stanovnika o važnosti školovanja. Stoga je u procesu modernizacije Habsburške Monarhije, a onda i Hrvatske i Slavonije bitnu ulogu odigralo osnivanje škola i uvođenje obaveznog osnovnoškolskog obrazovanja.

Početkom 19. stoljeća važnost školovanja postaje sve izraženija. Postupno se povećavao broj djece u školama, ali je rastao i intezitet osnivanja novih škola. Škole se počinju razlikovati prema načinu financiranja i upravljanja, nastavnom jeziku, nastavnom programu, položaju i ulozi učitelja, te vrstama škola. Tako nastavni jezik više nije isključivo njemački jer učitelje njemačke nacionalnosti zamjenjuju domaći školovani učitelji (od kojih neki postaju državni službenici).

---

[443] Isto, 17.

[444] Također se strogo zabranjivalo primati u školu djevojke koje bi nosile steznike. Zemaljski školski ravnatelji zahtijevali su da se u polugodišnjim izvještajima treba zabilježiti da li se strogo provodi taj dvorski dekret. Sljedeće godine, okružnicom je određeno da časnici sporazumno sa svećenstvom nastoje zabraniti da žene ne nose novac i srebreninu kao ures. Isto, 109., 110.

Čudoređe – jamac državne sigurnost – utjecaj državnih mjera

Dugotrajna osmanska vlast ostavila je posljedice na moralne karakteristike ljudi u Slavoniji. Gospodarske i upravne reforme bilo je puno lakše provoditi, nego mijenjati običaje i životni stil. Svadbe, vjerski blagdani, kola i prela bili su oblici društvenog iživljavanja na prostoru Slavonije. Takva društvenost često je rezultirala velikom razuzdanošću koja je doprinosila stvaranju ozračja nesigurnosti i tako već nesigurnog područja. Isto tako, pretjerana sklonost k hedonizmu i opuštenom životu nije išla u prilog gospodarskom napretku. Sve te nedostatke vlast je nastojala iskorijeniti ili ih držati pod kontrolom donošenjem različitih propisa. Slavonski su se književnici također u svojim djelima uključili u prosvjetiteljska nastojanja svojih vladara u pravcu stvaranja novog morala.

Nakon oslobođenja od Osmanlija, za mnoge stanovnike Slavonije jedan od osnovnih načina za stjecanje prihoda bilo je pljačkanje susjeda, s kojima su ponekad vodili pravi mali rat. Opća nesređenost i česte mijene zakona utjecale su da niti moral sa svojim naslijeđem iz prošlosti nije mogao biti na visini. Taube je u svom putopisu zabilježio te specifične navike te ih opisuje: „ako bi Slavoncu zatrebalo novaca ili ako zbog lijenosti nije htio raditi, naoružan bi izišao na put ili bi napao susjeda.“[445]

Pljačkanje je bila uobičajena pojava, čak vrlo česta, osobito u krajiškom dijelu. Junak je bio onaj koji bi sudjelovao u puno pljački. Lijenost i nedostatak radnih navika bili su glavni povodi takvom ponašanju. Život ljudi uz samu granicu s Osmanskim Carstvom bio je izložen nesigurnosti kao i neprekidnoj borbi za osnovnu egzistenciju. Takvi uvjeti zasigurno su utjecali na njihove moralne vrline, kao što je nezainteresiranost prema bilo kakvom obliku radu i sklonost prema nestalnom životu. Nerad i izbjegavanje svakodnevnih obveza bila je uobičajena pojava kod muškaraca koji su vrlo lako prepuštali sav fizički rad ženama. Sudeći prema izvorima, muškarci su volili samo rat i ratničke poslove, držanje straže, vježbanje oružjem, a ostalo vrijeme provodili su spavajući i pušeći duhan.[446] Ponešto drugčiju sliku o odnosu prema radu daju Piller i Miterpacher barem što se tiče žena u Slavoniji. „Mislimo da nigdje žene nisu marljivije nego u Slavoniji. Jer osim što ih muževi zovu da im pomažu u poljskim poslovima i što upravljaju kućom i porodicom, one skrbe za svu vunenu i lanenu

[445] F. V. Taube, n. dj., 121.
[446] F. V. Taube, n. dj., 208., 209.

odjeću. Uz bilo koji posao još predu, marljivo koristeći vrijeme koje im preostaje od drugih poslova da bi isprele svu pređu. Rijetko izađu na ulicu bez preslice o boku, pa im čak i desnica nije bez vretena kada se vraćaju s bunara. Osim toga bave se i tkanjem od lana i vune, njihovim bojanjem kao i vune." Kao opravdanje za mušku lijenost i mržnju prema poslu, pisci vide u maloj koristi od rada na zemlji kao i nemogućnost veće zarade od prodaje svojih proizvoda.[447]

Vlasti su nastojale kontrolirati svako neodgovorno ponašanje koje bi moglo ugroziti ljudsku i materijalnu sigurnost. U Vojnoj krajini oružje je bilo nadohvat ruke, stoga je sigurnost trebalo zakonski urediti, osobito na javnim mjestima. Tako je donesena zakonska odredba prema kojoj je uvedena zabrana nošenja oružja u noćno doba, za vrijeme održavanja sajmova, na njestima gdje se vojska masovno okupljala. „Neimasze dogagjajucsi mnogi neszricsa radi, pussku izbacziti nitko, pod vridnom kasstigom, uszuditi." Također se strogo sankcioniralo svako javno narušavanje mira i reda u vidu psovanja, kleveta i govorenja neistina. „Szvake pszovke, i ostala bezcsinsztvovanja, iz koih mnoge neszicse izlazu tverdno zapriitjene biti, da kojibi u tomu prisztupili, dasze po zaszluxenju kasstigaju." Slično je bilo s neizvršavanjem obveza na straži (ne samo vojnoj, već i u civilne svrhe), nemarom i pijanstvom, „koi na sztraxu ili na druga szluxbena dila odredit bude, y to navlasz ili nemarno zaosztavi, ili pak pian tamo doide, takovsze ima kod kutje, to ieszt u kraissni szluxbah sz kasstigom sztraxarszkom ili robottom."[448]

Najvjerojatnije da su osobine kao što je nerad i izbjegavanje obveza, te neumjereno uživanje u alkoholu bile prisutne gotovo posvuda u Slavoniji. Naime, takav opis mentaliteta donosi i Matija Antun Relković u *Satiru* kada slikovito progovara:

„Jer ti voliš raditi o piću,
A nek vrane oko žita liću,..."[449]

Razuzdanost Relković posebno naglašava u vrijeme svetkovanja svetaca, na svadbma i sahranama. To su bile prilike kada je slavonska ljubav prema „zadivljaloj" slobodi poprimala

---

[447] M. Piller, Lj. Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj* (...), 149.
[448] HDA, Sgk„ kutija 7, 1753.
[449] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 119.

svoj konačan oblik. U takvim situacijama, čak i u prisustvu svećenika, vjerske su proslave postajale gotovo neobuzdane.[450]

Jer kad se svatovi opiju,
Oko kuće kokoše pobiju,
Mlogo puta baš i hranjenika,
Jer je kod njih tad sloboda nika;..."[451]

Za vrijeme osmanske vladavine u Slavoniji, često se održavalo posijelo. To je bio običaj da se navečer svi pozvani sastanu u jednoj kući. Djevojke i žene su prele, vezle, čijale perje, kazivale priče; pjevalo se, sviralo i igralo.[452] U svemu tome Relković je vidio rasadište nemorala, nazivajući ih u *Satiru* tzv. „turskim skulama". Osim posijela kritizirao je i običaje kao što je kolo i divan. Za njega su ženska posijela osobito bila izvorišta kleveta i ogovaranja. Kao pandan posijelu bio je divan gdje su se okupljali muškarci i tijekom svetaca, ali i u radne dane. Glavni sadržaj divana bilo je „sidenje i pušenje duhana", ali i trošenje alkohola pa je konačna posljedica ovakvog stila života bilo propadanje gospodarstva.

„Pak i vaši idu na divane,
Zalud side i puše duhane.
I u svetac i u poslene dane
Oni šeću pak još lindovane,
A posao neuređen stoji."[453]

Raskošne i prebogate svadbe bile su gotovo uobičajena pojava u čitavoj Slavoniji. Vojne i županijske vlasti su ih nastojale ograničiti, naročito u velikim troškovima, te su o njima raspravljali i donosili gotovo iste zaključke i propise.
U prvoj polovini 19. stoljeća vojna vlast u Krajini dozvoljavala je da vrijednost dara za buduću snahu ne smije prelaziti 6 forinti. Međutim, izdaci za darove i odjeću dosezali su do

---

[450] F. V. Engel, n. dj., 48.
[451] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 101.
[452] K. Tkalac, *Babogredska kompanija*, 147.
[453] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 92.

10, 15 pa i 20 forinti. Krajišnici su se tada zaduživali kod trgovaca. Djevojka koja se udaje smjela je primiti samo dar. U svatovima je bilo zabranjeno iznuđivanje novaca, npr. kod plesa s mladom. Po odredbi vojnih vlasti moglo je u svatovima biti samo sedam uzvanika. Međutim, bivalo ih je 20-30 pa i više. Ako su se svatovi vozili kolima, na konje se nisu smjele vezati maramice. Pucanje u svatovima, danju ili noću, bilo je zabranjeno. Po odredbi vojnih vlasti svatovi su se smjeli održavati samo jedan dan.[454]

Rasipništvo i prebogate svadbe bile su prisutne i u Provincijalu. Tako je o njima raspravljala Požeška županijska skupština 31. listopada 1746. donijevši odluku o zabrani prevelikog gošćenja u svatovima. Određeno je kako svatovi ne smiju trajati dulje od jednoga dana, a na gošćenju smije biti najviše sedam gostiju. Osim zaručničkog dara, ništa drugo nije dopušteno, kao niti da roditelji mlade ili njezini rođaci od mladoženje ili njegovih rođaka za nevjestu primaju darove. Uzdarje, što podsjeća na kupovinu žene, sasvim se dokida. Pratnje se na konjima i sa zastavama strogo zabranjuju, a mlada se ne smije u crkvu pratiti drukčije, nego najviše u kolima. U protivnom slijedila je kazna od 30 forinti.[455]

Osim Matije Antuna Relkovića, na moralne nepravilnosti i nerijetke pojave socijalne nepravde ukazivao je župnik i književnik Vid Došen u *Aždaji sedmoglavoj* (1768.). Neupitno je kako se ćudoređe u Slavoniji ispoljavalo na mnogim mjestima javnog života, gdje su ponašanja, ali i razmišljanja ljudi obilovala brojnim krajnostima. Za zaključiti je kako su se ona teško mijenjala unatoč naporima državne vlasti. Stoga i Vid Došen kao i Relković ukazuju na identične probleme ćudoređa u Slavoniji. Došen je želio da Slavonija, Slavonci i Slavonke, promjene svoje bećarluke, svoje neimanje higijenskih navika i svoju primitivnost.[456]

Poznavajući ondašnju Slavoniju (odlazak na prela, pretjeranost u jelu i piću) upozoravao je na sve posljedice takvoga uživanja, pri čemu je često ismijavao duhovnu i tjelesnu zaostalost Slavonije.

„Kori prelo i beside
radi s divojkoam momci side

454 K. Tkalac, Babogredska kompanija, 145., 146.
455 I. Kempf, *Požega*, 212.
456 I. Matić, *Prosvjetni i književni rad* (...), 1945., 65.

I smrad bludni tamo bljuju
Sebe smradno dok otruju."[457]

Oštro je kritizirao slavonsku neumjerenost u gošćenju prigodom babinja, podušja i svatova, na
krštenjima i sajmovima. Naročito je zamjerao veliku raskalašenost žena i djevojaka s
muškarcima te pojavu namjernih pobačaja.

„Običaji su nepošteni
Već zaleže i ošteni
Bludnost mladež da nagrdi
Pelenam dokle smrdi,
Još balavu nosi bradu,
A o bludnom radi smradu,..."[458]

Došen u svadbama kao i Relković vidi rasadište nemoralnog ponašanja.

„Oni kad se pouspenje
Priko sedla viseć stenje
I popriko s konja visi
Dok mu ručak u nos klisi...
Oni vije, oni viče
Oni reve, oni riče..."[459]

Osobito je oštar prema dvostrukom moralu i sklonosti Slavonaca k „pretvaranju" i laganju.
Takvog dvostrukog ćudoređa očigledno je bilo sve više, pa je kao takvo našlo svoje mjesto i u
Došenovim stihovima:

Idu indi k babi bliže
Svi krmelje da obliže:
Babu cmoka, babu liže

---

[457] Vid Došen, Antun Ivanošić, *Izabrana djela*, Vinkovci, 1994., 8.
[458] V. Došen, A. Ivanošić, *Izabrana djela*, 24.
[459] Isto, 70.

Ik zemlji se prid njom sliže.
Sad ju zove: „Majko mila“,
A sutra će bit kobila,
Prikosutra već do ručka
Bit će kipra, bit će kučka.“[460]

Svi ti nedostaci koji su se manifestirali preko društvenih običaja, kao i manjak radne discipline, s vremenom su nadomješteni bistrinom uma. O tome svjedoči i Engel kada spominje osobine koje će im pomoći da shvate nužnost promjena koje je zahtijevala nova vlast. „Po sebi ta nacija nije glupa, ima mnogo i dobrog dara za naučnu struku, ističe se vjernošću prema vladaru, gostoljubivošću, neustrašljivom hrabrošću i srčanošću koja prkosi svim opasnostima, štaviše i samoj smrti.“[461] Upravo ta prirodna bistrina ljudi omogućila je s jedne strane habsburškim vladarima lakšu provedbu reformi, ali i na stanoviti oprez u njihovom dosljednom provođenju. Engel to objašnjava i pronalazi razloge u prošlosti. „Pod turskim jarmom Iliri su zadivljali. Svi Iliri u austrijskim i turskim zemljama su prepredeni, lukavi i znaju se pretvarati; seljaci nisu glupi i prosti, nisu onakvi mamlazi kao u drugim zemljama. Prost narod u ravnici živi,... zbog siromaštva ili prije zbog lijenosti, ne može biti oskudnije i bjednije; svijet spava na zemlji jer nema kreveta. Način zidanja u ravnici je turski. Prost narod sijedi na zemlji prekrštenih nogu.“[462]

Vlast je smatrala da je moralne navike i ponašanje stanovnika Slavonije moguće promijeniti, ali samo uz istovremene gospodarske, kaznene, odgojne i komunalne reforme.[463] One su obuhvaćale različite dobne, spolne i društvene slojeve bilo u vojnom ili civilnom dijelu. Tako npr. u vojnim komunitetima magistrati su bili odgovorni za nadzor u uspješnom provođenju tih mjera. „Ruganje vjerskim običajima i duhovnim poglavarima nikad se ne sankcionira, nego se najstrože kažnjava. Sva gruba psovanja, nasilja i tuče, bilo da su krvave ili ne, kažnjavaju se najosjetnije, a posebno se za tuče najoštrije pedepsaju kako vinovnik tako

Ibid., 37.
F. Š. Engel, n. dj., 49.
Ibid., 54., 55.,57.
Pusić, Političko kameralne (...). 214.

promatrači koji mu se nisu suprostavili. Odgoj djece prepušteno je roditeljima, doduše, ali i lokalne vlasti trebaju paziti da li se taj bitni posao obavlja s onom brižljivošću koja odgovara zemjerama države." Magistrati su u svrhu odgoja, ali ne isključivo samo djece morali voditi računa i o vjerskim propovijedima „koje su trebale sadržavati i tumačiti prave ljudske dužnosti prema Bogu, prema svom vladaru i prema sebi samom, kako bi svak izbjegavao poroke koji su u sukobu sa dobrim običajima, sa moralom..."[464]

Cehovska udruženja također su bila podvrgnuta moralnim pravilima i obvezama. Tako u već spomenutoj povelji požeških krojača stoji kako član ceha ne može biti nitko tko nije u mogućnosti dokazati kako je poštenog imena, vladanja i podrijetla. Oni majstori koji su „zla i ljudna" života izopćit će se iz ceha i nitko ne smije moliti da se primi natrag. Bude li takav poslije izopćenja radio u gradu, oduzet će mu se posao i alat. Ako bi se kalfe ili šegrti po gradu noću klatili i pravili po ulicama buku i galamu, ili „bi se koji našao kod nepoštene žene da se od nje vraća", gradski službenici (panduri) imaju obvezu privesti ih i zatvoriti. Ne smiju ih pustiti dok mu sudac ne dosudi kaznu. Novi majstor u cehu ima obvezu oženiti se u roku od godine dana, u protivnom ne smije obavljati svoj zanat.[465]

Nisu samo različiti zakonski propisi i represivne mjere utjecali na mijenjanje životnog stila i moralnih navika stanovnika Slavonije. Puno veće značenje imao je gospodarski razvoj. Merkantilistička načela gospodarenja, a kasnije i fiziokratska učvrstili su materijalni položaj države, pružajući ljudima mogućnost veće slobode u načinu stjecanja bogatstva. Sloboda je utjecalo na mijenjanje životnih uvjeta, kao i na razmišljanja pojedinaca o sebi samima. Svijest ljudi se postupno mijenjala kao posljedica jasnijih gospodarskih pravila koja su ostavljala mogućnost izbora. Razvoj trgovine i obrta, tijekom 18. stoljeća stvorio je široku mrežu komunikacijskih odnosa, vrlo često sa zajedničkim nazivnikom, a to je što lakša i brža zarada. Taku vrstu stjecanja bogatstva država je nastojala kontrolirati kako ne bi bila rezultat laži, prijevara i prevara. Sveprisutna sloboda u različitim sferama života ljudi pružala je mogućnost zlopredovanja, ali je istovremeno rastao osjećaj ugroženosti i straha od mogućih gubitaka. Stoga, ne začuđuje činjenica kako je 1778. Matija Antun Relković preveo knjižicu *Postanak carovne pravice* smatrajući kako Slavonac mora usvojiti još mnoga pravila, a koja će ga

[464] S. Engel, n. dj., 378.

[465] Kempf, *Požega* (...), 459.

približiti ulozi prosvjećenog i korisnog podanika. Knjižica je tiskana u Divaltovoj tiskari u Osijeku te je za pretpostaviti kako je bila popularna na prostoru čitave Slavonije, vojnog i civilnog dijela.[466]

Relković se u svom racionalističkom pristupu pozivao na prirodno pravo, tzv. „narodne pravice" koje stavlja nasuprot pučkom tradicionalizmu koji za njega znači konzervatizam, osmansko doba te ekonomsku i kulturnu zaostalost. Prirodni poredak po njemu je zapravo oslobođenje od zaostalosti feudalizma i primitivnog patrijarhalnog društva. Stoga vlast ima pravo da u skladu s tim prirodnim poretkom čine stvari protiv narodne volje, ali za njihovo dobro. Po Relkoviću je takav oblik vlasti prosvijećeni apsolutizam, gdje vlast uvijek ima pravo i ona najbolje zna što je narodu potrebno.[467]

Relković je uvidio kako su nastojanja državnih vlasti utjecala na pojavu novih odnosa u društvu zahtijevajući od slavonskog čovjeka prilagodbu i učenje. Razvitkom obrta i trgovine te unaprjeđenjem agrara pojavila se potreba za novim obrascima ponašanja u gospodarskom i javnom životu koja su za stanovnike Slavonije bila strana te su zahtijevala dodatna tumačenja i objašnjenja. Kako je novac postao vrlo bitan čimbenik svakodnevnog života, počinju se javljati i brži izvori zarade kao što su igre na sreću, karte te kockanje o čemu i Relković progovara.

Već na samom početku *Naravne pravice* spominju odnos prema novcu. „Bogatstvo pak niti odvishje pohlepno skupljati, niti ga sasvim odbaciti. Prirodna dužnost svakog čovjeka je raditi i poslovati, a ne dangubljenje i linost." Posebno se ističu dužnosti pojedinaca prema drugima, poshtenje i dobar glas illliti proshtimavanje csovicsje nevalja uvriditi, kako ni tilo. Ono se jak uvridjuje kroz ogovaranje, i snizivanje tugjega poshtenja." Pravice naglašavaju i novi i promijenjeni odnos prema imovini i gospodarenju imovinom, daju objašnjenja novih pojmova koji se javljaju kao posljedica razvoja novih oblika gospodarenja i stjecanja vlasništva, kupovanje i prodavanje, Tergovacsko druxstvo illi ortakluki." Također se definira odnos prema privatnoj imovini, „da svatko drugoga svoje stvari uxivati u miru pusti; niti njegov mir

[466] Ivan Martin Divalt je 1775. prekupio franjevačku tiskaru. Njegovo nakladničkom djelatnošću kao i njegovih nasljednika (1775-1856.) Osijek je postao novo hrvatsko kulturno središte budući da su svi slavonski pisci tiskali svoje djela u Osijeku. *Od turskog do* (...), 57.

[467] Bićanić, *Počeci kapitalizma* (...), 61.

kroz silu, ocsito illi potajom, kroz privaru, illli kakvimgodmu drago bilo nacsinom ne smete, i se uznemiri. Ovim zakonom zabranjujese sve kradje, robia, nasertanje, kvari, nepravice i svake verste varke." Svi oblici stjecanja, ali i čuvanja osobne imovine točno su i precizno definirani. Brza zarada igrama na sreću nisu nepoznanica u 18. stoljeću, spominju se i u *Pravicama*: „hittanje kockih, bacanje mrixe u vodu, metanje novacah u lottariu sve su to načini stjecanja dobiti, kolikoje tko u nju uloxio, onoliko i izvadi, tako je zaludu jednakost čekati."[468]

Potvrda da su se u Slavoniji već tada pojavile igre na sreću kao i zabavne igre je podatak iz Osijeka u kojem se od zabavnih igara spominje mlin i kartanje.[469] Za Josipa II. pravila oko igara dobile su zakonsku osnovu. Naime, igre za novce su se zabranjivale, osobito nedjeljom i svecima. Dužnost časnika i seoskih sudaca bila je da primaju prijave za takvo ponašanje, osobito po *kerchmahma*.[470] Engel također potvrđuje kako je za vrijeme prijepodnevne misne službe bilo zabranjeno kockanje u gostionicama.[471]

Prevare na igrama nisu bile dopuštene i kažnjavale su se, „koi u dopushtenoj igri s kakvimgod varanjem i privarom uzsluxise, ako na priliku laxljive illli koimgod nacsinom zabiljexene karte illi laxljive xdribe illiti kocke uzima illi karte, kojebi drugima poredu morale dojti,... strvac od zlocsinstva urednog vladanja postaje."[472]

Promjene u ponašanju i prihvaćanje novih navika u načinu stjecanju novca zabilježio je Relković i u *Satiru* pri čemu ističe negativne posljedice tih pojava:

Najbolje je igrat se na karta?,
Brno čovik novca zadobije,
A svog ništa prodao nije.
Moj muž biše naučio prije
Jambre, triset i što vraga nije,

M. A. Relković, *Postanak naravne pravice*, Osijek, 1794., 19.

Kartanje je najčešće iz zabave prešlo u hazard. Najpoznatije i vrlo raširene kartaške igre bile su faraon, ziete, bosa-dieci, tressete... . *Od turskog do* (...). 45.

Josip II., *Mi Joseff Drugi* (...), Beč, 1786., Nacionalna i sveučilišna knjižnica (dalje: NSK), Zbirka rijetkosti, IV A 9 (15), (čl. 41.).

Engel, n. dj., 379.

Josip II., *Opchinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*, Budim, 1788. (čl. 33.), 123.

Dok ne rasu do posljednjeg novca;
Sad u kući ne imadem lonca.
Ivinj mi, mlogi zanadžija;
Sove igre posta inadžija;
Što priko dana zanatom zasluži,
To proigra žena mu se tuži."[473]

Gospodarske i socijalne promjene zasigurno su utjecale na promjenu navika i ponašanja ljudi. Tempo njihove prilagodbe i brzina usvajanja novih pogleda na život možda najbolje ocrtavaju stihovi Adama Tadije Blagojevića:

Kad shto koji stari novo csuje,
Misli da mu zube poteguje ...
Da on neche onako csiniti,
Obicsaj sadashnji sliditi,
Kak' sadashnj obicsaj donasha,
Pak i narav svih ljudih podnasha:
Zmoj proti ti ovomu biti,
Ili njemu u tom zamiriti ...[474]

Kontrola bračne zajednice

Brak je kao institucija rađanja zakonite djece vrhunac svoje važnosti doživio za Josipa II., koji je svega zbog pronatalitne politike koju je car provodio. Stoga ne začuđuju podaci koji govore, između ostalog o još jednom zadatku krajiške uprave, a to je briga o udajama seoskih djevojaka.

Tako je Relković 29. studenoga 1784. pred kraj sezone svadbi, poslao regimenti u Vinkovce izvještaj kako se u njegovoj kumpaniji od sto dvadeset i dvije djevojke za udaju, udala sto i dvadeset, a 16 ih se misli udati o pokladama. No neke su se djevojke odbijale udati. Osobito jer

[473] A. Relković, *Satir iliti* (...), 89., 90.
[474] Adam Tadija Blagojević, *Pjesnik - putnik, nikoi dogagjao pervo i posli puta Josipa II. Cesara rimsko-*
kroz Slavoniu, Beč, 1771., 64.

e radilo o dogovornim brakovima. O jednoj djevojci iz Babine Grede Relković govori kako je lijepa i rado mami momke, ali prosce odbija s izlikom kako se još ne može udavati. Obijest ljepe djevojke je iziritirala Relkovića pa ju je pozvao pred kumpanijsku komandu, no ona se ni tamo nije smela, odgovorivši kako će ići kamo god ju pošalju, radije nego da se uda. Još je jedan podatak koji govori kako su se slavonske djevojke opirale udaji. Naime, 1784. već zaručena djevojka iz Babine Grede pobjegla je, a da nitko nije znao kamo je nestala. Poslije 6 tjedana, na sam Badnjak, vratila se kući. Vojna vlast ju je ispitala gdje je bila, a po njezinom iskazivanju bila se sklonila u Piškorevce. Međutim zbog sumnji da je bila u Bosni, djevojku su i čitavu obitelj smjestili u karantenu zbog sigurnosnih razloga.[475]

Ovi primjeri vrlo zorno prikazuju kako je brak na ovim prostorima imao vrlo bitnu ulogu. Jedna od glavnih zadaća koju je trebao ispuniti bilo je stvaranje obitelji. Obitelj i bračna zajednica bili su osnovni temelj u kome je pojedinac nastojao zadovoljiti većinu svojih osobnih i društvenih potreba, stoga je za državu bio od izuzetne važnosti. Dvoje ljudi brakom bivše udruživali kako bi stvorili nešto novo, od djece do imovine i posla.... Sve navike, vrline i mane stjecale su se u obitelji te je instituciju braka pravno bilo neophodno urediti kako bi društvo moglo što urednije funkcionirati. Budući da su ljudi živjeli u gradovima i selima, njihova egzistencija nije se više svodila samo na puko preživljavanje, brak je poprimio nove funkcije. Počeo se shvaćati kao iznimno djelotvoran način upravljanja imanjem i održavanja društvenog poretka koji je od šire zajednice iziskivao svojevrsnu organizacijsku strukturu. Time je postao vrlo važan sporazum između dvoje ljudi jer je imao presudnu važnost za egzistencijsku sigurnost ili nesigurnost pojedinaca.[476]

Hrvatski književnici 18. stoljeća zabilježili su u svojim djelima karakterističnu crtu hedonističkog shvaćanja braka u Slavoniji i uopće takav odnosa žena prema muškarcima. Prema njihovom mišljenju to nije moglo donijeti dobro niti u životu pojedinih obitelji, a niti životu cjelokupne zajednice. Raspojasanost ženskog svijeta po slavonskim selima odlučno je kritizirao M. A. Relković u svom *Satiru* kao i V. Došen i u *Aždaji sedmoglavoj*. Obojica kude negativne strane obiteljskog života u Slavoniji pri čemu je Došen mnogo grublji i odrješitiji

[475] Matić, *Slavonsko selo* (...), Vinkovci, 1994., 80.

[476] Pravo zato nakon velikih epidemija, osobito kuge, u Slavoniji je zabilježena povećana stopa sklapanja

od Relkovića. Glavnim rasadnikom i ženeske i muške raskalašenosti Relković je vidio u kolu i prelu što su znali potrajati do u kasnu noć:

„Oni (tj. momci) obnoć oko kola kašu,
A kad lipo sve okolo opašu,
Onda stražnji pridnjima omahne
I sve kolo na zemlju obvale,
Pa kad bude od divojak? hrpa
Onda zgrabiv svaki svoju drpa..."[477]

Posljedice takvog ponašanja vrlo često su rezultirale rađanjem nezakonite djece. U krajiškom dijelu Slavonije vojna je uprava imala obvezu voditi računa o rađanju nezakonite djece, pa kad bi se doznalo da je koja djevojka ili udovica zanijela, kumpanija bi je pozvala na saslušavanje, da se utvrdi tko je otac, ali i da se majci i djetetu prije poroda osigura pomoć. Koliko god je to nastojanje krajiških vlasti socijalno bilo opravdano, nije se kod takvih saslušavanja postupalo osobito obzirno i diskretno.[478]

Taube također ukazuje na neke pojave koje su se negativno odražavale na opstanak bračne zajednice, kao što je običaj da mladoženja kupi nevjestu od njezina oca. Otac je mladu prodavao onome tko je ponudio najviše novaca, a razvratnost i povreda bračne vjernosti s obje strane bila je česta.[479]

Za Matiju Antuna Relkovića dogovorni brak je glavni izvor neslaganja i sukoba. Takva zajednica zadovoljava interese samo jedne strane, roditeljske, ali ne i bračnih drugova.

„Ako Ivka pojde za Marjana,
Viditi će te do malo vrimena,
Da će on nju svaki dan biti.
Kako će silom ju ljubiti,
Od njegova nije bila volja,
Marica njem' se čini bolja.

Tomo Matić, *Slavonske književno - povijesne teme*. Slav. Brod, 2003., 103.

Matić, *Slavonsko selo* (...), 72.- 75.

V. Taube, n. dj., 57.

Jer kad vi svog sina ženite,
Ne pitate niti mu velite,
Je li njemu divojka u volji,
Hoće l' živit s njom u dobroj volji;
Neg tražite sebi prijatelja i prosite, gdi je vami volja."[480]

U braku i obitelji Relković vidi životni smisao koji od oba bračna partnera zahtijeva ispunjavanje određenih dužnosti i obveza. To je prije svega međusobno poštivanje koje će onda rezultirati očuvanjem složne i funkcionalne obitelji.

»Ali kako ti ženu isprosiš,
Ta za brigu odmah i ositiš,..."[481]

Obitelj je zajednica koja se mora štititi, a žena uvažavati i poštivati:

»Tako valja da se ženom staraš
I u tugi s njome razgovaraš,...
To ne valja da ti nju progoniš
I nogama ko robinju gaziš." [482]

Prema Relkoviću brak je najviše trpio zbog ljubomore i ogovaranja, kako od samih bračnih drugova, tako i od okoline. Bračna zajednica imala je svrhu ostvarivanja sigurnost svih njezinih članova, muža, žene, a osobito djece. Sloga i mir u kući mogla se postići samo međusobnom podrškom i razumijevanjem. Svako nasilje prema Relkoviću je za osudu, ni fizičko ni psihičko obračunavanje između supružnika nije imalo opravdanja.

»Tko od njih kojegod posrne,
I onaj se drugi kraj privrne.

Otac veli: "Slušajte, komšije,

---

[480] M. A. Relković, *Satir iliti* (...), 76., 77.
[481] Isto, 110.
[482] Isto, 111.

Je li pravo, da me čovik bije?
On svaku noć po svem selu hoda,
A besposlen ko kakvi uhoda,
Pak na druge svaku večer troši,..."[483]

Nered, nasilje, pretjerano trošenje utjecalo je na stvaranje loših bračnih odnosa koji su se najčešće rješavali fizičkom silom. Brak je za Relkovića svetinja koju treba njegovati, a za to su odgovorna oba bračna partnera.

Nego s njome u ljubavi živi
I sam sebe za nepravdu krivi,
Pak odsele ne hodaj po noći,
Nego gledaj svu kuću pomoći;
Dobro radeć mlađe nagovaraj
I svojim se drugom dogovaraj."[484]

Važna uloga braka kao institucije nije bila naglašena samo u stihovima i opisima slavonskih pisaca i putopisaca 18. stoljeća. Naime, brak je na ovim prostorima bio u rukama crkve sve do 1786. kada je Josip II. donio zakonsku odredbu o braku i bračnim odnosima, tzv. Tolerancijsku uredbu.[485]

Država je tim zakonom zašla u dio privatnog života koji se ticao obitelji i njezinog odgajanja. Obitelj, brak i bračni odnosi kao i stvaranje potomstva postaju za Josipa II. dio državnog interesa. To je i razumljivo budući da je sigurnost njegova Carstva počivala na dobro uređenim kućnim zadrugama u Vojnoj krajini u čijoj se osnovi nalazila obitelj. Pored toga nije

---

[483] Isto, 113.
[484] Isto, 114.
[485] Austrija je još 1765. tj. u razdoblju ranog jozefinizma, isticala da je njezino pravo proširiti vlast na područje gdje se susreću država i Crkva, na tzv. „res mixtae", pa je Crkvi ostavila samo ono što se odnosi na naviještenje vjeroučenja, bogoštovlje i dijeljenje sakramenata. Josip II. želio je na crkveno-vjerskom području postići dvije stvari: potpunu vjersku toleranciju i Crkvu potpuno podvrgnuti državnoj vlasti. Više o tome u: Franjo Emanuel Hoško, Hrvatska crkvena historiografija o tzv. kasnom jansenizmu u idejnom sustavu jozefinizma, *Scrinia Slavonica* 5, Slavonski Brod, 2005., 144 -161.

odbacivao niti ideju o porastu broja stanovnika što je tada bio opće prihvaćeni trend prosvjetiteljske Europe.

Ženidbena uredba[486] već u 1. paragrafu određuje kako se pravovaljana ženidba može temeljiti samo na temelju tog patenta, stoga su se sve regionalne i gradske uredbe ukinule. Patent je uređivao način sklapanja zaruka, razvoda, ženidbenih ugovora, prava zakonite i nezakonite djece.

Ženidbena uredba bila je modernizacijska reforma u pravom smislu riječi. Njome je Josip II. zahvatio područje Crkve čija je uloga do pojave racionalizma i prosvjetiteljstva bila prisutna i u sklapanju braka. Za razliku od Josipa II., Marija Terezija je tijekom svoje vladavine ostala vjerna Katoličkoj crkvi i nije zadirala u taj dio njezine jurisdikcije.

Ipak, ako se usporede katekizmi toga doba, kao što je *Uputjenje katolicsansko*[487], sa zakonom Josipa II. o ženidbi i braku, očigledna je podudarna osnova crkvenog i državnog tumačenja braka u glavnim stavovima.[488] Stoga često prisutno mišljenje o isključivosti Josipa II. i

---

[486] Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), Beč, 1786., NSK, Zbirka rijetkosti, L IV A 9/2 adl 4.

[487] *Uputjenja katolicsanka po Francesku Ahatu Pougetu* (preveo I. Velikanović), 1786., Osijek, NSK, R II E-80 2.

[488] Ivan Velikanović (Slav. Brod, 7. kolovoz 1723.-Vukovar, 21. kolovoz 1803.), 1740. stupio je u Franjevački red. U Osijeku je predavao filozofiju i teologiju, a do smrti je bio župnik u Vukovaru. Preveo je i tiskao veliki katekizam *Upućenja katoličanska* u dva sveska (sv., I. i sv. 2., Osijek 1787. i 1788.) autora Francesca Ahata Pougeta kojega povijest ubraja među jansenističke pisce. U „pridgovoru dobrovoljnim štiocem" Velikanović ističe svoj biblijsku utemeljenost i povijesnu obrazloženost katehetskog gradiva, jasnoću izričaja i njegovu cjelovitost. Za svoj prijevod 1786. dobio je odobrenje đakovačko-srijemskog biskupa, Franje Krtice, pokrajinskog franjevačkog starješine Josipa Paviševića i Ugarskog namjesničkog vijeća u Budimu. Bilo je to u godinama germanalog jozefinizma koji je promicao radikalni jansenizam. O tome više: Franjo Emanuel Hoško, Hrvatska crkvena (...), 158.

Što ne začuđuje ako se ima na umu da je u Slavoniji djelovala „Franjevačka škola" jansenizma i obnove katoličanstva u Slavoniji i Podunavlju. To je bila jansenistička umjerena skupina kojoj je pripadao Ivan Velikanović i Emerik Pavić. Njihova crkvena politika sastojala se od usklađivanja crkvene i svjetovne upravne strukture, s težištem na ograničeno djelovanje Crkve na njezino duhovno zvanje, odnosno na pastoralnu i liturgijsku službu. Svećenstvu se namijenila uloga državnih činovnika. Sve su se odredbe Crkve u Monarhiji morale prema interesima države, a njezine veze s vrhovnom crkvenom vlašću mogle su se uspostavljati samo preko carskog prijestolja.

njegovom apsolutnom priklanjanju racionalizmu pod svaku cijenu na štetu crkvenog učenja ostaje upitna. Oba pisana dokumenta i Zakon i katekizam se u potpunosti podudaraju dajući jedinstven odgovor na pitanje što je ženidba, odnosno brak. Zajedničko im je mišljenje kako je osnovna svrha braka stvaranje potomstva, stoga je ženidba društveno zakonita, „za uzmloxanje i razplodjenje."[489] Stoga, u samom uvodu ženidbenog patenta car Josip II., kao vrhovni državni poglavar određuje za sve zemlje pod njegovom vlašću, dakle i za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju da je ženidba dobro ne samo za obitelj već općenito dobro.

Prije kršćanstva ženidba je bila samo ugovor i pogodba među ljudima u svrhu rađanja zakonite djece. Crkva nije odbacila takav smisao braka, ali u kršćanskom je duhu ženidbu i brak smatrala sakramentom. Brak je prema crkvenim načelima bio neraskidiv, odnosno „druxtvo nerazvexljivo i neraztavljivo"[490] što bi značilo kako bračne partnere samo smrt može rastaviti. Ponovna ženidba bila je dozvoljena i za udovce i udovice i više puta, „ako se uzdexati nemogu neka se udadu."[491] Unatoč djelovanjima usmjerenim prema potčinjavanju crkve državi, Josip II. ostao je vjeran crkvenim moralnim postavkama. Novina u pogledu braka je odnos prema razvodu. Dok je katolička crkva zastupala tezu „dok nas smrt ne rastavi", njegov je odnos bio liberarniji u nekim slučajevima. Inače, zakon se u potpunosti podudara u svim točkama u pogledu zakonitosti braka i u onome što bi brak trebao i morao

---

Jansenističko učenje bilo je povezano i s osobitim francuskim sustavom između Crkve i države tzv. galikanizmom. U njemu je država sebi zadržala prava i u crkvenim pitanjima ističući da zapravo slijedi uređenje stare Crkve u Francuskoj. Galikanski teolozi su još u 17. stoljeću razlučili pravni sadržaj braka i njegovo religiozno-sakramentalno značenje. Naglašavali su da svjetovna vlast uređuje bračni ugovor, dok crkvena vlast ima zadaću urediti ono što se odnosi na podjelu sakramentalne ženidbe. Ovo galikansko učenje je bilo osnovica prosvjetiteljskoj filozofiji po kojoj je brak prvenstveno ugovor prirodnog ili građanskog prava pa stoga podliježe odredbama svjetovne vlasti. Sakramentalna stvarnost braka je u nadležnosti Crkve, ali je po svojoj naravi tek pridodano i naknadno uređenje braka po sakramentu ženidbe. Francuski su prosvjetitelji ovo galikansko učenje proširili posvemašnjoj laicizaciji braka, što je utjecalo i na patent o ženidbi cara Josipa II. O tome više: F. E. Fučko, Hrvatska crkvena (...), 151.

Uputjenja katolicsanka po Francesku Ahatu Pougetu (preveo I. Velikanović), 1786., Osijek, NSK, R II E-80

2., 204.

Isto

Isto, 206.

kti. Niti crkveno učenje ne odobrava brak na silu, „xenidba pak jest ugovor, od svoje naravi slobodan."[492]

Svadbeni pir kao obvezni dio sklapanja braka bio je na udaru kritike i od vlasti, ali i književnika onoga doba. Na pretjerano gošćenje, dugo trajanje, raskalašeno i neodgovorno ponašanje upozorava i crkveni nauk. Ono svadbu promatra kao sveti dan te da se tako mora i provesti, „kako se pristoji kerstjaninu, neimase po obicsaju neznaboxacah potratiti u igrah, kolah tancanju, i u odvechemu pitju i jishchu. ... da se necsine pianstva, niti izprazni razgovori, kako i ruxne i necsiste ricsi nebudu."[493]

Ženidbena uredba jasno i strogo definira mogućnost sklapanja braka. „Brak se nije smio sklopiti među rodbinom, med detzum dveh bratov ali szeztrih, ili takaj brata, y szeztre tovarustvo biti ne bude moglo."[494] Izvanbračna djeca imaju pravo sudjelovati u diobi imovine. Vojne osobe za ženidbu moraju imati pisano dopuštenje od ~~regimente~~ ili nekog drugog poglavarstva. U protivnom svećenik koji je ženidbu obavio bez pismenog dopuštenja bio bi kažnjen.[495] Brak se prema zakonu gledao kao na nerazdvojnu pogodbu između supružnika s ciljem dobivanja potomstva.[496] U brak ne mogu stupiti „oni koji pri pameti nisu"[497], gluhima i nijemima stupanje u brak je dozvoljeno.

Zaruke nisu priznavane ukoliko je žena noseća 3 mjeseca, a da mladoženja o tome nije ništa znao. Patent osnažuje uredbu o dokidanju zaruka iz 1783. jer su zaruke štetne zbog svoje ženidbene obveze. Prema tome treba se smatrati ništavnim svako zaručenje, tj ugovor u kojem se muškarac i žena obećavaju da se uzmu. Zaruke nemaju nikakvu pravnu stranu, ukoliko žena ostane trudna nakon zaruka, ne postoji dužnost ženidbe. Ako se podložnik zaruči u stranoj državi, takve su zaruke nevaljane.[498]

---

[492] Isto, 213.
[493] Isto, 221.
[494] Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), 1786., (čl.13.), NSK, Zbirka rijetkosti, knj. Kušević, LIV A 9/2 adl 4
[495] Isto, (čl.20.)
[496] Isto, (čl.22.)
[497] Isto, (čl.24.)
[498] Stjepan Sršan, Ženidbena uredba cara Josipa II. 1787., *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 6., Osijek, 2001.,

Ženidba je bila također nevažeća ako je pristanak dan uz prisilu. Ako su mladenci različite vjere, dovoljno je sklopiti brak prema obiteljskom zakonu, pred svećenikom ili mlade ili mladoženje. Neophodno je bilo oglašavanje mladenaca u crkvi kako ne bi ostalo dovoljno vremena „za zpachku kojabi senitbu potirala."[499] Brak je bio nerazdruživ. Jedino u slučaju da jedna strana nije u mogućnosti izvršavati bračne dužnosti, brak se pred sudom mogao razvrgnuti. Ako je brak razvrgnut, djeca mogu biti i pod skrbništvom oca, a za njihovo izdržavanje obje strane moraju davati proporcionalno. Ako je jedna strana loše postupala s drugom, imaju se pravo pogoditi pred sudom ili poglavarstvom oko razvoda. Ako bi sud dobio pismeno svjedočanstvo svećenika koje sprječava razvod, ne smije ga potvrditi. Razvod je okončan tek kad sud donese odluku o izdržavanju djece. Ukoliko bi se ranije jedan od bračnih drugova vjenčao, kažnjava se svećenik koji je vjenčanje obavio. Maloljetne osobe nisu se smjele zaručiti bez odobrenja roditelja. Ako bi odobrenje bilo uskraćeno, jedna strana mogla se obratiti sudu.[500]

Narušene bračne odnose Josip II. stavio je u okvir kaznenog propisa.[501] To je jasan pokazatelj kako je obitelj za državu bila od najvećeg značaja jer je pridonosila stabilnosti cjelokupnog društva.

U slučaju preljuba, brak se nastojao održati nakon odsluženja kazne. „Koi drugu zakonite ženidbe po vincsanju zdruxen, sebe s kojom drugom glavom neudatom, illi takogjer udatom uteno smisha, priljubodniszvo csini. Pedepsa jesu udarci, illi s postom tavnica koja udilj prestaje kako strana uvridjena druga u priljubodinstvu ufachena objavi dachega natrag primiti, i s njime u ljubavi vincsanoj xiviti."[502] Kazneni zakon štitio je i djecu. Naime, propisivao je kazne za one trudnice koje namjerno izazovu pobačaj, bilo da su nešto namjerno popile ili dijele ili na neki drugi način utjecale da na svijet donesu mrtvo novorođenče, predviđene kazne su bile teška tamnica kao i rad uz to. Za žene koje su udane, a počinile su takav zločin predviđene su još teže kazne. Kažnjavani su i oni koji su pomagali ženi pobaciti. Osobita se

---

[499] Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), 1786., (čl.23., čl.30., čl.31.), NSK, Zbirka rijetkosti, knj. Kušević, LIV A 9/2

[500] Isto, (čl.41., čl.42., čl.48., čl.50., čl.59., čl.4.)

[501] Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), Beč, 1786., (čl.58.) NSK, Zbirka rijetkosti, L IV A 9/2 adl (4).

[502] Josip II., *Opchinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*, Budim, 1788., (čl.44., čl.46.), 128., 129.

pažanja poklanjala zaštiti djeteta koje su roditelji ostavili. Kazna je ovisila o mjestu gdje je dijete ostavljeno, teška tamnica: „ako djteshce u samochu ili u takvo misto postavljeno bilo,... da vriskanje njegovo teshkobise csutise moglo,... ili lakša. ako pako diteshce na takvu mistu, kuda mloshtvo ljudih obicsaje prolaziti izmetnuto bi bilo,...."[503]

Sudstvo i sigurnost države

Marija Terezija i Josip II. prosvjetiteljskim su reformama utjecali na prihvaćanje novih navika i razmišljanja ljudi u Slavoniji. Do pojave prosvjećenog apsolutizma, crkveno je učenje bilo jedino mjerodavno, te je kao takvo povremeno ukazivalo na potrebu mijenjanja vrlina i ponašanja njezinih stanovnika. Međutim, kako su Habsburgovaci u svojim nastojanjima išli za tim da od novostečenog rubnog dijela Monarhije stvore potpuno siguran prostor za život, u tom smislu crkva kao moralna vertikala nije bila dovoljna. Velika materijalna i duhovna zaostalost bila je popraćena čestim izgredima i protivljenjima jer je njihovo poimanje života bilo u suprotnosti očekivanju vladajućih. Zato su tijekom 18. stoljeća Marija Terezija i Josip II. donijeli čitav niz zakona koji su u sebi sadržavali sustav kažnjavanja za svaki oblik kršenje zakona.

Sudstvo i kazne

Najbliži suradnik Marije Terezije, Sonnenfels imao je ključnu ulogu u promicanju ideje o sigurnosti u državi i to putem donošenja zakona. Sigurnost je povezivao s javnom dobrobiti tj. stanjem „u kojem se nemamo čega bojati."[504] Prema njegovom shvaćanju, zakoni su trebali biti usmjereni na što bolju zaštitu građana od svojih sugrađana, uz to trebali su štiti državu od svake vrste vanjske opasnosti, ali i državu od vlastitih podanika. S druge strane, morali su državi donijeti i porastu udobnosti života, odnosno lakšem zadovoljavanju osnovnih životnih potreba, kao što su potrebe za hranom, zdravstvenim i estetskim potrebama.[505] Time su zakoni

---

[503] Josip II., *Opchinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*, Budim, 1788., (čl.112., čl.115., čl.117.), str. 68., 69.

[504] I. Pusić, Političko kameralne nauke (...), 210.

[505] Sluga je država bila dužna osigurati javnu vanjsku sigurnost, vanjsku privatnu sigurnost, unutarnju javnu sigurnost te unutarnju privatnu sigurnost. Isto, 210.

djelovali dvojako, kao represivna mjera čiji se epilog događao na sudu, a s druge strane kazne su na neki način „pomagale" u bržem mijenjanju svakodnevnih navika stanovnika.

Boljoj organizaciji sudstva prethodila je i bolja organizacija uprave. Za Marije Terezije sudstvo se odvojilo od uprave, a za Josipa II. ta se podjela i dalje dosljedno provodila.[506] Naime, slavonske su županije bile uređene po uzoru na ugarske koje su se razvile kao autonomne jedinice i u kojima je vladalo plemstvo okupljeno u velikim i malim skupštinama. Županije su bile podijeljene na okružja, kotare, a ovi na spahiluke kao najniže upravne jedinice. Čitavom županijom upravljao je župan, kojega je imenovao kralj i podžupan iz redova domaćeg plemstva. Po kotarevima su sjedili veliki i mali suci koji su bili i upravnici i suci. Sve bilježničke poslove vršio je veliki bilježnik. Financijama je upravljao blagajnik – perceptor.[507] Županije su dobile pravo kontrole kralja i njegovih organa u smislu jesu li njihove naredbe u skladu s pravima staleža, plemstva i poretka uopće. Pri tome su se služile pravom remonstracije (adrese) protiv nezakonitih kraljevskih naredbi. U slučaju povrede prava županije su imale pravo izvijestiti kralja. Ukoliko kralj nije izmijenio svoju odluku, županije bi odložile primjenu takve naredbe do neodređenog vremena ili bi čak prestale ubirati porez u korist kralja.[508]

Najvažnija funkcija županija bilo je sudstvo. Svaka je županija svakih četrnaest dana ili jedamput mjesečno morala održati sudbeni stol i raspraviti sve tužbe plemića i neplemića. Stolu je predsjedao župan, odnosno podžupan. Vijećnici su bili suci, izabrani od plemstva, neki su bili plaćenici, a neki honorarni. U kotarevima su sudili veliki i mali suci, u spahilucima spahija u spahijskom stolu ili u prenesenom djelokrugu njegov zamjenik. Za održavanje svojih poslova županija je kod centralne uprave u Beču imala i svog povjerenika. Županija je imala i svoju vojsku, a za opskrbu carske vojske brinuli su se nadzornici vojarni.[509]

Utvrđeno je kako se međusobni sporovi kmetova ili sporovi između kmeta i ostalih stranaka rješavaju na spahijskom stolu kojim zasjeda sam spahija. Ukoliko je stranka nezadovoljna sa

---

[506] Ulrich Zollner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., 205.

[507] Rösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 78.

[508] Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*. Zagreb, 1969., 89.

[509] Rösendorfer, *Agrarni odnosi* (...), 79.

presudom mogla se obratiti na županijski sud. Stvari od većeg značaja rješava spahijski stol uz prisustvo svjedoka, presuda mora biti potvrđena od županijskog suda. Spahija mora dva do tri puta godišnje održavati spahijski stol. U protivnom županija ga može pozvati na odgovornost.[510] Županijska vlast je dobila pravo suđenja na smrt (*Jus gladii*) pa je imala i svog krvnika. U tu svrhu osnovan je županijski sudbeni stol (Sedrija) čiji su članovi bili veliki i mali suci te predsjednici koje je birala županijska skupština. Županijski je odvjetnik imao ulogu današnjeg državnog odvjetnika. U parnicama podanika s vlastelinstava posredovao je vlastelinski (*spahijski*) sud na čelu s vlastelinom, a presudu su donosili općinski suci. [511]

Sudsku su vlast u slavonskim gradovima imali gradski magistrati u svim predmetima. U sporazumu s građanstvom donosili su se gradski statuti koji se nisu smjeli protiviti općim državnim zakonima, a vrijedili su samo na području grada. Gradovi su preko magistrata održavali sigurnost kojom su vodili računa o svim upravnim i sudskim (civilnim i kaznenim) poslovima.[512]

Pružanje sigurnosti bila im je jedna od najbitnijih zadaća i tome se pristupalo odgovorno. U nekim slučajevima reagirala je i županijska vlast, osobito ukoliko se radilo o problemu koji je mogao ozbiljno narušti sigurnost. O tome vrlo zorno svjedoči i zapisnik treće skupštine požeške županije koja je održana 9. svibnja 1746., u kome se vidi kakav je bio utjecaj županije na gradsku upravu. Naime, (čl. 27.) sadržava oštru odluku o potrebi odstranjenja radionica s gradskog trga i popravku ulica. Zaključeno je kako je neophodno sanirati brojne jame, osobito pred Markovićevom kućom, kao i ukloniti okolne neugledne zgrade. Također je zaključeno kako se sve jame po ulicama moraju ispuniti pijeskom „jer je čistoća ne samo za ukras gradu već i za zdravlje korisna.“ Pri tome je županijski sudac dobio ovlasti da prinudi gradskog suca na izvršenje ove odluke.[513]

Određeno je da svako selo čuva među i da ne ulazi u tuđe posjede kako ne bi dolazilo do razmirica. J. Rosenndorfer, *Kako je došlo* (...), 56.

Isto tako određeno je da kod slučajnih nezgoda kao što su požari, tuče, poplave ne mora više kmet za kmeta, već selo za selo snositi troškove. Novčana se kazna nije smjela izdavati, kmet se za propuste kažnjavao tjelesnom kaznom. J. Kempf, *Požega*, 45., 212.

I. Beuc, *Povijest institucija* (...)., 91.

I. Kempf, *Požega*, 339.

Sličnu hijearhiju u organizaciji sudbene vlasti imao je i grad Osijek. Prema prvom statutu grada Osijeka nezadovoljna stranaka u građanskim sporovima imala je pravo uložiti žalbu na odluke suda Gradskog vijeća. Žalba se upućivala Slavonskoj komorskoj inspekciji koja je izricala pravorijek budući da grad nije imao dovoljno školovanih pravnika. U slučaju izricanja smrtne presude prije njezina izvršenja Komorska inspekcija morala je zatražiti potvrdu od Dvorske komore (čl.6.).[514]

Osijek kao komorsko dobro sa svoja tri gradska magistrata bio je izuzet iz sudske vlasti županija zbog čega je sukladno feudalnom pravu 1746. osnovan Osječki komorsko–vlastelinski sud. U građanskopravnim pitanjima i predmetima taj je sud bio drugostupanjski, dok su gradski magistrati bili mjerodavni u donošenju prvostupanjskih rješenja i odluka. Konačnu odluku imala je Dvorska komora kao najviša upravna i pravosudna instanca.[515]

Dvorska je komora 1737. osnovala Zemaljsku upravu sa sjedištem u Osijeku. U svom je djelokrugu rada Zemaljska uprava trebala rješavati sve upravne, sudske, policijske i druge poslove i predmete na području Slavonije i Srijema. Gospodarska su pitanja ostala u ovlasti komorske direkcije, a svi vojni poslovi koji su se odnosili na Vojnu krajinu, bili su pod upravom vrhovnog vojnog zapovjedništva u Slavoniji, odnosno Dvorskog ratnog savjeta.[516]

Međutim, kako nije bilo moguće sve pismeno predvidjeti što je potrebno za dobrobit općih poslova i uklanjanje smetnji, gradski statuti propisivali su i obveze sudaca. Tako se prema već spomenutom statutu grada Osijeka iz 1698. zahtijeva od gradskog suca da bude dobar primjer ostalim građanima, da mora poduzimati sve što je korisno i probitačno za građane. Također mora biti pravedan, ne podavati se strastima ili potkupljivati darovima. U svim prilikama i neprilikama treba štiti građane, pazeći da ih se ne optereti pristojbama (čl.24).[517]

Problem potkupljivosti sudaca jasno je definiran Zakonom iz 1788. Kazne predviđene za suce koji neovlašteno primaju mito za svoje usluge, bilo da se radi o darovima, pomaganju, pohlepi ili zaradi u vlastitu korist bila je „kazna teške tamnice, općinski radovi te stup srama.“[518]

---

[514] Statut grada i tvrđave Osijek i njegove varoši, 3. ožujak 1698. *Od turskog do* (...), 13.

[515] *Od turskog do* (...), 33.

[516] Isto, 32.

[517] *Od turskog do* (...), 15.

[518] Knjiga II., *Opchinska naredba* (...), (čl.60.), 44.

Podmitljivost sudaca zasigurno je bio veliki problem jer je ta tema prisutna i u književnim djelima onoga doba. Tako se ni Vid Došen nije libio ukazati na podmitljivost sudaca.[519]

„Neki misle i govore
Da se mito uzet more,
Ne po sili istirano
Dal na poklon sucu dano
Al se meni takvi sudi
Krivi čine ili ludi
Dal se onda mita kore
Kad se sudac kupit more,
Da po mitu i po čini
Pravda sudi i učini."[520]

Svi pravni slučajevi u vojničkom dijelu Slavonije rješavali su se na vojnom sudu, čak i u slučaju da je bila optužena žena.[521]

U skladu s tim Marija Terezija je 1753. izdala Zakon za Slavonsku vojnu krajinu koji je uredio odnos između krajišnika i vojne vlasti. Glavni i osnovni zadatak bio je „uzderxaanje vilajetskog mira i szigurnosti." Od krajišnika se očekivalo da „sa svim u dobroi szlogi, priatelisztvu v ljubavi jedan z drugim xiviti." Svaki krajiški vojnik mora svom nadređenom iskazivati podložnost, inače može biti kažnjen. Kao dobar vojnik svaki krajišnik morao je imati sljedeće vrline: „Csaszt, posztenje, poszlussnoszt." S druge strane, od vojnih se časnika očekivalo da sa svim vojnicima postupaju ljudski.[522]

Bune krajišnika protiv vlasti strogo su kažnjavane kao i poticanje bune od strane visokih časnika. „Akoli bisze pak prigodilo, da jedan Ober-Officzir bi sze szam na toliko izgubio, da kano y on Puntu podizal, njoi pomagal, u nju sztupil, ili o njoi znao, y u vrime neobjavio, ili

T. Matić, *Prosvjetni i književni rad* (...), 66.
V. Došen, A. Ivanošić, *Izabrana djela*, 19.
V. Taube, n. dj., 133.
HDA, Sgk, 1753., kutija 7-10.

bass zatajat bi pomogao takav ima ne szamo goriszpominutu Kasstigu zaszluxit, nego mi josst takovu po mirri y promotrenju osztali uzroka visse poostrit hotjemo csiniti."[523]

U slučaju nepoštivanja zakona propisivane su i kazne.[524]

čl. 46.

„Svi manji prekršaji imaju se pukovnijskom ili satnijskom kaznom kazniti, tako, da satnijski zapovjednik ne može preko tri dana kod sebe u zatvoru držati, jer svi čija je krivica za duži zatvor imaju se poslati pukovniji na određivanje kazne."

čl. 47.

„Njihova nadležnost u određivanju fizičkih kazni određuje se, ne na više od dvadesetpet udaraca za jedan prekršaj. Kaznu izvršavaju podčasnici."

čl. 48.

„Njima smo oduzeli pravo izvršavanja civilnog prava već se ono mora provoditi pred apelacionom komisijom Slavonske general komande i po njoj na Štabski i Krajiški Auditoriat doći."

čl. 50.

„Pravda i sud kod svih pukovnija tako i kod satnija valja se besplatno provoditi. Tako sva zahtjevanja ili uzimanja sudskih sportula, nadnica ili troškova, ovim regulamentom se najoštrije zabranjuju."

čl. 51.

„Novčane kazne od vojnika i od njihovih rođaka koji s njima žive u kućanstvu ne smiju se uzimati niti za najmanje prijestup. Osim radi tuče dvojice kavgadžija ili zbog psovkom uvrijeđenog poštenja. Od takvih kazni novci se uplaćuju u krajišku kasu."

čl. 52.

„Npr. tuženik, od koga se traži isplata duga, mora se javiti satnijskom zapovjedniku, a ovaj ga ne smije na plaćanje duga batinama ili zatvorom siliti već mora pokušati naplatiti jamstvom ili nekim drugim načinom. Ako bi dug bio izrazito visok onda se tuženik mora poslati pukovniji."

[523] Isto.

[524] HDA Sgk 1753., kutija 7-10.

Od 1780. nastaju svojevrsne izmjene u načinu donošenja zakonskih propisa. Naime, Josip II. u skladu sa svojim ciljem o stvaranja jedinstvene države donosi zakone koji su vrijedili u svim krajevima bez obzira na pokrajinske posebnosti i partikularizme. Najvažniji mu je bio zadatak očuvati jedinstvo i sigurnost Monarhije.

Tako već 1781. propisuje jedinstvene kazne na prostoru čitave Monarhije.[525] Prema tom kaznenom pravu „ ...i kmetovi i krajišnici bili su dužni biti poslušni i pokorni prema zemaljskoj gospodi, odnosno časnicima."[526] S druge strane vlastelini i časnici ne smiju ništa »nezpodobnoga, ali krivichnoga nalositi neszmeju, dapache takove poleg nyihoveh Pravicz zevszum mochjum braniti imaju." Ako je moglo doći do takve situacije, bilo ju je potrebno spriječiti, ali u određenim prilikama izreći potrebnu kaznu. U tu svrhu državni službenici, civilni i vojni, bili su podvrgnuti proceduri u kojoj bi se utvrđivale načinjene nepravilnost i to »od fertaly do fertaly leta po redno nachinyenemi Prothokoli,... za Pregledanye y Znanozt Dokaz vuchiniti." (čl.12.)[527]

Nakon što su kmetovi dobili pravo seljenja 1785. mijenja im se položaj s obzirom na odnos između njega i vlastelina. Naime, položaj im je bio ustanovljen tako da se zadovolje i usklade međusobne potrebe s obostranim interesima. Ime kmet se više ne spominje već se naziva službenikom[528] koji sklapa pogodbu s vlastelinom koja se utvrđuje kaparom. Kapara je iznosila dvadeseti dio ugovorene plaće (čl.1.).[529] Nijedan kmet šuteći i bez znanja vlastelina

---

[525] Josip II., *Mi Joseph Drugi* (...), Beč, 1781., NSK, Zbirka rijetkosti, RII D-40-27, privez 1.

[526] *Svaki podložnik koji uskrati takovu pokornost proti gospodina je kastigu zaslužil.* Svi oni koji su poticali na nemir i nepokornost morali su biti prijavljeni sudu. Kazne koje su bile propisane: zatvor na vodi i kruhu, protjerivanje sa zemlje koje ako je bilo duže od 8 dana moralo je imati odobrenje kapetanije. Ako je optuženik kažnjen presudom za koju smatra da je nepravedna, može uložiti žalbu u roku od 8 dana. Ukoliko podložnik može platiti kaznu za učinjenu štetu oslobađa se zatvorske kazne (čl.11.). Isto.

[527] Isto.

[528] Svaki sluga mora iskazivati poniznost i poštovanje prema svom gospodaru. Ako bi *goszpodara nedosztoino obnalo*, morao je pred sudom tražiti oprost od gospodara (čl.16.). Kmet koji bi se suprostavio svom vlastelinu bio bi suđen i kažnjen i stavljen u tamnicu ili bi morao raditi javne poslove u selu (čl.18.). Josip II., *Mi Joseph Drugi* (...), Beč, 1786., NSK, Zbirka rijetkosti, L IV A9 adl (15).

[529] U slučaju da se kmet pokaže lošim ili ima kakvu *falingu* nakon što je primljen u službu, dužan je vratiti kaparu (čl.2.). Isto tako kapara je kmetu ostajala ako se vlastelin iz nekog neopravdanog razloga predomislio pa ne želi kmeta više u službi (čl.3.). Kmet koji je uzeo kaparu, a napusti službu dužan je ostati toliko dugo u službi

nije smio napustiti vlastelina. Prelazak je bio dužan obznaniti na vrijeme. Kmet je bio dužan do kraja sklopljenog ugovora obavljati službu. Ako bi prije isteka roka otišao i ostavio službu, vlastelin bi ga morao pronaći uz pomoć općinskog poglavara i sudca te ga poslati nazad u službu (čl.21.). Nakon što se vrati, mora odgovarati (čl.22.). Ako gospodar sumnja kako među njegovim podložnicima postoje neki s namjerom da pobjegnu, daje im se jedan dio pogodbene plaće sa svrhom da ih se zadrži (čl.24.). Oni koji pobjeglom kmetu znaju mjesto prebivanja, a ne daju podatke, bili su kažnjeni s tri dana u zatvoru na kruhu i vodi (čl.27.). Kmet je mogao prelaziti od jednog gospodara k drugom u službu samo uz predočenje pisma vlastelina. Bez te potvrde nije mogao započeti drugu službu (čl.28.).

One obitelji koje imaju više djece sposobne za službu, nego što im je potrebno za rad kod kuće, preporuča se da ih se da u službu. Isto se preporuča i za djecu bez roditelja (čl.45.).[530] Kmet bez dopuštenja vlastelina, nije smio tražiti pomoć od drugog kmeta zbog opasnosti od lopovluka. Ako bi kmet svojim nemarom uzrokovao štetu, gospodar je imao pravo oduzeti mu dio plaće kao nadoknada za nastalu štetu (čl.10.). Pri uzimanju mlađih osoba u službu, gospodar ih je morao upozoriti da dobro paze, „vu ftagleh, Stalah, na nahisu, y drugeh pogibelneh Mesztah duhan nepusse, da po takveh Mesztah nigdar z-golum szvechum nego vu Lampassu zakritum hode“ (čl.11.). Ako kmet učini štetu na imanju, ona se nadoknađuje iz dijela plaće. Ukoliko kmet izda gospodara u smislu krađe, obavezno se mora kazniti. U slučaju da se vlastelin predomisli zbog „jako skodlive dobrote“, mogao je biti tri dana u zatvoru na kruhu i vodi. Krivac se mora kazniti onoliko puta koliko je kriv (čl.13.). Velike štete koje su prouzročene od strane služinčadi moraju se prijaviti poglavarstvu, a sud ih je

---

dok dio tog pologa ne vrati (čl. 4.). Neoženjeni kmetovi morali su donijeti svoju opremu, odjeću (čl.6.). Dužnost im je ispunjavati sve za što su se pogodili (čl.7.). Kmet je morao biti marljiv, vjeran, pažljiv (čl.9.).

Josip II., *Mi Joseph Drugi* (...), Beč, 1786., NSK, Zbirka rijetkosti, L IV A9 adl (15).

Razlog je bio što je radnu snagu bilo teško na selu dobiti osobito preko ljeta. Stoga se ugovor morao sklopiti za čitavu godinu. Otkazivanje ugovora morao se navijestiti pola godine unaprijed, u protivnom vlastelin je morao biti tužen (čl.19.). Dužnosti kmeta prestajale su u različitim slučajevima: 1. Ako je vlastelin duže vrijeme na putu izvan države. 2. Ako je kmet bolestan da ne može obavljati posao. 3. Ako je rodbina kmeta sama i pomoć im je prijeko potrebna 4. Zbog nasljedstva kmeta koje nije u mjestu u kojem služi. 5. Ako kmet od gospodara trpi štetu i zbog toga ne može pošteno živjeti. O svim ovim uzrocima dužnost je kmeta da obavijesti (čl.20.). Isto.

kažnjavao udarcima korbača (čl.17.). Vlastelin je mogao tražiti raskid ugovora i napuštanje kmeta iz službe ukoliko kmet službu više nije mogao obnašati iz bilo kojeg razloga. Alkoholizam, pijanstvo, aktivnosti usmjerene protiv vlastelina kao što je narušavanje sigurnosti imetka i njega samog, sve su to bili razlozi za otpuštanje kmeta ranije iz službe (čl. 33.).[531]

Očuvati svoj posjed u cjelini, bio je cilj svakog feudalnog gospodara. Međutim, ukoliko je došlo do prekoračenja feudalnih ovlasti, kmet je imao pravo na tužbu, isto pravo imao je i feudalni gospodar ako je njegovo dobro bilo ugroženo. (čl.36.).[532]

Zanimljivo je kako je pravno mijenjanje položaja seljaka teklo gotovo usporedno s pravnim mijenjanjem položaja Vojne krajine koje je od 1787. dobilo kantonalno uređenje. Zakonske odredbe koje su tada donesene, a odnose se na položaj kmetova, nejasno upućuju i njihovu odgovornost prema vojnim osobama. To je već vrijeme priprema Monarhije za rat s Turcima pa je za pretpostaviti kako se na Slavoniju gledalo kao jedinstveni pogranični dio u kome je Krajina imala ključnu ulogu. Vojna opasnost dovodila je u pitanje sigurnost cjelokupne Monarhije te je i uloga kmetova zahtijevala izvjesnu odgovornosti u izvršavanju bilo kakvih obveza koje se tiču sigurnosti države.

Tako je prema zakonu iz 1787.[533] kmet bio dužan izvršavati ne samo „Visoke kraljevske zapovjedi, i ztolne Kralyevszke odluchke, naredbe, nego takaj y Goszpona szvoga Zemelyszkoga, y nyegvoga Officzera.“[534] Ako bi došlo do štete na bilo kojoj strani, nitko ne može biti sudac za drugoga. Kmetovi koji su nepokorni i ne izvršavaju svoje dužnosti, te zato shavalyejnem na svoje Goszpone Zemelyszke, y nyhove Officzere“, trebaju podnijeti pismenu tužbu najbližem glavnom sudu (čl.1.). Kmet je dužan odazvati se pozivu na sud te ispričati dobrovoljno „krivnyu svoju“, ako to ne može ili ju skriva, a pojave li se svjedoci koji opovrgavaju tužbu, on se oslobađa krivnje (čl.5.). Kmet se kazne nije mogao osloboditi novčanim plaćanjem, jedino ako se radilo o učinjenoj šteti koja se novčano mogla nadoknaditi (čl.11.). Kmet je nakon oslobađajuće presude, zakonom bio zaštićen jer ukoliko ga gospodar i

Isto.
Isto.
Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), Beč, 1787., NSK, L IV A 9/1 adl (15).
Isto.

nakon toga proganja, šteta mu se morala nadoknaditi. Stoga je Kraljevski sud odredio da je dužnost županija svaka tri mjeseca slati knjige protokola koje sadržavaju presude i izvršenja kazni (čl.12.).[535]

Izricanje tjelesnih kazni bilo je uobičajno i u civilnom i u vojnom dijelu Slavonije. Tako su se npr. gradske presude u Požegi najviše izvršavale globom, zatvorom, batinjanjem i šibanjem. Od sprava za izvršavanje tjelesne kazne poznat je iz onog doba „dereš".[536] Lakša tjelesna kazna bilo je šibanje, a teža batinjanje. Sudilo se na 2, 3, 6 i do 12 udaraca, što je već bila najstroža kazna.

U Slavonskoj vojnoj krajini fizičko kažnjavanje bilo je prisutno sve do polovice 19. stoljeća. O tome zorno svjedoče podatci iz protokola babogredske satnije od 13. siječnja 1807. godine. Kazne su osobito bile teške, između ostalog zbog opasnosti od širenja i prijenosa kuge. Tako se u protokolu spominje slučaj krajišnika Antuna Mesničića koji je bio onaj "pravo kažnjeni", ali ništa bolje nije prošao ni njegov sudrug Ilija Matić. Naime, Mesničić je morao proći šest puta kroz stotinu, u dvored poredanih, momaka te primiti šeststotina njihovih udaraca. Obojica su kažnjena zato što nisu spriječili dvojicu "Turaka" da opljačkaju vodenicu na Savi na kojoj su stražarili. No čak i da su htjeli spriječiti kradljivce nisu mogli jer Mesničić je imao neispravnu pušku, a Ilija Matić, koji je bez znanja zapovjednika satnije na straži mijenjao brata, nije niti bio naoružan. Iz protokola se može zaključiti kako je Ilija Matić bio svjestan da ih četrdeset udaraca za takav prekršaj i nije strašna kazna. Kako se čini, zanemarena je bila

---

[535] Svaki vlastelin dužan je voditi knjigu Protokola s vođenim zapisnicima o tijeku suđenja. Kmet se pred sucem deljacima ispituje priznaje li krivnju ili se preko svjedoka dokazuje njegova nevinost. Protokol sadržava vršene kazne sa svim potpisima sudionika sudskog procesa (čl. 6.). Ukoliko je kmet smatrao kako mu je kazna previsoka, imao je pravo na žalbu (čl.7.). Kazne koje su se mogle dosuditi kmetu bile su: 1. Zatvorska kazna na kruhu i vodi, 2. Stroga zatvorska kazna s radom 3. protjerivanje sa zemlje i iz kuće. Pri izvršavanju ove kazne moralo se voditi računa o godišnjem dobu kada se kazna izricala jer se kazna izvršavala nakon završetka poljoprivrednih radova. Ova presuda se izricala samo u slučaju kada sve ostale kazne nisu dovele do poboljšanja predstavljala je veliku sramotu za podložnika (čl.8.). Protjerivanje sa zemlje zahtijevalo je odobrenje općine i vlastelin ju sam nije mogao provesti (čl.9.). Ako se pokaže da je kmet kriv, vlastelin u pismenom obliku traži vrstu kazne koju mora obznaniti u roku od 8 dana (čl.10.). Isto.

[536] Dereš – klupa sa željeznim okovima i lancima u koje bi sapeli ruke i noge kažnjenika, a okrivljenik je obarbuške, ležeći bio batinjan. J. Kempf, *Požega*, 378.

točka optužnice kako su se Mesničić i Matić "pomišali s Turcima", tj. družili s napadačima, što je moglo povećati kaznu za nekoliko puta.[537]

Što je bilo s bratom Ilije Matića izvor nam ne otkriva, ali sličan slučaj koji se dogodio trideset godina kasnije pokazuje nam da epilog tog siječnja 1807. godine nije niti za Ilijinog brata mogao biti dobar. Naime, 19. studenog 1837. godine na vodeničku stražu Babogredske satnije trebao je ići krajišnik Mato Vuković iz Babine Grede, no on nije otišao već je poslao nenaoružanog brata.[538] Istu večer vodenicu su napali i orobili "dva Turčina". Zbog nemarnosti Mato Vuković je kažnjen kaznom "šest puta kroz 300 momaka gore – dole".[539] Premda su oba slučaja u potpunosti identična, za pretpostaviti je da brat Ilije Matića ipak nije kažnjen tako teškom kaznom. Na tako tešku kaznu Vuković je osuđen najvjerojatnije stoga što je u to vrijeme oko Sarajeva i Novog Pazara, tj. u Osmanskom Carstvu, bjesnila epidemija kuge od koje "na dan 200 duša umire".[540] Proporcionalno s opasnošću od prelaska epidemije u Habsburšku Monarhiju, rasla je i visina kazne za propuste pri straži na kordonu.

Usporedimo li njegovu kaznu s kaznom Jakoba Lonesarovića iz Otoka koji je za "učinitu krađu i dezertaciju" dva mjeseca nakon Mate Vukovića kažnjen kaznom "8 doba gore i dole sa šibama kroz 300 momaka", vidimo da je Lonesarović, premda kažnjen sa strašnih 4.800 udaraca, dobio tek jedan stupanj višu kaznu od Vukovića. Jasno je stoga da su vojne vlasti iznimno oštro kažnjavale propuste u službi na sanitarnom kordonu.

Batinanje je u Krajini bilo uobičajeno i smatralo se kako je to bio jedini mogući način kažnjavanja brojnih nepoštivanja, još brojnijih vojnih pravila kojima se određivalo funkcioniranje krajiške svakodnevice.

Promjena u načinu kažnjavanja, barem u pisanom pogledu dogodila se 1788. donošenjem jedinstvenog Kaznenog zakonika, odnosno *Opchinske naredbe od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*.[541] Prvi dio Zakonika objavljen je 1786.[542] Prema njemu, Josip II. ukinuo je smrtnu

---

[537] Dionizije Švagelj, Iz stare Slavonije, *Godišnjak MH Vinkovci* 4, 1965., 165.

[538] HDA, BS, *Befehls Protocoll*, 1837.

[539] Isto.

[540] Isto.

[541] Iznak kod dodjeljivanja tjelesnih kazna *batina, kandžija i šiba* sudac je trebao voditi računa o jakosti i snazi tijeka te prirodi osudenika. Josip II., *Opchinske naredbe od zlocsinstvah i njihovih pedepsah* Budim, (čl.32.)., 31.

[542] F. Zollner, T. Schüssel, *Povijest Austrije*, 211.

kaznu (osim u postupku prijekog suda), ali je zakon i dalje predviđao teške zatvorske kazne te kazne batinjanja.[543]

Zakon je vrlo jasan u izricanju kazni za sve one koji djeluju protiv vladara, odnosno države. To je djelovanje bilo razvrstano u nekoliko kategorija prema težini, od uvrede kralja, preko izdaje, ustanaka i buna do nezakonitog prisvajanja oblasti, krivotvorenje kraljevskog papira, trošenje državnih novaca pa do pružanje pomoći zločincima koji su osuđeni na smrt ili skrivanje zločinaca i dezertera. Najteža kazna, tj. osuda na smrt bila je predviđena za one koji podižu bune protiv države tj. za veleizdaju.[544] Zakon razlikuje različite stupnjeve kaznenih djela pa prema tome i stupnjeve u načinu kažnjavanja. Iako je još Marija Terezija 1776. godine ukinula mučenja i torture u postupku ispitivanja,[545] same kazne nisu bile ništa lakše prema gore navedenim primjerima, a koje je sud gotovo svakodnevno izricao. Kazne su mogle biti lakše i teže, ovisno o počinjenom djelu, a protezale su se od „prikovanja krivca na jedno misto, tamnice sa općinskom rabotom, samo tamnica, batine, bics, kancxia, shibanje i stup pogerde (catasta).“[546] Tako osuđenik koji je bio osuđen na „prikovanje“ bio je okovan i stegnut, a ostavljeno mu je minimalno prostora za kretanje i gibanje. Kazna tamnice također se razlikovala. Osuđenici na najoštriju tamnicu spavali su na goloj dasci, dobivali su samo kruh i vodu, zabranjeni su im svi razgovori, ne samo s nepoznatim, već i s rodbinom i prijateljima. Zakon je također predviđao i kaznu teške tamnice za one koji krivotvore novac (čl.75.).

Opći kazneni zakonik štitio je i privatno vlasništvo. Ono je bilo zaštićeno u nekoliko kategorija, a ovisno o težini bila je predviđena kazna od teže ili blaže tamnice do isplate štete. Imovina je bila zaštićena od svake vrste varanja, krađa, opijanja, paljenja, kao i dvostruke ženidbe. Zakon je posebnu pažnju poklanjao izazivanju požara koji se mogao podmetnuti u različitim okolnostima: u vrijeme noći, na slabo prometnom mjestu, u žitnim magacinima, u šumi, drvarnici, hambarima, njivama, barutanama. Za takav zločin najčešća je kazna bila teška tamnica uz naplatu štete (čl.171.).

---

543 F. Zollner, T. Schüssel, *Povijest Austrije*, 221.

544 Josip II., *Opchinska naredba* (...), (čl. 53.), 41.

545 V. Taube, n.dj., 122.

546 Josip II., *Opchinska naredba* (....), (čl. 21.), 25.

Kazne su predviđene i za svaku vrstu ugrožavanja zdravlja i života građana.[547]
Fizičko kažnjavanje u literaturi donosi dosta oprečnih podataka, pa tako Kempf tvrdi kako je
Josip II. još 1787. zabranio dereš i slične kazne, te batinjanje, a da je izricanje kazni bilo
ograničeno na zatvor i stroži rad. Prema 2. članku Općinske naredbe teško da bi se takvo
mišljenje moglo prihvatiti. Jedino ako povijesni zapisi ne spominju u tom kratkom periodu
Josipova vladanja izricanja takvih vrsta presuda. Gore navedeni primjeri vjeran su dokaz kako
su se i nakon smrti Josipa II. tjelesne kazne ponovno vratile. Batinjanje i šibanje zadržalo se i
prije i poslije 1848. godine, a u Požegi čak do 1870. Gradski su suci izricali tjelesne kazne
najviše zbog prevara i krađa koje su se najčešće događale prigodom nedjeljnih i godišnjih
sajmova.[548]

Hajdučija i razbojstva - uspostava sigurnosti

Trgovina je u prvoj polovini 18. stoljeća gotovo potpuno zamrla jer način privređivanja nije
uspijevao stvoriti višak proizvoda za razmjenu ili prodaju.[549] Pored toga, prijevoz je robe bio
nesiguran, što zbog loših i neadekvatnih prometnica, ali i zbog svakodnevne pojave pljačke i
hajdučije. Hajdučija je utjecala i na smanjenje broja stanovnika. Porezi koje je država ubirala,
kako bi održala sigurnost svojih stanovnika, bili su visoki. Tako su se i Osječani, stanovnici
Donje varoši žalili na visoke terete. Naime, „za kontribuciju, zemljarinu, akcizu i domestiku
su godišnje davali 3522.13 forinti, iako je u varoši znatno opao broj pučanstva radi čestih
provala hajduka."[550] Hajduštvo je osobito bilo prisutno tijekom 18. st., naročito u prvoj
polovini na području Požeštine. Uzroci su ležali u siromaštvu, ali i u prirodnoj okolini,
planinama i šumama koje su tome pripomogle. Tako je zabilježeno dana 14. kolovoza 1720.

---

547 Ljekarnici su bili kažnjavani ukoliko su prodavali zabranjene lijekove ili su ih na neprimjeren način pripremali. Svako nedjelo učinjeno iz pakosti kao što je rušenje, čupanje, kvarenje svega onog što služi puku za ugodniji život ili namjerno ubacivanje kroz prozor nečega što uzrokuje štetu ili izlijevanjem nečega što šteti drugima kažnjavalo se ne samo tamnicom, već i stupom srama i batinjanjem. Nedolično ponašanje također se zakonom kažnjavalo. Kazneno je morao odgovarati i onaj koji je kolima ili konjem zbog neprikladne vožnje *koga ocsepi, ranni illi umori*. Josip II., *Opchinska naredba* (...),(čl.20., čl.24., čl.59., čl.60., čl.67.), 114., 116., 135., 136., 139.

548 J. Kempf, *Požega*, 378.

549 I. Erceg, *Životni uvjeti* (...), 15.

550 J. Bosendorfer, Kako je došlo (...), 48.

da je na Krndiji bilo 80 razbojnika. Istog su dana napali Turke te nekoliko Požežana koji su putovali na vašar u Našice. Jednog su Turčina izmasakrirali i ubili, a druge ranili. Požežani su uspjeli pobjeći i tako izbjegli sigurnu smrt.[551] Također je zabilježeno kako su 11. lipnja 1731. panduri pripomogli stražariti požeškim isusovcima zbog hajduka na putevima od Broda do Našica kako bi požeški građani mogli tim cestama na vašar.[552] Očigledno je kako je javna sigurnost požeškog kraja, osobito do uspostave županija bila narušena. Iz požeške se kotline moglo putovati u Našice, Brod, Gradišku i Pakrac samo danju i to uz dobru stražu. Po noći je put bio krajnje nesiguan jer su Psunj, Krndija, Papuk bila stalna utočišta hajduka i razbojnika. Vojne su vlasti nastojale organizirano djelovati protiv hajduka u čemu se osobito isticao barun Franjo Trenk. Carska komisija sa sjedištem u Požegi je 1736. pokušala riješiti problem hajdučije tako što je proglasila oprost svim onim hajducima koji su se dragovoljno prijavili te položili oružje i zakletvu da se više neće baviti hajdučijom. U protivnom, oni koji se nisu odazvali bit će uhvaćeni i nabijeni na kolac. Franjevci su imali veliku ulogu u mirnom obraćanju hajduka. Našički su fratri tako obratili 52 hajduka koji su zatim bili poslani povjerenstvu u Požegi.[553] Razbojnici su u Požegi položili zakletvu kako više neće činiti nedjela te su pušteni bez kazne. Svaki od njih dobio je od vlasti nešto novaca kako bi se vratio obitelji i radu na zemlji.[554] Rezultati takvog djelovanja najvjerojatnije su bili više nego skromni jer se većina razbojnika, nakon što je nestao strah od kazni, vratila svom starom zanatu. Stoga se Marija Terezija odlučila na ponovno amnestiranje razbojnika 1746. kako bi u zemlji zavladao mir i red. Proglasila je opću amnestiju za sve hajduke koji se budu sami predali. Na taj poziv odazvalo se njih 64 koji su bili otpravljeni ili na područje Provincijala ili Krajine.[555] Međutim i pored takve odluke, razbojništvo je ostao veliki problem još do pred kraj 18. stoljeća i to ponovno u Požeškoj županiji. Stoga je županijska skupština 31. kolovoza 1793. donijela odluku kojom se odredilo kako će svaki stanovnik županije dobiti nagradu i to

551 J. Kempf, *Požega*, 197.
552 Isto, 31.
553 J. Kempf, *Požega*, 199.
554 F. V. Taube, n. dj., 121.
555 J. Bosendorfer, *Kako je došlo* (...), 3.

12 dukata za živog razbojnika, a za ubijenog 6 dukata. Uz to je županija dostavila i barut, strogo odredivši koji ga trgovci smiju prodavati u Požegi i Pakracu.[556]

Dok je Slavonija bila pod osmanlijskom vlašću, kada je život bio u potpunosti nesiguran, stanovnici su imali naviku sklanjati se u šume i kotline, a kuće graditi dalje od glavnih prometnica. Hajduštvo se pojavilo kao prirodni nastavak prijašnjeg stila života budući da je život i u novom Carstvu bio opterećen mnogobrojnim teretima. Mnogi koji su prekršili zakon, odali su se pljački i razbojstvu. Mogli su se neopaženo skrivati u selima koja su se nalazila zaklonjena na sporednim cestama.

Mnoga se sela gotovo nisu niti vidjela „jer su se kuće nalazile djelomično rasturene po šumama, a djelomično u razvalinama. Ogromna, divljim zvijerima ispunjena šuma prekrivala je gotovo cijelu zemlju, čiji su stanovnici poput divljaka u Sjevernoj Americi živjeli samo od lova, stočarstva i ribolova, a mnogi i od pljačkanja svojih susjeda, sa kojima su takoreći ratove vodili."[557] Takav način gradnje sela zadržao se i nakon dolaska Habsburgovaca, „daleko od drumova i puteva kojima ide vojska, kako ne bi vazda bila na muci dajući zaprege i podvoz za vojsku."[558]

Od velikog je značenja odredba kraljice Marije Terezije o uređenju sela kraj cesta, izbjegavajući osame, „Idea contractionis pagorum". U Slavoniji je tzv. „ušoravanje sela" započela Marija Terezija, i to u paoriji 1749., a vojska u granici.[559] „Kako su kmeti gradili svoje kuće razbijeno i to jako pogodovalo hajduštvu, neka odsada kuće svoje grade po redu, a šikare po polju i oranicama neka se iskrče."[560]

U Slavonskoj vojnoj krajini ranije se pristupilo organizaciji javne sigurnosti njezinih stanovnika, nego u Provincijalu. Iako je sredinom 18. stoljeća opasnost od Turaka jenjavala, a razbojničkih je prepada na Krajinu bilo manje, vlast je ipak tražila načine kako ovo područje učiniti što sigurnijim za svakodnevni život. Pored toga, raštrkana naselja rasprostranjena na širokom području nisu se mogla držati pod kontrolom i upravom, stoga često nisu bila

---

J. Kempf, *Požega*, 243.
F. Š. Engel, n. dj., 119.
F. V. Taube, n. dj., 49.
Prvo uređeno selo je bio Kaluđerovac u Karlovačkom generalatu 1712.
I. Rösendorfer, Kako je došlo (...), 56.

obuhvaćena konskripcijama zbog udaljenosti i nepristupačnosti. Objedinjavanje nije predstavljalo veliki problem jer su kuće bile sagrađene od drveta.[561]

Prvi je u Krajini potpukovnik Beck stao „krčiti šire putove i praviti tvrde mostove... Započeti posao neumorno naslidiše Ljubibratić od Tribinja", koji „drumove po koncu široko iskrči, s obje strane vodene ožujke načini pa polak piskom i kamenjem nasu i utvrdi, sa strane voće i različita stabla posadi i mostove tvrde i negibljujuće popravi. Sela koja su bila s obje strane druma, po koncu pruži, a ostala u red postavi i gradiškoj krajini čisto drugo lice dade." Taj je rad kod seljaka izazvao „post i prokljinjanje", jer je običan „čovik" bio „priuzet od nevirovanja". A ipak je „drum bio širok i slobodan", i na njemu „pustaija nije tako lako konja za uzde grabio". Uz drumove su sela „po koncu u red stavljena i svaka je kuća imala svoje mišto i bilo je sve u redu i sve po numeri".[562]

Engel također spominje kako su „sela premještena iz planine i sa sporednih puteva na glavni drum", a nove su se kuće prema naredbi morale graditi *od* „egipatske opeke ili naboja."[563] Zabrana gradnje kuća na osami ponovo se spominje u Osnovnom krajiškim zakonu iz 1807., kuće koje su se obnavljale morale su biti uklopljene u liniju sela.[564]

To „sabijanje seoskih naselja uz drum i regulacija kuća prema jednom dobrom poretku, kako bi svaki stanovnik mogao da motri na ponašanje svoga susjeda, za šta je on, pod prijetnjom teške kazne, obavezan polagati račun i vlastima", učinjeno je i u Provincijalu.[565] Tako Piller i Mitterpacher u svom putopisu spominju promjene u načinu gradnje sela u Požeštini. Značajnu su ulogu u tome imali vlastelini jer su utjecali na premještanje kuća iz brda uz cestu. Tako je grof Janković osnovao selo Baćin Dol skupivši na jedno mjesto raštrkane seljake, „dok su još stanovali po različitim mjestima u brdima. Kuće im se ne dotiču jedna s drugom, već su podignute na jednakoj udaljenosti s obje strane ceste i pravilno raspoređene u crti da bi seljaci koji zajedno žive bili pred očima gospodara i da si u nenadanim slučajevima mogu međusobno pomoći."[566]

---

561 K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 59.
562 J. Rösendorfer, *Agrarni odnosi* (...) , 74.
563 F. Š. Engel, n. dj., 152.
564 K. Kaser, *Slobodan seljak* (...), II., 59.
565 F. Š. Engel, n. dj., 83, 84.
566 M. Piller, Lj. Mitterpacher, *Putovanje po* (...), 77.

Uspostava i održavanje reda i mira bio je jedan od osnovnih ciljeva.

„Danas grade sela po našem običaju, kuću uz kuću, a gospodari posjeda se brinu da se zajamči javna i privatna sigurnost seljacima. Kako bi se to postiglo na glavnom trgu svakog sela podignuta je zgradica u koju se mogu skloniti oni koji su noću na straži za nevremena."[567] Iako je ova reforma u svojoj konačnici imala za posljedicu stvaranje ozračja veće sigurnosti kako za pojedinca tako i za državu, lakše se provodila u vojnom, nego u civlnom dijelu Slavonje. Vjerojatno su „vojnička poslušnost, disciplina i pritisak pri tome odigrale značajnu ulogu."[568] Osim toga, u vojnom dijelu bilo je puno više viših i nižih časnika, nego kraljevskih činovnika u Provincijalu. Zbog toga je ondje nadzor oštriji, ali je i uvođenje novih, korisnih mjera daleko lakše nego u županijama.[569]

Starosjedioci su na čitavom prostoru Slavonije imali zajednička obilježja njihove osobnosti, što je bila posljedica njihovog višestoljetnog života u teškim prilikama, neprekidno okruženi osjećajem postojanja različitih vrsta opasnosti. „U ono vrijeme Slavonci su pokazivali vrline i poroke jednog sirovog naroda. Poštenje, gostoljubivost, spremnost na uzajamno pomaganje, tjelesnu snagu, neustrašivost i ratnički duh na jednoj strani, a na drugoj najdublje neznanje, praznovjerje, vračanje, gatanje, pijanstvo, zaziranje od rada, sklonost da svoje susjede uznemiravaju i pljačkaju."[570]

Državne su vlasti i nakon podjele Slavonije na civilni i vojni dio bile svjesne njezinog cjelokupnog pograničnog položaja unutar Carstva te stalno prisutne, iako smanjene opasnosti od Osmanlija. Politička podjela u organizacijskom smislu bila je potpuna, ali svjesnost države kako rat neće priznavati takvu podjelu i zadržati se samo na vojnom području utjecalo je na stvaranje sigurnosnih obaveza jednih prema drugima. Marija Terezija se osobito skrbila za vojsku te je pazila i na okupu držala sve ono što je moglo u bilo čemu poslužiti u vojničke svrhe. Stoga je 31. kolovoza 1750. naredila zabranu rušenja utvrda po Slavoniji, naročito u Požegi, Pakracu i Virovitici. Utvrde, iako su bile u civilnom dijelu, morale su se čuvati kao

[567] Isto, 139.
[568] V. Taube, n. dj., 131.
[569] Isto.
[570] S. Jingel, n. dj., 120., 207.

jamac sigurnosti za državu.[571] Kako bi se požeška tvrđa brže i kvalitetnije renovirala, kraljica ju je 1753. dodijelila zagrebačkoj biskupiji. Mađutim, do 1776. nisu se obavili bitniji radovi, zato je postupno gubila svoju vrijednost te je konačno vraćena gradu Požegi 1792.[572]

Požega je u svojstvu slobodnog kraljevskog grada uživala niz prednosti u odnosu na ostale gradove, osobito što se tiče poreza i carina. Međutim taj status obavezivao je građane „na osnovu paragrafa 10. dobivene diplome da u vrijeme rata, ili u drugim opasnim prilikama, održavaju vjeran sporazumni odnos sa komandom Petrovaradinske tvrđave, da joj u slučaju potrebe s oružjem pohitaju u pomoć, također da preduhitre dve opasne i potajne zasjede, ili naopake i štetne smicalice i takve smjesta otkriju, uopće da hitro, vjerno i točno motre na sve što se tiče unutarnjeg mira i sigurnosti ove tvrđe."[573] Osim uobičajenog sadržaja u zakletvi koju su građani polagali, postojao je i poseban dio koji ih je obavezivao na obranu Petrovaradinske tvrđave i tamošnjeg dvorca „do posljednje kapi krvi."[574] Sličan položaj imale su tvrđave Pakrac i Virovitica kojima je nakon razgraničenja 1745. određeno da će služiti potrebama vojske koja će tu držati povremene posade.[575]

Nakon organiziranja Vojne krajine u pograničnom dijelu Slavonije, moglo se od stanovnika očekivati više poslušnosti, kao i prihvaćanje novih vrijednosti koje jasnije definiraju odnose među ljudima.[576] U vojnom dijelu Slavonije, kako je ranije istaknuto, sve je bilo puno bolje uređeno nego u županijama. Međutim, „to će svakako biti jedan od uzroka što stanovnici daleko radije žive u provinciale nego u militare. Jer Ilir mrzi urednosti odupire se svim novotarijama i ne poznavajući ih. On voli da ostane onako kako je vidio, čuo i naučio od oca."[577] Na prihvaćanje novih navika trebao je utjecati dolazak i miješanje starosjedioca s novopridošlim stanovnicima, osobito Nijemcima koji su ispočetka došli kako bi ih poučili i obrazovali. Proces prihvaćanja tekao je sporo. „Nagon za haranjem i pljačkanjem bio je jak i bilo ga je moguće obuzdati jedino strahom od šiba i nabijanja na točak. Strah je bio u početku

[571] J. Kempf, *Požega*, 369.
[572] J. Kempf, *Požega*, 372., 376.
[573] F. Š. Engel, n. dj., 67.
[574] Isto.
[575] J. Bösendorfer, Kako je došlo (...), 2.
[576] F. Š. Engel, n. dj., 67.
[577] F. V. Taube, n. dj., 131.

jedini moralni pokretač prema kojemu su ravnali svoje postupke."[578] Djelovanje prema savjesti bila je potpuna nepoznanica.

Civilna Slavonija 18. stoljeća spominjana je kao leglo razbojnika čiji se broj smanjivao nakon uvođenja županija i provođenjem mnogobrojnih smrtnih kazni putem pravosuđa, „kaznama koje je velika Marija Terezija morala da prekrati, jer je često u jednom danu pogubljeno više od 20 osoba."[579] Policijsku zaštitu obavljali su tzv. *panduri* koji su za stanovnike Provincijala najčešće predstavljali veliki teret. Prije donošenja slavonskog urbara, izrabljivanja i nasilja pandura bila su učestala. Tako se 1755. spominje pandur Mandić na voćinskom vlastelinstvu koji je došavši u selo okovao i otjerao u čemernicu 3 čovjeka, a pustio ih tek onda kada mu je svaki platio po marijaš.[580] Iste godine žale se i seljaci iz Spišić Bukovice kako za pečenje rakije daju svoje kazane, a pandure, koji drže stražu kod toga, moraju pojiti, hraniti i platiti.[581] Po nasilju su osobito bili poznati Trenkovi panduri o čemu govore i izvješća triju slavonskih županija kraljici koje su tražile naknadu štete od 36 000 forinti što ju je prouzročio Trenk. Kraljičin otpis iz 1749. ipak svjedoči kako se broj razbojstava smanjio budući da je u njemu tražila smanjenje broja županijskih pandura za polovinu jer je hajdуštvo jenjavalo.[582] Konačnu promjenu donosi kraljičin urbar koji je ukinuo Karlovu odredbu prema kojoj su vlastelini i kmetovi popola snosili troškove za pandure. Ukoliko je vlastelin držao pandure za svoje potrebe, morao ih je sam plaćati. Ako bi se pokazala veća potreba zbog javne sigurnosti za pandurima, držat će ih i plaćati županija. Pandurima se zabranjivalo i to pod prijetnjom kazni i dvostruke naknade, uzimanje hrane, pića ili novaca od seljaka.[583]

Kršenje zakona nije bila nepoznanica i na prostoru Vojne krajine. Za razliku od civilnog dijela gdje se kršenje zakona ogledalo u vidu hajdučije i razbojstava, vojni je dio zbog svog graničnog položaja bio je izložen raznim oblicima prevara tijekom trgovanja. Za održavanje reda na sajmu brinula se vojna postrojba sastavljena od jednog časnika i dočasnika te

[578] F. Š. Taube, n. dj., 208.
[579] F. Š. Engel, n. dj., 83.
[580] J. Rösendorfer, Kako je došlo (...), 33.
[581] Isto, 42.
[582] J. Rösendorfer, Kako je došlo (...), 14.
[583] Isto, 45., 57.

najmanje devet vojnika.[584] Ta grupa vojnika sprječavala je tuče, krađe i razna lupeštva. Osim toga posredovali su i pri kupoprodajnim problemima. Njihovo posredovanje dobro ilustrira slučaj sa sajma održanog u Babinoj Gredi 25. lipnja 1835. Ilija Užarević iz Gundinaca prodao je vola Petru Kopiću iz Babine Grede, ali ovaj mu nije isplatio sav novac. Užarević je fizički napao Kopića. Vojna postrojba prekinula je tuču te obojici oduzela i novac i vola, a naknadno su zbog remećenja reda kažnjeni s 25 udaraca batinom.[585]

Krijumčarenje i prodaja turske soli privlačila je ponajveću pozornost vojnih vlasti i iziskivala velike organizacijske napore kako bi se spriječila. Krijumčarenjem soli narušavo se državni monopol na njezinu prodaju, stoga se ono smatralo jednim od najtežih prijestupa u Vojnoj krajini. Prijestupnici uhvaćeni u krijumčarenju na području Brodske pukovnije bili su najčešće kažnjavani sa po 20 godina zatvora u vlažnim podrumima brodske tvrđave. Vojne vlasti su smatrale kako se krijumčarenje ne može izvesti bez znanja i pomoći stražara na kordonu. Zato su radi onesposobljavanja veze krijumčara i krajišnika, straže jedne satnije bile postavljane na stražarski odsjek drugih satnija.[586]

Unatoč svim mjerama opreza kojima su vlasti nastojale kontrolirati kretanja stanovništva, jer su u nekim slučajevima ugrožavali sigurnost stanovnika, migracije su se tijekom 18. stoljeća ipak odvijale na prostoru Slavonije. Svako doseljavanje i kretanje ljudi, razvijanje komunikacija, razmjena dobara i iskustva predstavljaju neke od temeljnih preduvjeta za općeniti razvoj bilo koje regije, stoga su u tom pravcu djelovale i habsburške vlasti.

Kretanja stanovništva - migracije

Migracijske tijekove i politiku naseljavanja na prostoru Slavonije treba sagledati u kontekstu prosvjetiteljskih nastojanja habsburške države, koja je u Slavoniji bila suočena s potpuno drukčijom situacijom nego u ostalim hrvatskim krajevima tijekom 18. st. Slavonija je imala povoljan geostrateški položaj za poticanje imigracijske politike od strane države, što je onda omogućavalo nastanak novih ekonomskih preduvjeta za veću koncentraciju stanovništva. Doseljavanja su velikim dijelom bila smišljena i planski provođena od strane habsburške

[584] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1819. i 1820.
[585] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 2. 7. 1835.
[586] D. Matanović, *Grad na* (...). 197.

vlasti, dok su jednim dijelom bila spontana. U skladu s takvim shvaćanjima bila je i politika habsburških vladara druge polovine 18. stoljeća, a koja je između ostalog bila usmjerena i na pitanje nataliteta i demografske obnove. Marija Terezija i Josip II. prihvatili su prevladavajuće ekonomsko shvaćanje kako samo država bogata ljudskim potencijalom može ostvariti materijalno blagostanje. U tom razdoblju uočava se na području Monarhije trend preseljavanja stanovnika iz prenapučenih zapadnih njemačkih dijelova u istočne slabo naseljene i ratom opustjele krajeve Monarhije. Na područje Slavonije, Srijema, Banata i Bačke stiže dio njemačkih naseljeničkih skupina uz pomoć vlastelinstava i feudalnih obitelji, odnosno izravnim intervencijama i planovima vladara. Tako su obitelji Pejačević, Janković i Hilleprand von Prandau počele dovoditi, još tijekom prve polovine 18. stoljeća, na svoja vlastelinstva radnu snagu iz Češke, Austrije i drugih dijelova Monarhije čime su, uz poljodjelstvo, nastojali unaprijediti obrt i trgovinu.[587]

O odnosu običnog puka prema novopridošlim Nijemcima u Slavoniji najbolje govore stihovi Adama Tadije Blagojevića:

„Dosadishelivam siloviti Turci?
Svaki meni tužno odgovara:
Da ilvas mucse naucsiti Nimci?
Bogme se kune da mene nevara:
Sila turska ninam dodijala;
Jere Turci ucsinivshi mira,...
Nimci pako, k nami dohodechi,
Nashe silno mucsenje videch:...
Kadje lipo njemu radit moram;
Jer ova csinech i Boxije parac:
Kako da zbog njega ja xivit moram:
Takovasu nasha nikoja Gospoda,

[587] Sanja Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. početak 19. stoljeća, *Migracije i etničke teme* 23, Zagreb, 2007., 236.

Da nemisle, da bi ja slobodan bio ..."[588]

Prostor Vojne krajine također je naseljavan intervencijom vlasti. Budući da je taj prostor naročito bio opustošen i rijetko naseljen, vojne vlasti su brojnim obećanjima nastojale privući stanovništvo kako bi se mogao uspostaviti vojni koridor i organizirati život u pograničnom prostoru. Zahtjevi su uglavnom upućivani kršćanskom stanovništvu na osmanskome teritoriju, tako da je slavonska Vojna krajina velikim dijelom naseljena prebjezima s tog teritorija. Kako bi privukle nove naseljenike, vlasti su obećavale oslobođenje od tlake i poreza na određeni broj godina, a od stanovništva se očekivalo podizanje svojih gospodarstava, kao i obavljanje vojne službe. Kolonizacija, koju je provodila vlast na području istočne Slavonije i Srijema, bila je ciljana u smislu unaprjeđenja agrarnog ili urbanog gospodarstva. Osobito je bio velik broj Nijemaca naseljen u Srijemu između 1790. i 1794. U tom razdoblju dolaze i veće skupine Slovaka i Rusina u Petrovce, Mikluševce, Bačince, a 1795. Slovaci dolaze u Erdevik, Ilok i Bingulu. Tijekom rata s Osmanlijama 1788.-1791. doseljavalo se stanovništvo iz Srbije i to 49 obitelji (321 osoba) u Brodsku pukovniju, a u Gradišku pukovniju 179 obitelji. Početkom 19. stoljeća krajiške su vlasti na području šume Liskovac[589] nastanile Nijemce iz njemačke pokrajine Hessen, koji su bili uglavnom ratari. Bilo je više od 40 njemačkih obitelji.[590] Krajišnici Vinkovačke satnije morali su u ime radne obveze izgraditi kuće novonaseljenim Nijemcima i opskrbljivati doseljenike određenim proizvodima, a selo je nazvano *Neudorf* – u dokumentima se najčešće susreće Najdorf (Novo Selo). To su bili prvi izraziti ratari među vinkovačkim Nijemcima jer su do tada njemački stanovnici uglavnom bili časnici ili pripadnici građanskih zanimanja. U Vinkovce, kao vojni komunitet, vojne su vlasti naseljavale određene obrtnike. Jedna vrsta obrtnika koja je bila potrebna ratarima krajišnicima za njihove poslove naseljavani su u satnije, a druga vrsta, „urbanija" bila je predviđena za naseljavanje u gradove odnosno vojne komunitete. Komunitetski magistrat imao je zadatak

[588] Adam Tadija Blagojević, *Pjesnik-putnik, nikoi dogagjao pervo i posli puta Josipa II. Cesara rimsko-nimacskoga u Slavoniu*. Beč, 1771., 30.

[589] Vinkovački krajišnici krčili su šumu Liskovac da bi se dobio prostor za nastanak novog sela.

[590] Dokument koji sadržava iskaz novčanih i naturalnih dugovanja njemačkih naseljenika nalazi se u: HDA, 445, Brip, Satnija u Vinkovcima, *Vormerkung*, knj.233, god 1816.-1839. S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 239.

privlačiti i naseljavati ugledne obrtničke obitelji iz stranih zemalja, koje su često bile oštra konkurencija domaćim obrtnicima. Vojne vlasti izrazito su bile nenaklonjene pravoslavnim obrtnicima i trgovcima (kramarima) do objave Patenta o vjerskoj toleranciji 1781.[591]

Slavonija i Srijem bili su rijetko naseljeni unatoč dobrim prirodnim preduvjetima za ugodan život i uspješnu gospodarsku djelatnost još i u drugoj polovini 18. stoljeća. Državne vlasti ulagale su veliki napor u naseljavanje tih krajeva, no prema opisima Taubea i Engela postojale su brojne prepreke i nepogodnosti koje su odbijale dolazak novih naseljenika.

Razlozi slabije naseljenosti Engel vidi u klimi, osobito u obilnoj kiši koja je uzrok poplavama i nezdravom zraku kojeg su osobito teško podnosili Nijemci. Kao opći uzrok navodi moralni karakter kao što je sporost i tromost u izvršavanju obveza zbog čega stanovnici trebaju znatno više zemlje kako bi se prehranili. Od ostalih razloga navodi nedostatka liječnika, babica te prerano sklapanje brakova, osobito u Požeškoj županiji. Naredbe o zdravstvenim mjerama nije nedostajalo, ali je po Engelovim riječima nedostajalo volje i svijesti za njihovo provođenje[592] Jedan od uzroka slabije naseljenosti Engel vidi i u općoj nacionalnoj sklonosti iseljavanju kao posljedica prevladavajuće djelatnosti u cjelokupnoj Slavoniji, a to je stočarstvo koje je bilo najvažniji način preživljavanja. Stoga su državne vlasti imale za cilj gospodarskim mjerama intenzivirati ratarstvo koje bi stanovnike vezalo za zemlju, sprječavajući njihovo iseljavanje.[593]

Taube se u svom opisu također osvrće na slabu naseljenost Slavonije. Kao jedan od uzroka ističe djelovanje austrijske vlasti koja je otežavala doseljavanje nemuslimanskog stanovništva iz turskih oblasti. Prilikom dolaska morali su platiti visoku carinu na svoju imovinu i bili su seljeni s jednog mjesta na drugo. Puno bolje prema Taubeovom mišljenju su prolazili novopridošli Nijemci. Oni su na imanjima pojedinih plemića zaključivali ugovor na određen broj godina poslije kojih su bili slobodni potražiti druga imanja. Inače je za sve doseljenike

---

S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 239., 240.

Zabilježeno je u Osijeku i po drugim mjestima katoličkih župa otvaranje grobnica, a isto tako nošenje pokojnika u otvorenim sanducima, bez obzira od čega su preminuli pri čemu su ih rođaci često ljubili. Stanovnici nisu odvajali bolesnu stoku od zdrave, što zbog velikog broja, ali i zbog nedostatka štala. Zabilježen je veliki broj pasa lutalica i po selima , ali i gradovima. Uklanjali su ih tek kada je veći broj ljudi nastradao. F. Š. Engel, n. dj., 48., 111.

F. Š. Engel, n. dj., 120.

važilo pravilo po kojem su bili slobodni na 6 godina od svih vladarskih davanja i nameta, a 3 godine su bili oslobođeni od ostalih dadžbina prema plemićima. Spominje Nijemce zanatlije koji su se naselili na imanjima grofa Jankovića. Oni su jedni od rijetkih koji su dobili kuću s vrtom, zadržavši slobodu određeni broj godina. Inače su doseljenici o svom trošku dizali kuće, a nakon isteka vremena postajali su kmetovi.[594] Taube također kao jedan od uzroka slabe naseljenosti spominje i veliku kontribuciju, čemu je još više doprinosila pretjerana veličina plemićkih imanja. [595]

Uoči izbijanja rata s Osmanskim Carstvom 1788. i tijekom njega dolazi do velike kolonizacije. Državne vlasti su upućivale pojedine pukovnije na izdvajanje novaca u tu svrhu. Osim tih poticaja i sami krajišnici su morali kolonistima besplatno graditi kuće od novca koji je davala državna blagajna. U jednoj ispravi iz 1780. spominje se dolazak 38 „turkische Transmigranten Famillien" u Brodsku i Petrovaradinsku pukovnijui, navodi se kako su te obitelji vrlo pogodne za „prevođenje" u krajiški status.[596]

Austrijske su vlasti nastojale držati granicu pod strogom kontrolom. U tome je uloga krajišnika bila od presudne važnosti u smislu sprječavanja nelegalnog ulaska na austrijski teritorij, osobito turskim razbojnicima te onima koji nisu izdržali karantenu. Isto tako zadatak im je bio i onemogućavanje prebjezima prelazak u Osmansko Carstvo bez putovnice, te zadržavanje svih bjegunaca i zločinaca koji su namjeravali pobjeći preko Save u Bosnu.[597]

Održavanje sigurnosti u Krajini za državu je bilo od presudne važnosti. U tu svrhu „njihovo potribovanje je bezottezno, za iznahodit szumnjenih Pusztaija, y onakovem koi zapritjene Novcze, Eszpap y osztale sztvari taino prenose, hitro priszkocsiti, duxni budu." Krajišnici su bili obvezni paziti granicu od prolaza skitnica, nisu ih smjeli nemarno propuštati ili ih zatajivati. „Obaveza je krajišnika gdisze csuju Pusztaije, marlivo y pomnivo tirat y goniti, y tako od szvakog szredsztvenog y neszredszvenog propusstenja ili zatajainia ili nemarnog

[594] F. V. Taube, n. dj., 50., 51., 173.
[595] F. V. Taube, n. dj., 49.
[596] Dokument se nalzi u HDA, 430, Opći spisi, kutija 16, br.1780-17-2/40. S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 241.
[597] F. V. Taube, n. dj., 212.

izkorenutja, a jost visse pak od jatakluka, szazdruxavsztva, y od problienog dobra risza – prijmanja csuvat, y pazitisze."[598]

U gradovima i selima Provincijala jedino su Cigani mogli slobodno „tumarati". Poneka su im vlastelinstva dozvoljavala naseljavanje kako bi se navikli na rad, ali čest rezultat toga bilo je „nestajanje" velikog broja konja, kao i krađe drugih vrsta. Kazne za takve su bile slične kao i u krajiškom dijelu. Kuće zločinaca su se spaljivale, podizala su se vješala na tako opustošenom kućnom zemljištu, a najteža kazna je bila preseljenje takve porodice u neki zabačeni kraj.[599]

Zločinci su često bježali preko Save u Bosnu gdje su dobivali zaštitu, iako su trebali biti uhvaćeni i izručeni. Tako je zabilježeno kako je veliki župan pisao turskom zapovjedniku u Bosnu, ali mu ovaj nije odgovorio ni na prvo ni na drugo pismo. Na treće je pismo odgovor glasio: „Čudno je što nam činiš toliku muku, baš kao da smo mi dužni da hvatamo pobjegle razbojnike. Dođi sam pa traži svoje razbojnike, oni su u selu Termantu. Ibrahim-aga."[600]

Za razliku od prelazaka iz Bosne u Slavoniju, odlasci i naseljavanje na bosanskoj strani izuzetno su malo istraženi.

Po klasifikaciji koju su činile vojne vlasti, iz Vojne krajine su na bosansku stranu nedopušteno prelazile dvije skupine ljudi: dezerteri[601] i tzv. "neznano kuda od kuća pobigli". Dezerterima su proglašavani odbjegli vojnici, a u drugoj skupini bili svi ostali stanovnici Krajine koji su bez dopuštenja nadležne komande napustili njezin prostor. Teško je utvrditi točan broj odbjeglih, ali čini se da iz Brodske pukovnije nije bilo većih bjegova,[602] tek se za 10. siječanj 1821. spominje veliko dezertiranje iz Brodske pukovnije.[603] Osim tog velikog bijega, za koji se ne specificira točan broj dezertera, te je godine iz Brodske pukovnije dezertiralo još šestoro

---

[598] HDA, Sgk, kutija 7, 1753.

[599] F. Š. Engel, n. dj., 84.

[600] F. V. Taube ne spominje ime župana niti županije (op.a.), Taube, n. dj., 122.

[601] Dezertiranje je bilo uobičajena pojava u čitavoj Monarhiji, v. Eva H. Balazs, *Hungary and the Habsburgs 1765-1800.*, Budapest 1997., 247., 248.

[602] Knjiga zapovijedi Babogredske satnije za 1829. godinu bilježi nekoliko velikih bjegova (grupe veće od 200 ljudi) iz Varaždinskog generalata, te iz Ličke pukovnije.

[603] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1821. godinu.

krajišnika.[604] Broj dezertera 1820. iznosio je samo četvoro, a 1822. petoro ljudi.[605] Konzulat Habsburške Monarhije u Travniku često obavještava da se dezerteri okupljaju u veće skupine i da se zadržavaju neposredno pokraj Save.[606] Razlozi dezertiranja su raznovrsni, no najčešće su bježali oni krajišnici koji nisu mogli podnositi vojničku stegu i stalna fizička kažnjavanja. To su ponajviše bili dvadesetogodišnjaci koji su, između ostalog, među prvima uključivani u tzv. marš-bataljone za ratovanja po Europi.

Kao mjeru sprječavanja dezertiranja, vojne vlasti su najčešće primjenjivale fizička kažnjavanja. Krajišnik, uhvaćen pri dezertiranju, bio je kažnjen s 30 udaraca batinom. Osim toga, kao prevenciju stvara se sustav špijuniranja u kojem je svaki krajišnik morao uhoditi svoje susjede. Sustav je održavan metodom nagrade i kazne.[607] Kažnjavani su oni krajišnici čiji je susjed dezertirao, a oni nisu dojavili da namjerava nedopušteno otići. Štoviše, oni su smatrani suučesnicima u bijegu. S druge strane svaka se dojava nagrađivala novcem. Mnogi su krajišnici dojavljivanje koristili kako bi popravili svoju materijalnu situaciju, tj. često su prijavljivali osobu s kojom su u svađi ili imaju neki "neraščišćeni račun". Da bi spriječile lažne dojave, vojne vlasti izjednačavaju fizičke kazne onih koji krivo optužuju s kaznama dezertera.[608]

Iz Vojne krajine su bježale i čitave obitelji koje su turski feudalci mamili povlasticama i niskim porezima. Njihov interes je bio naseliti opustjelu zemlju, a obitelji su se željele rješiti krajiške stege te života u zadruzi. Obitelj koja bi se naselila na posjedu turskog feudalca dobivala je onoliko zemlje koliko je mogla ašovom prekopati za jedan dan. Iz Babogredske satnije, iz sela Štitara samo u jednom danu, 4. travnja 1783., dezertirala su osmorica graničara od kojih dvojica s cjelokupnim obiteljima.[609]

Česta su bila preseljenja iz Karlovačkog generalata u Slavoniju i Srijem. Najčešći uzroci preseljenja bili su nestašica hrane i glad. Preseljenja su se često odvijala uz međusobni dogovor lokalnih vlasti iz čije su nadležnosti stanovnici odlazili s onom u koju su dolazili

---

[604] Isto.

[605] HDA, BS, Knjige zapovijedi za 1820. i 1822. godinu. Za ostale godine podaci su nepotpuni.

[606] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1819. godinu.

[607] K. Tkalac, *Babogredska kompanija* (...), 165.

[608] HDA, BS, Knjiga zapovijedi za 1817.

[609] HDA, BS, Zapisnik 04. 04. 1783.

kako bi preživjeli nerodnu godinu. Često se događalo da se migranti nakon isteka roka više nisu vraćali. Još 1715. zbog nestašice hrane velik je broj obitelji napustio Ogulinsku kapetaniju i odselio se u Srijem i Baranju. Tada su neke obitelji, samostalno ili u okviru većih migracijskih skupina, došle u Brod, Vinkovce, Ilok. Godine 1774. brojni su krajišnici otišli iz Karlovačkog generalata, s dopuštenjem ili bez njega, te se naselili u Slavoniji i Srijemu. Slična je situacija bila i 1782. kada je došlo do nestašice hrane u Ličkoj i Otočkoj pukovniji te su brojne krajiške obitelji dobile dopuštenje da odu u Požešku županiju i vrate se kad pribave hranu. Godine 1785. Ugarsko namjesničko vijeće uputilo je županijama obavijest o potrebi suradnje s generalkomandama i vraćanju odbjeglih krajišnika u njihove pukovnije. Srijemska je županija surađivala i vojnokrajiškim vlastima je predala 81 krajišku obitelj.[610]

Pored vojnih i ekonomskih izbjeglica čest je bio slučaj bijega mladih djevojaka koje se nisu htjele udati za muškarca kojeg su joj namijenili roditelji. Stoga su odabirale prelazak preko granice. Djevojke su se obično nakon određenog vremena provedenog u bosnanskim posavskim selima vraćale u svoju satniju. Takav je slučaj Jele Varšić koja bježi u Tursku u studenom 1781., a u Gundince se vraća u svibnju 1783. Za njezin bijeg satnija ju je kaznila s 40 batina,[611] te je šalje zapovjedništvu pukovnije u Vinkovce na određenje karantene i daljnje kažnjavanje.[612]

U civilnom se dijelu Slavonije naseljavanje propisivalo urbarima. Tako se u Urbariumu vukovarskog vlastelinstva za 1784. nalaze i odredbe koje reguliraju i odnos prema doseljenicima i emigrantima. Za emigriranje se navodi da „Akobise Sluchilo, dabise Koi Paor od Selio Gospodin Zemljanski takvoga odselitoga Paora s Pomochy Plemenite Varmegye iziskati moxe akobi obache Gruntovi i Sessie Kros primjechjana takvoga Poddanika puste onda takovi odpustiti fundus naivische za Jednu Godinu kako sto Intimat 11ga 10bra 773 God. Glasi naselitise mora."[613] Prema tome nije bilo dopušteno prelaženje iz jedne

---

[610] S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 242.

[611] O fizičkom kažnjavanju žena v. Alexander Buczynski, Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini, u: *Povijesni prilozi 13*, Zagreb 1994., 103, 104.

[612] HDA, BS, Zapisnik za 17. 05. 1783.

[613] S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 241.

administrativne nadležnosti u drugu bez znanja i odobrenja nadležne institucije, a za prekršitelje su bile predviđene sankcije.

Na vlastelinstvima gdje se jedna obitelj iseli, a da vlastelinstva nisu osigurala drugog kmeta, njihov se opis dostavljao svim susjednim mjestima i nadleštvima, koja onda tragaju za bjeguncem i ako ga uhvate, izručuju ga dotičnom vlastelinu ili županiji. Od 1785. uvedeni vojni popisi u županijama služili su za otkrivanje takvih tuđih podanika koji su se morali predati zakonitim vlastima. U slobodnim gradovima, nikome nije oduzimana sloboda kretanja u neko drugo mjesto. Na granici s Osmanskim Carstvom, sprječavanje iseljavanja bila je obveza kordona, a po selima uvijek jedan susjed ostaje odgovoran za drugoga.[614]

Skupine ljudi koje su, na neki način, u svom kretanju bile vezane i za civilni i vojni dio Slavonije, bili su prosjaci. Svako selo, svaki kraj imao je svoje prosjake. Oni su se u tom krugu kretali i prosjačili. Međutim, često su i lički i primorski prosjaci dolazili do Slavonije i Srijema. Slavonske su županije okružnicom objavile da nijedan prosjak iz Krajine u njihovoj „državi" ne smije prositi. Isto je učinila i Brodska regimenta, okružnicom je zabranila krajišnicima u Paoriji, ali i paorskim prosjacima prositi u Krajini. Pisani zakon je glasio: čim bi koji strani prosjak primijetio, odmah su ga iz sela i Krajine stražarno protjerali. Nepisani zakon u Krajini je bio: kad se stranog prosjaka ulovi, dobije 25 batina, što se tada zvalo „Stockstreiche", a to je bila kao prva opomena za dobro vladanje.[615]

Svi ti primjeri i slučajevi migracija dobili su svoju konačnu zakonsku varijantu u naredbi Josipa II., donesenoj 1787. tzv. Naredba u vezi odselenja.[616]

Razlozi trajnog preseljenje stanovnika, odnosno odluka „povernutit se neće" bili su višestruki. Naredba spominje kako je jedan od razloga bila prijetnja vojne službe, suđenje, preseljenje zbog imanja ili trgovine ili zbog zaruka, „ako se ženska glava u strane deržave zaruči" (čl.2.).

Uzroci preseljenja nalazili su se i u tzv. izgovoru zbog „falinge hrane". Naime, nedostatak hrane i glad kao česta pojava nastojala se ublažiti pronalaženjem prihoda iz drugih kultura. Ono što su državne vlasti preporučivale bio je uzgoj konoplje, lana te predenje vune. S tm

[614] F. Š. Engel, n. dj., 112.
[615] K. Tkalac, *Babogredska kompanija*, 152.
[616] Josip II., *Mi Josef Drugi...*, Beč, 1787., NSK, Zbirka rijetkosti, R II D-40-18

djelatnostima pokušala se nadoknaditi nestašica hrane te na taj način „poštenu hranu prezkerbiti“ (čl.7.).

Putovanja zbog trgovačkih poslova bila su dopuštena i izvan granica države. Odobrenja su bila potrebna od „Szuda i Kraljevskog dvora“. Ukoliko se radilo o plemićima, dopuštenja nisu bila potrebna. Podložnici koji su željeli putovati izvan države, morali su tražiti dozvolu mjesta gdje žive, odnosno „pasoše za tergovački put“. Putovanje unutar Carstva po Donjoj Njemačkoj, Italiji, Bavarskoj, Gornjoh Bavarskoj, također nije bio moguć „bez znanya i privolenya Varmegyje“ (čl.8. i čl.9.).

Putovanje je iz jednog mjesta u drugo, ukoliko su mjesta u istoj županiji, bilo je dopušteno i za trgovce i plemiće bez dopuštenja općinskog poglavarstva (čl.10.).

Za putovanje izvan Kraljevstva bili su potrebni pasoši i od države i od županije. Za putovanje od jednog mjesta u drugo, pasoš se morao tražiti samo od gradskog magistrata ili od najbližeg časnika ako je put bio duži (čl.10.).

Kmetovi su se mogli kretati iz jedne županije u drugu ili putovati u drugu državu, ali su pri tome u putovnici morali imati zapisano ime županije ili države u koju putuje. Na njihova kretanja osobito se motrilo, „ne samo svetski, nego takaj i soldati, osobito na granici na to pazili“. Svi oni koji nisu imali odgovarajuće putovnice, a htjeli su ići preko granice zadržavani su, „na previdnjenje, spodobnu kastigu“. Oni „podložnici“ koji su živjeli na granici dviju županija te su imali zemlju pod drugim zapovjedništvom, koj su zbog „navadneh poszlov od vremena do vremena iz jedne Varmegyie vu drugu iti“, nisu trebali putovnicu (čl.18.).

Najsumnjiviji su bili oni stanovnici koji su tajno provlačili svoju stoku preko granica županija. Njihov se postupak tumačio kao tajno i bez dozvole nastojanje da se odsele. Ukoliko bi se posumnjalo u koga, potrebno ga je bilo spriječiti u daljnjem „pošiljanju blaga“. Onaj koji primjeti te oda vlasti takav naum, bio je nagrađen s „blagom od uzetog“ (čl.19.).

Ako su sluge nekoliko dana odsutne u kući u kojoj služe, dužnost je tih ukućana da prijave nestanak poglavarstvu, oficiru ili mjesnom sucu. Oni će od Županijskog kaznenog suda tražiti odgovarajuću kaznu za učinjeno (čl.20.).

Oni koji imaju važeće dokumente, moraju se osobito na onim mjestima gdje noće temeljito od poglavarstva provjeriti. Ako se sumnja pokaže realna, kako su se kanili trajno odselit, moraju se kazniti (čl.21.).

Ukoliko bi se netko odselio unatoč naredbama o zabrani, svo plemstvo i svjetovno i duhovno, mora odbjeglog vratiti u roku od godine dana (čl.22.).

Jedan takav primjer je i neovlašteni odlazak iz starog Vukovara, a nalazi se u protokolu sjednica Vukovarskog magistrata za 1789. Vukovarski je magistrat uputio dopis zapovjedništvu tvrđave Šabac, u kojem se moli izručenje vukovarskog stanovnika Jovana Raškova, koji je bez ikakva dopuštenja pobjegao i podvrgnuo se jurisdikciji šabačke tvrđave. Kako je Raškov bio dužan platiti carsku kontribuciju u iznosu 9 forinti i 14 krajcara, kao i dug Vlastelinstvu obitelji Eltzod 4 forinte i 30 krajcara za pšenicu uzetu od prije nekoliko godina, magistrat se osjećao obveznim primorati Raškova na plaćanje duga i zato je tražio njegovo izručenje.[617]

Ako bi se prebjeg nakon nekog vremena vratio, dužnost je rođaka i stanovnika mjesta da to obzanane pred poglavarstvom kako se isto ne bi ponovilo (čl.25.).

Kazne za one koji bi pobjegli bile su gubitak svih građanskih prava i oduzimanje stoke. Oni prebjezi koji nisu posjedovali stoku osuđeni su bili na tri godine rada za javne svrhe, „na tri leta na općinsko delo osuditi se imaju" (čl.27.).

Neki prebjezi bili su oslobođeni od kazni. To se odnosilo na one koji su bili mlađi od 20 godina te su se dobrovoljno nakon nekog vremena vratili. Oni koji pobjegli uslijed „betega i silna preprečenja", dovoljna je bila isprika kako bi se oslobodili krivnje. Oslobođeni su bili kazne i oni koji su nepromišljeno pobjegli, pa bi se nakon kratkog vremena vratili. Kažnjavao bi se svako koji bi pružio pomoć prebjezima osobito ako bi se radilo o časnicima ili općinskim poglavarima (čl.28.).

Ako bi se saznalo da je visoki časnik ili općinski poglavar pomagao prebjegu, kažnjavan je oduzimanjem stoke (čl.29.).[618]

Osim tajnog i na svoju ruku poduzetog bjega iz svoga mjesta stanovanja, česte su bile pojave i na prjevaru odvođenog stanovništva. Najčešće su bili odvođeni u strane države zbog vojne službe. Kako bi se spriječila takva odvođenja na prevaru, Josip II. prema navedenom Zakonu iz 1787. obvezuje da poglavarstva moraju po svuda paziti da privedu takve koji podložnike nagovaraju na odlazak iz države ili selidbu. Načini obmanjivanja bili su različiti. Nije bilo

[617] S. Lazanin, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara (...), 242.

[618] Josip II., *Mi Josef Drugi* (...), Beč, 1787., NSK, Zbirka rijetkosti, RII D-40-18.

oznaka po kojima bi se oni mogli prepoznati „osim njihovih licemjernih djelovanja i hodanja simo-tamo bez razloga.“[619] Najčešće su se prikrivali različitim opravama, pa i svećeničkim. Zato je zakon propisivao kako se strani duhovni ljudi koji nisu na visokom položaju moraju svoje putovanje prijaviti biskupu, odnosno nadređenima. Osim što je zadatak policije i gradskog poglavarstava bio uočavanje sumnjivih osoba, svi stanovnici imali su obvezu prijaviti i obznaniti takve prijestupnike za što su bili i materijalno nagrađeni. Oni koji su bili uhvaćeni u takvom djelu predani su najbližem sudu kako bi se utvrdila krivnja, a zatim se o tome izvještavao i kraljevski državni sud. Kazna za takve prijestupnike bila je deset godina javnog rada. Selidba iz zemlje bila je ograničena i onda ako su stranci domaće stanovništvo željeli uzeti kao sluge. Ukoliko je poznata osoba željela napustiti zemlju s domaćim slugom, morala se pismeno obvezati poglavarstvu da će takve domaće ljude vratiti u zemlju. Ukoliko je bila nepoznata osoba, onda je morala položiti novac kao jamstvo, pri tome su i jedni i drugi dobivali pismenu potvrdu koja im je služila kao opravdanje na granici. Ako bi stranac domaćeg slugu bez dopuštenja pokušao izvesti iz zemlje, bio bi novčano kažnjen.[620]

Osigurati unutarnju sigurnost države bio je jedan od najvažnijih zadataka prosvijećenih vladara. Stoga je i održavanje vojske i policije bilo od presudne važnosti. O njima je ovisilo hoće li se preko granice moći ilegalno prevesti domaće stanovništvo. Prema zakonu iz 1787. krada i odvođenje ljudi bilo je pod patronatom vojnog suda. Oni koji su putovali u zemlje gdje se odvijao rat nisu smjeli biti silom zadržavani u takvoj zemlji niti novačeni za vojsku. Ta se pojava sprječavala neizdavanjem putovnica ljudima sposobnim za vojsku.[621]

[619] Isto, (čl.41.).

[620] Isto. (čl.42., čl.43., čl.44., čl.45.)

[621] Zadatak općine je bio da svake godine pošalje tablicu s podacima o selidbi ili o izgubljenim ljudima iz države najprije županiji, iz županije državnom sudu, iz državnog suda kraljevskom dvoru. U tim tablicama koje moraju dati županijski suci, mora se svaka osoba koja ima 7 godina jedna za drugom zapisati i kod svake valja staviti pravi znak ako bi se znao uzrok odlaska, tamo gdje uzrok nije bio poznat, postavljao bi se znak *konchemar*, što bi značilo uzrok se ne zna. Isto. (čl.46., čl.47.)

ZAKLJUČAK

Prosvjetiteljstvo je u svojim općim značajkama imalo velikog utjecaja na objedinjavanje političkog podijeljenog prostora Slavonije. Općenite namjere prosvjetiteljskih vladara bile su usmjerene na stvaranje što organiziranije, dobro uređene i funkcionalne države. Takvim ciljevima rukovodili su se Marija Terezija i Josip II. aktivno primjenjujući nova gospodarska učenja kao što su merkantilizam i fiziokratizam. Oslobođenjem Slavonije dobili su idealnu priliku za njezino oblikovanje prema svojim zacrtanim ciljevima. Zbog svog geostrateškog položaja, prirodnih resursa, bogatstva zemlje i šuma, Habsburgovci su je mogli uklopiti kao izuzetno koristan i bitan dio Monarhije. Primjenjujući pri tome novoprihvaćeni svjetonazor koji će u mnogočemu pozitivno djelovati na ratom opustošenu Slavoniju.

Osobito su fiziokratska načela potaknula razvoj Slavonije ne dijeleći ju na vojni i civilni dio. Vlasti su, bez obzira na političke i upravne podjele, bile primorane mijenjati navike i običaje stanovnika, uvodeći nove tehnike u poljodjelstvu, nov način uzgoja stoke, nove pasmine i kulture. Izgled Slavonije mijenjao se postupno. Zastarjeli načini razmišljanja slavonskog čovjeka i statičnost sela, koje je s teškoćama pristajalo na nagle promjene, bili su najveća kočnica u provođenju reformi. Gospodarski procesi koji su se odvijali izvan granica Slavonije, nisu je mogli ostaviti po strani. Slavonski čovjek, živio u selu ili gradu, morao je prihvatiti nova kretanja koja su od njega zahtijevala uključivanje u robno-novčane procese. Trgovina ne poznaje granice pa i u ovom slučaju brojni primjeri ukazuju kako su oba dijela Slavonije bili usmjereni jedni na druge. Ponekad je takva usmjerenost bila rezultat djelovanja prosvjetiteljskih ciljeva same države, ali dijelom je bila rezultat prirodnih potreba njezinih stanovnika.

Promjene u gospodarstvu neminovno su bile povezane s prilagodbom pojedinaca na nove društvene zahtjeve. Kako bi u tome bili što uspješniji, država je omogućila školovanje i opismenjavanje svih slojeva. Taj proces bio je ključan za daljnje promjene u Slavoniji tijekom 18. stoljeća. Sličan proces odvijao se istovremenu u Europi, a kao posljedica težnje za opismenjavanjem javlja se eksplozija tiskanih djela. Slavonija ne prati taj europski proces u kvantitativnom smislu, ali su veliku ulogu odigrali književnici stavivši se u službu prosvjećivanja puka. Oni su imali vrlo bitnu ulogu u širenju pismenosti, istovremeno afirmirajući prosvjetiteljska načela. Književnici su svojim radom ukazivali na potrebu

mijenjanja ćudoređa kao i na neophodno mijenjanje svih moralnih „negativnosti“, što je bio dugotrajan proces. Stoga ne čudi da su se iste teme ponavljale kroz različite forme i kod različitih književnika. Oholost, lijenost, sklonost jelu i piću, potkupljivost, rastrošnost, raskalašenost samo su neke od osobina na koje su pisci upozoravali i kritizirali kod slavonskog čovjeka. Moralne nepravilnosti nisu poznavale nikakvu političku granicu, one su bile zajedničke kao što su i prosvjetiteljska nastojanja bila usmjerena na cjelokupni prostor Slavonije. Uzimajući književna djela kao mjerodavne izvore za stvaranje slike onoga doba, postaje jasno kako su moralne kvalitete često bile glavni uzrok sporijim promjenama slavonskog društva. Književnici su bili artikulirani državnim reformama, ali se njihova snaga ogledala u osviještenosti kako djelovanje centralne vlasti na cjelokupno društvo ostaje mrtvo slovo na papiru, ako se razmišljanja pojedinaca ne promijene.

Opismenjavanje nije imalo svrhu samo po sebi kao opipljivi dokaz prihvaćanja novog svjetonazora od strane habsburških vladara. Državi je uistinu bila potrebna intelektualna snaga ako je željela provesti sve zacrtane reforme u kojima je vidjela jačanje svoje moći. Učenje njemačkog jezika bio je prvi i osnovni korak kojim je bečka vlast osigurala svoj utjecaj na prostoru Slavonije.

Iako je proces školovanja tijekom 18. stoljeća bio bolan te je često nailazio na otpor, podaci iz slavonskih sela s početka 19. stoljeća govore suprotno. Svijest se postupno mijenjala te su stanovnici pojedinih slavonskih sela sami potaknuli osnivanje škola.

Terezijanske reforme postale su polazišna točka za sve daljnje civilizacijske procese koji će se odvijati tijekom sljedećeg stoljeća. Sigurnost Monarhije je za Mariju Tereziju i Josipa II. bio najbitniji zadatak jer su se samo tako mogle realizirati sve ostale reforme. Njihovom provođenju, naročito je smetala sveprisutna nesigurnost na čitavom prostoru Slavonije, zbog čestih razbojstava i hajdučija. Upravne i gospodarske promjene bile su nužne, ali i uvjetovane državnom kontrolom nad podanicima. Raštrkana slavonska naselja, rasprostranjena na širokom području nisu se mogla držati pod strogim nadzorom, stoga su tijekom 18. stoljeća poprimili novi izgled koji će se zadržati u svojoj osnovi sve do današnjih dana. „Ušoravanje“ sela u konačnici nije riješio problem hajdučije, ali je vrlo dobar dokaz kako su habsburške vlasti činile sve u ostvarenju prosvjetiteljskih ciljeva, tj za dobrobit svojih podanika. Pri tome političke granice koje je država sama stvorila, nisu predstavljale problem za provođenje jednakih mjera u oba slavonska prostora.

Bečki je dvor osim podizanja i mijenjanja kvalitete života pojedinaca, a onda i čitavog društva, djelovao i na podizanju kvantitete stanovnika. Povećati broj stanovnika u Slavoniji bilo je neophodno, ne samo zbog većeg priljeva novca, nego i zbog objektivne potrebe za stanovnicima novih zanimanja i učenja koja su Slavoniji nedostajala. Tome je vlast pristupala osobito oprezno stavljajući izvan i u okvire zakona sve ono što je moglo narušiti ravnotežu u kojoj bi država mogla izgubiti svoj utjecaj. Ako se tako promatra problematika nataliteta i broja stanovnika, ne začuđuju onda zakonski propisi koji se odnose na mogućnost seljenja, prelaska granice, ulaska u brak, propisi o cehovima i slično. Svi su oni vrlo jasni i precizno određivali kolika su prava pojedinca, a gdje prestaju jer ometaju funkcioniranje države.

Sloboda i prirodno pravo zaživjelo je i u Slavoniji. Ideje su prenošene preko krajišnika koji su boravili na stranim ratištima, ali i doseljavanjem novodoseljenih stanovnika. Nova razmišljanja trebalo je uskladiti s potrebama i interesima svih feudalnih struktura. Gorući problem bilo je stanje u agraru jer su prava i obveze bile slobodno interpretirane u skladu s interesima vladajućih, a na štetu krajišnika i kmetova. Ključni pomaci započinju dolaskom Marije Terezije koja je agrarnim reformama, tj. donošenjem Slavonskog urbara i Regulamente u krajiškom dijelu značajno pomaknula granice u sređivanju stanja u Slavoniji. Definiranim položajem kmetova i krajišnika, otvorila su se vrata za istovremenu reformu uprave i sudstva koju je nastavio njezin sin Josip II.

Mnogobrojne reforme Josipa II., naročito na području sudstva i uprave, na prvi pogled odaju sliku nesređene i konfuzno uređene Slavonije. Međutim, upravo je to dokaz kako su postojali gospodarski pomaci koji su se odražavali na sveopći standard stanovnika što je onda zahtijevalo i reforme na svim ostalim područjima.

Gospodarski razvoj manifestirao se otvorenošću njezinih stanovnika na cjelokupnom prostoru Slavonije u prihvaćanju novih načina privređivanja koje je nedvojbeno bilo i komunikacijski povezano. Oštre granice razdvajanja istaknule su se u političkom smislu, ali su u svakodnevnom životu započinjale u trenutku kada su se interesi vlastelina, države ili vojne vlasti našle u sukobu interesa sa željama i potrebama kmetova i krajišnika.

POPIS LITERATURE I ARHIVSKE GRAĐE

- **Österreichische Staatsarchiv Wien,**
- Kriegsarchiv:
  Spisi Hofkriegsrath

- **Hrvatski državni arhiv Zagreb,**
  spisi fonda Slavonske generalkomande,
  spisi fonda Brodske krajiške pukovnije,
  spisi fonda Babogredske satnije

- **Državni arhiv Slavonski Brod**
  spisi fonda Gradskog magistrata

- **Muzej Brodskog posavlja, Slavonski Brod**

- **Zavičajni muzej „Stjepan Gruber", Županja**

- **Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb,**
  Zbirka rijetkosti

Literatura:

- *An Economic History of Europe, From expansion to development* (edited by Antonio di Vittorio), New York, 2006.
- Balazs, Eva H., *Hungary and the Habsburgs 1765-1800*, Budapest 1997.
- Barbarić, Damir, Prosvjetiteljstvo u Europi, *Kolo*, XIV/4., Zagreb, 2003.
- Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj. (1527.-1945.)*, Zagreb, 1969.

- Bićanić, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860.)*, Zagreb, 1951.
- Bićanić, Rudolf, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, 1952.
- Blagojević, Adam Tadija, *Pjesnik-putnik, nikoi dogagjao pervo i posli puta Josipa II. Cesara rimsko-nimacskoga u Slavoniu*, Beč, 1771.
- Blagojević, Adam Tadija, *Izkushani nauk kako se ovce kroz dobro upravljanje k' najboljem stanju dovesti i u takvom uzderxati mogu.*, Požun, 1774.
- Bösendorfer, Josip, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, JAZU, Zagreb, 1950.
- Bösendorfer, Josip, Kako je došlo do slavonskog urbara 1756.?, *Rad JAZU,* knj. 242., Zagreb, 1931.
- Bratulić, Josip, Letak za kršćane u Slavoniji iz 1726., posvećeno sveučilišnom profesoru Stanislavu Marjanoviću, *Književna revija*, Osijek, 31/1, 1991.
- Buczynski, Alexander, Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini, u: *Povijesni prilozi 13*, Zagreb 1994.
- Budak, Neven, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.
- Cerovac, Marin i Tepšić, Stojan, *Politička ekonomija*, Osijek 1985.
- Csaplovics, Jan, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Pesth, 1819.
- Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva I (od najstarijih vremena do godine 1780.)*, Zagreb, 1910.
- Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva II (od godine 1780. do ožujka 1835.)*, Zagreb, 1910.
- Ćelap, Lazar, Gradiška graničarska regimenta, *Zbornik historijskog instituta Slavonije* 9, Slav. Brod, 1972.
- Ćelap, Lazar, Stanovništvo Brodske regimente u 18. i 19. stoljeću, *Godišnjak Pododbora Matice Hrvatske Vinkovci*, 4, Vinkovci, 1965.
- Despot, Loretana, Matija Antun Reljković i prvi slavonski rječnik, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998.

- Despot, Miroslava, Ekonomsko – historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko proizvodnog procesa u 18. i 19. stoljeću, *Zbornik radova 1. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970.
- Deželić, Velimir, Mijat Stojanović o hrvatskom školstvu, u *Škola*, Zagreb, 1909.
- Došen,Vid i Ivanošić, Antun *Izabrana djela*, Vinkovci, 1994.
- Drechsler (Vodnik), Branko *Slavonska književnost u 18. stoljeću.*, Vinkovci, 1994.
- Engel, Franz Štefan, Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 20, Novi Sad, 1972.
- Erceg, Ivan, Ekonomisti 18. stoljeća u feudalnoj Hrvatskoj, *Prilozi za povijest ekonomskih misli na tlu Jugoslavije od 15. do 20. stoljeća*, Zagreb, 1984.
- Erceg, Ivan, Ekonomsko stanje i promjene u Hrvatsko-slavonskim županijama u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, *Acta historico - oeconomica*, Zagreb, 2001./2002.
- Erceg, Ivan, *Ivan Kapistran Adamović: javni djelatnik, veleposjednik i ekonomist, pregled ekonomsko-povijesnog razvitka (18. stoljeće)*, Zagreb, 1996.
- Erceg, Ivan, Pregled razvoja merkantilizma u Habsburškoj Monarhiji s posebnim osvrtom na feudalnu Hrvatsku, *Acta historico-oeconomica* 1, Zagreb, 1979.
- Erceg, Ivan, Priprema i struktura jozefinskog popisa, *Acta historico-oeconomica*, 1, Zagreb, 1991.
- Erceg, Ivan, Životni uvjeti stanovništva u Slavoniji (i u dijelu Podunavlja) krajem 17. i početkom 18. stoljeća, *Acta historico-oeconomica* 1, Zagreb, 1994.
- Forko, Josip, *Crtice iz Slavonske književnosti*, Vinkovci, 1994.
- Gelo, Jakov, *Promjene demografskih karakteristika SR Hrvatske od 1780. do 1980.*, Zagreb, 1982.
- Gospodarstvo Broda / Broda na Savi / Slavonskog Broda od 17. st. do 1945., *Katalog izložbe*, Slavonski Brod, 2006.
- Gross, Mirjana, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*, Zagreb 1981.
- Gulin, Zrnić Valentina, Svjetovi slavonski 18. stoljeća, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 1998.

- Hochedlinger, Michael, *Austrias Wars of Emergence*, London, 2003.
- Holjevac, Željko i Moačanin, Nenad, *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.
- Horvat, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1942.
- Horvat, Rudolf, *Slavonski Brod*, Zagreb, 1941.
- Hoško, Franjo Emanuel, Hrvatska crkvena historiografija o tzv. kasnom jansenizmu u idejnom sustavu jozefinizma, *Scrinia Slavonica 5*, Slavonski Brod, 2005.
- *Hrvatski obiteljski leksikon* (ur. Tomislav Ladan), Zagreb, 2005.
- Israel, Jonathan I., *Radical enlightenment – Philosophy and the Making of Modernity 1650 – 1750.*, Oxford, 2001.
- Ivanošić, Antun, *Opivanje slicsno – ricsno groba Jozipa Antuna Cholnicha*, Zagreb,1786.
- Josip II., *Opchinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah*, Budim, 1788.
- Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918.)*, Zagreb, 2000.
- Karaman, Igor, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*, Osijek, 1997.
- Karaman, Igor, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom gospodarstvu, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 20, Novi Sad, 1958.
- Karaman, Igor, Valpovačko vlastelinstvo, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske* 13, Zagreb, 1962.
- Karpati, Tibor, Začeci ekonomske misli u Slavoniji, *Prilozi* za *povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije 15. – 20. st.*, Zagreb, 1984.
- Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik, Povojačeno društvo (1754-1881.)*, II., Zagreb, 1997.
- Kempf, Julije, *Požega – zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910.
- Klajnberg, Alferd, *Europska kultura novog vijeka*, Sarajevo 1959.
- Kolar, Dimitrijević Mira, Pisanje i djelovanje Matije Antuna Relkovića na gospodarskom polju sastavni je dio općegospodarskoga programa bečkog dvora za Hrvatsku i Slavoniju, *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, Radovi sa znanstvenog skupa u povodu 200. godišnjice smrti*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 1998.

- Kraljevska Hrvatsko-slavonska-dalmatinska vlada, *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca 1895. godine,* Zagreb, 1896.
- Kula, Erhun, *History of invironmental economic thought*, London, 1998.
- Kulischer, Josef, *Opća ekonomska povijest*, Zagreb, 1957.
- Lazanin, Sanja, Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća, *Migracije i etničke teme*, 23, Zagreb, 2007.
- Lopašić, Radoslav, *Spomenici hrvatske krajine, (od godine 1693. do 1780. i u dodatku od g. 1531. do 1730)*, Zagreb, 1889.
- Martinović, Ivan, *Iz povijesti Vojne krajine*, Vinkovci, 1994.
- Martinović, Ivan, *Povjesne crtice o školstvu Brodske pukovnije i brodskog okružja*, Zagreb, 1912.
- Matanović, Damir, *Grad na granici*, Slavonski Brod, 2008.
- Matanović, Damir, *Dvjesto pedeset godina grada Broda*, Slavonski Brod, 2003.
- Matić, Tomo, *Adam Tadija Blagojević – prilog za historiju hrvatske književnosti 18. vijeka*, Zagreb, 1929.
- Matić, Tomo, *Iz hrvatske književnosti u Slavonoji prije preporoda*, Zagreb, 1942.
- Matić, Tomo, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb, 1945.
- Matić, Tomo, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka,* Vinkovci, 1994.
- Matić, Tomo, *Slavonske književno – povijesne teme,* Slavonski Brod, 2003.
- Mažuran, Ive, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745.-1746. uvod u historiju Osijeka XVIII. stoljeće*, Osijek, 1965.
- Mažuran, Ive, *Osnivanje Vojnegranice u Slavoniji 1702.*, Osijek, 2005.
- Mažuran, Ive, *Rješenja Zemaljske uprave za Slavoniju* 1738-1742, Osijek, 1970.
- Mažuran, Ive, Slavonija - hrvatski sjever, *Gazophylacium*, 1-2, Zagreb, 1995.
- Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek, 1993.
- Melton, James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment*, Cambridge, 2001.
- Milković, Kristina, *Osnovni krajiški zakon: (1807.)*, magistarski rad, Zagreb, 2005.
- Milunović, Josip, *Šest nedilja na poštenje s. Alojžije Gonzage*, Zagreb, 1759.

- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958.
- Munck, Thomas, *The Enlightenment – a comparative Social History 1721 – 1794.*, London, 2001.
- *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur. Ive Mažuran), Osijek, 1996
- Piller, Mathias i Mitterpacher, Ljudevit, *Putovanje po Požeškoj županiji i Slavoniji 1782.*, Osijek, 1995.
- Pintarić, Ana, Antun Mandić i Uputjenje k' slavonskom pravopisanju 1779., Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200. godišnjice smrti)*, Zagreb-Vinkovci-Davor, 24.-25. travnja 1998.,
- Potrebica, Filip, Brodska pukovnija u zbivanjima 1848., *Zlatna dolina, Godišnjak Požeštine 2*, Požega, 1996.
- Potrebica, Filip, *Obrt u gradu Požegi i požeškoj kotlini*, Požega, 2002.
- *Povijest Hrvata II.*, (ur. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić), Zagreb, 2005.
- *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, (ur. Dragutin Franković) Zagreb, 1958.
- Puljiz, Vlado, Pogledi i djelovanja u socijalnoj politici Nikole Škrleca Lomničkog, *Revija socijalne politike*, 3-4, Zagreb, 1999.
- Pusić, Eugen, Političko kameralne nauke u 18.-om stoljeću i Joseph von Sonnenfels, *Prilozi za povijest fakulteta 1*, Zagreb, 1996.
- Relković, Matija Antun, *Postanak naravne pravice*, Osijek, 1794.
- Relković, Matija Antun, *Satir iliti divji čovik*, Zagreb, 1909.
- Relković, Josip Stjepan, *Kućnik*, Osijek 1796., pretisak Vinkovci, 1989.
- Okay, Robin, *Eastern Europe 1740.-1985. feudalism to communism*, London, 1992.
- Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, *Katalog izložbe*, (ur.Vesna Kusin, Branka Šulc), Zagreb, 2009.
- Smičiklas, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Zagreb, 1891.
- Solenghi, Karlo, *Novi nacsin illyricski svilene oprave pisato po Karlu Solenghi*, Osijek, 1770.
- Sršan, Stjepan, *Kanonske vizitacije Osijeka u 18. stoljeću: (1732.-1761.)*, Osijek, 1997.

- Sršan, Stjepan, Ženidbena uredba cara Josipa II. 1787. godine, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 6, Osijek, 2001.
- *150 godina škole u Bošnjacima*, Bošnjaci, 1969.
- Šercer, Marija, Cehovska organizacija u Brodu na Savi, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije 9*, Slavonski Brod, 1972.
- Šipuš, Josip *Temelj žitne trgovine,* (pretisak iz 1796.), Karlovac, 1993.
- Švagelj, Dionizije, Iz stare Slavonije, *Godišnjak Matice hrvatske,* Vinkovci 4, 1965.
- Taube, Friedrich Wilhelm von, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, Lajpcig, 1777.
- Tafra, Branka, Suvremenost Reljkovićeve norme, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća, *Radovi sa znanstvenog skupa (u povodu 200 godišnjice smrti)*, Zagreb – Vinkovci Davor, 24.-25. travnja 1998.
- *The Eighteenth Century, Europe 1688-1815.*, (edited by T.C.W. Blanning), London, 2000.
- Tićak, Franjo, *Kratka poviest o razvitku pučkog školstva u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini od najstarije doba do danas za učitelje, učiteljske pripravnike i sve prijatelje škole i prosvjete,* Zagreb, 1880.
- Tkalac, Krunoslav, *Babogredska kompanija*, Vinkovci, 1994.
- Valentić, Mirko, Uloga ekonomskih odnosa u razvitku hrvatskih gradova u 18. stoljeću, *Predavanja* 4, Zagreb, 1967.
- Valentić, Mirko, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849 – 1881.*, Zagreb, 1981.
- Vrbanić, Franjo, *Prilozi gospodarskomu razvoju Hrvatsko-slavonske krajine u 19. vijeku*, Zagreb 1900
- *Uputjenja katolicsanka po Francesku Ahatu Pougetu* (preveo I. Velikanović), Osijek, 1786.
- Zöllner, Erich i Schüssel, Therese, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997.

ŽIVOTOPIS

Ivančica Marković rođena u Slavonskom Brodu 1970. gdje je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na Odsjeku za povijest i Odsjeku za etnologiju.

Radila kao profesor u više osnovnih i srednjih škola te kao kustos u Muzeju seljačkih buna u Gornjoj Stubici. Godine 2006. upisala je interdisciplinarni poslijediplomski doktorski Studij kroatologije na Hrvatskim studijima. Sudjelovala je na međunarodnom znanstvenom skupu u Osijeku 2007. „Izazovi obrazovanja u multikulturalnim sredinama", na međunarodnoj konferenciji „Comparative Education and Teacher Training", u tematskoj sekciji „History of Education" u Sofiji 2011., te na međunarodnoj konferenciji „Education in Balkan" u Edirni, R Turska, 2009.

Do sada je objavila sljedeće radove:

1. Sibinjske žrtve (1935.-2005.), *Hrvatska revija*, 1/5, Zagreb, 2005.
2. Jacques Barzun, Od osvita do dekadencije: 500 godina zapadne kulture, *Scrinia slavonica*, 5, Slavonski Brod, 2005.
3. Podjela i raspad kućnih zadruga u 19. stoljeću, *Scrinia slavonica, 9*, Slavonski Brod, 2009.
5. Da li su multikulturalnost i nacionalni identitet suprostavljeni pojmovi ili o nastavi u društvrnom kontekstu, *Zbornik znanstvenog skupa Izazovi obrazovanja u multikulturalnim sredinama*, Osijek, 2009.
6. Multiculturalism in Croatian history textbook, *Congress book of education in Balkan*, Edirne – Turkey, 2009.
7. Razvoj pučkih škola u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća, *Scrinia slavonica*, 11, Slavonski Brod, 2011.
8. Education in enlightened absolutism – the way in which the East overtakes the West, *Congress book of comparative Education, Teacher Training, Education Policy, Social Inclusion, History of Education*, 9, Sofia – Bulgaria, 2011.